

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ
ЛЮТИЙ

2010

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Скляренко В. Г. Етимологічні розвідки. 9 3
	Тараненко О. О. На теми сучасного українського ономастикону: тенденції конотативних нашарувань 14
	Карпенко О. П. Старожитності Житомирщини XV–XVI ст. 37
	Архангельська А. М. Методи компонентного аналізу і компонентного синтезу в сучасних ономазіологічних дослідженнях 45
	Мізін К. І. Contra ergo sum, або Актуальний лінгвофілософський погляд на природу порівняння 54
	Баган М. П. Специфіка фразеологічної реалізації заперечення в українській мові 68
	Шевченко Л. Л., Томіленко Л. М. Мотиваційні основи та базові моделі семантичного процесу термінологізації 76
	Борщевський С. В. Характерні особливості давніх субстратів латинської мови 86
	Бестерс-Дільгер Ю. Сильні та слабкі сторони Європейської хартії регіональних або міноритарних мов: західноєвропейський досвід 94
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ
	Кочерган М. Кононенко І., Співак О. Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів 100
	Помірко Р. Яхонтова Т. В. Лінгвістична генологія наукової комунікації . 104
	Кут С. Цимбалюк Ю. В. Англо-латинсько-українсько-російський словник афоризмів 106
	Шмігер Т. Linguistic Bibliography for the Year 2002 and Supplement for previous years 110
	НАУКОВЕ ЖИТТЯ
	Хроніка 113
	Дисертаційні роботи з мовознавства (тематика досліджень) 118
	Марія Михайлівна Пещак 120

CONTENTS	Skliarenko V. H. Etymological Studies. 9	3
	Taranenko O. O. Considering Some Issues of Modern Ukrainian Onomastics: Tendencies of Connotative Associations	14
	Karpenko O. P. Ancience of Zhytomyr Region of XV–XVI Centuries	37
	Arkhanhelska A. M. Methods of Component Analysis and Component Synthesis in Modern Onomasiological Research	45
	Mizin K. I. <i>Comparo ergo sum</i> or Topical Linguophilosophical Outlook on the Nature of Comparison	54
	Bahan M. P. Specificity of Phraseological Realisation of Negation in the Ukrainian Language	68
	Shevchenko L. L., Tomilenko L. M. Motivational Principles and Basic Models of Semantic Terminologization	76
	Borshchevskiy S. V. Characteristic Features of the Old Latin Substrata	86
	Besters-Dilger Yu. Strengths and Weaknesses of the European Charter: The Western European Experience	94
	REREVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Kocherhan M. Kononenko I., Spivak O. Ukrainian-Polish Dictionary of Interlingual Homonyms and Paronyms	100
	Pomirko P. Yakhontova T. B. Linguistic Genology of Scientific Communication	104
	Kut S. Tsymbaliuk Yu. V. English-Latin-Ukrainian-Russian Dictionary of Aphorisms	106
	Schmiger T. Linguistic Bibliography for the year 2002 and Supplement for previous years	110
	SCIENTIFIC LIFE	
	New items	113
	Dissertations in Linguistics (the Themes of Researches)	118
	Peshchak Maria Mykhailivna 	120

ЕТИМОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ. 9

У статті розглядається походження слів *пазуха*, *пазити*, *пазур*, *пах* / *пахва*, *піхва* (*піхви*). Усі ці слова не мають загальноприйнятої, надійної етимології. Багато уваги приділено реконструкції первісного значення розгляданих слів, поясненню семантичного зв'язку між словами, які зіставляються, що дозволило цілком мотивовано віддати перевагу одній з існуючих етимологічних версій (щодо слів *пазуха*, *пах* / *пахва*, *піхва*) або запропонувати своє пояснення походження слова (щодо слів *пазити*, *пазур*).

Ключові слова: етимологія, реконструкція, первісне значення, праслов'янська форма, етимологічні версії, семантичний зв'язок, індоєвропейський корінь.

Пазуха. Слово *пáзуха* є праслов'янським за своїм походженням. Воно наявне в більшості слов'янських мов: укр. *пáзуха* «простір між грудьми й одягом», розм. «груді», рос. *пáзуха* «пазуха», діал. «пахва», бр. *пáзуха* «пазуха», друс. *пазуха* «т. с.; груди», п. *razucha* «пазуха», ч. діал. *razucha* «пахва», слц. *razucha* «т. с.», болг. *пáзва* «пазуха», діал. *пáзуха*, макед. *пазува* «т. с.; груди», серб. / хорв. *пáзух* «пахва», *пáзухо*, діал. *pǎzuha*, *pǎzduh*, *pǎzduha*, слн. *pǎzduha* «т. с.», ст.-сл. *пазоуѣха* «груді; пахва». Праслов'янську форму цього слова одні дослідники реконструюють як **razduha*, інші — як **razuxa*. Реконструкцію **razduha* А. Брюкнер рішуче заперечує, вважаючи слн. *pǎzduha* пізньою видозміною *razuha* (із *zd* замість давнього *z*)¹. Загальноприйнятого етимологічного пояснення згадане слово досі не має, на що вказує цілий ряд дослідників². Основні версії походження цього неясного слова є такими:

псл. **raz-duha*, що складається з префікса **raz-* (наявного в **razderъ* «костриця») і **duha* «рука», спорідненого з дінд. *dōḥ* «рука; передпліччя», ав. **daoš-* «плече», перс. *dōš* «т. с.», дірл. *doē* «рука», лтс. *pa-duse* «пахва»³; зникнення *-d-*

¹ Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1957. — S. 400.

² Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука. — К., 2003. — Т. 4. — С. 255; Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 2005. — S. 419; Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1971. — S. 439; Etymologický slovník jazyka staroslověnského. — Praha, 2002. — Seš. 11. — S. 632.

³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. — М., 1971. — Т. 3. — С. 187; Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : В 2 т. — М., 1959. — Т. 2. — С. 4; Этимологічні словники беларуской мовы. — Минск, 1993. — Т. 8. — С. 119; Rejzek J. Český etymologický slovník. — Brno, 2001. — S. 456; Младенов С. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. — София, 1941. — С. 408; Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. — Zagreb, 1972. — Knj. 2. — S. 626; Bezljaj F. Etimološki slovar slovenskega jezika. — Ljubljana, 1995. — Knj. 3. — S. 17; Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch. — 2. Aufl. — Heidelberg, 1924. — S. 233–234; Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. — Wien, 1886. — S. 52; Pedersen H. Das indogermanische s im Slavischen // Indogerm. Forschungen. — Strassburg, 1895. — Bd 5. — S. 36; Uhlenbeck C. C. Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der altindischen Sprache. — Amsterdam, 1898–1899. — S. 131; Meillet A. Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave. —

Е. Бернекер пояснює дисиміліацією в словосполученні *rodъ razduxo⁴;
 псл. *razuxa, що складається з прийменника *ра (лит. rō «під»), який виводиться з іє. *rōd- «під», і *duxа «рука»; з виникло з d + d⁵;

псл. *padz-duxa⁶;

псл. *razuxa як результат контамінації *pa-duxa (близького до лтс. pa-duse «пахва») і відповідника до лит. pažastis «пахва», спорідненого з дінд. hástaḥ «рука», ав. zasta- «т. с.»⁷;

псл. *raz-уха як результат контамінації *raz-duxa і форми *ro-duxa (пор. лтс. pa-duse «пахва») унаслідок сприйняття останньої як *rod-уха⁸;

псл. *razuxa — похідне утворення від *разь «паз»⁹;

псл. *razduxa з *pazo-duxa «плечова віддушина», що складається з *raz- «плече», спорідненого з дінд. bāhūh «рука, передпліччя», гр. πῆχυς «передпліччя», і *duxъ «дух»¹⁰;

псл. *raz-duxa (з первісним значенням «частина тіла під рукою, під плечем»), що складається з *raz- «насподі, пізніше» і слова, спорідненого з дінд. dōh «рука, передпліччя», ав. daoḥ- «плече», дірл. doḥ «рука»¹¹.

Ми вважаємо, що в питанні походження слова *пазуха* мають рацію ті дослідники, які пов'язують згадане слово з *паз*, тобто розглядають псл. *razuxa «простір між грудьми й одягом» як утворення за допомогою суфікса -уха від *разь «паз». Проте для утвердження цієї етимології дуже важливе, навіть вирішальне значення має пояснення семантичного зв'язку між словами *паз* і *пазуха*, а саме цьому питанню переважна більшість дослідників, яка виводить псл. *razuxa від *разь, зовсім не приділяє уваги.

На наш погляд, у псл. *razuxa значення «простір між грудьми й одягом» розвинулося зі значення «заглибина, пустота, простір між чимось, простір, який глибоко кудись заходить». На таке значення вказує ряд слов'янських мов, пор.:

Paris, 1905.— 2-e partie.— P. 250; *Mikkola J. J.* Urslavische Grammatik.— Heidelberg, 1913.— T. 1.— S. 137; *Абаев В. И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка.— М.; Ленинград, 1958.— Т. 1.— С. 384; *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern; München, 1959.— Bd 1.— S. 226; *Mayrhofer M.* Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen.— Heidelberg, 1963.— Bd 2.— S. 68–69; *Shevelov G. Y.* A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic.— Heidelberg, 1964.— P. 184.

⁴ *Berneker E.* Op. cit.— S. 234.

⁵ *Pedersen H.* Zum slavischen z // Indogerm. Forschungen.— Strassburg, 1910.— Bd 26.— S. 292–293.

⁶ *Agrell S.* Zwei Beiträge zur slavischen Lautgeschichte.— Lund, 1918.— S. 76.

⁷ *Эндзелин И. М.* Славяно-балтийские этюды.— Х., 1911.— С. 108.

⁸ *Ильинский Г.* Звук *ch* в славянских языках // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. акад. наук.— СПб., 1915.— Т. 20. Кн. 3.— С. 81–82.

⁹ *Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В.* Краткий этимологический словарь русского языка.— 2-е изд., испр. и доп.— М., 1971.— С. 322; *Brückner A.* Etymologische Glossen // Ztschr. vergleichende Sprachforschung Gebiete indogerm. Sprachen.— Göttingen, 1910.— Bd 43.— S. 309; *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.— S. 400; *Bańkowski A.* Etymologiczny słownik języka polskiego.— Warszawa, 2000.— Т. 2.— S. 519; *Borys W.* Op. cit.— S. 419; *Holub J., Kopečný F.* Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1952.— S. 268; *Schuster-Sewc H.* Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache.— Bautzen, 1984.— H. 14.— S. 1054–1055; [*Смирнов А. И.*] Разные известия, библиографические заметки и указатель новых книг // Рус. филол. вестн.— Варшава, 1887.— Т. 17.— С. 419; *Топоров В. Н.* О происхождении нескольких русских слов (К связям с индо-иранскими источниками) // Этимология 1970.— М., 1972.— С. 37–40; Новое в русской этимологии. I.— М., 2003.— С. 154.

¹⁰ *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.— Praha, 1957.— S. 358; *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého.— S. 440; *Holub J., Lyer S.* Stručný etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1967.— S. 364.

¹¹ *Snoj M.* Slovenski etimološki slovar.— 2-a pregl. in dop. izd.— Ljubljana, 2003.— S. 500.

рос. діал. *názuha* «усяка заглибина, пустота, простір, який глибоко кудись заходить»¹², друс. *пазуха* «заглибина». З давнього (праслов'янського) значення «заглибина, пустота, простір між чимось» у слові *пазуха* на ґрунті деяких слов'янських мов розвинулися такі значення: у давньоруській мові (*пазуха*) — «ніша»; у російській мові (діал. *názuha*) — «закуток у грубці; місце, куди згрібають жар», «прогоріле місце, прогар у грубці», «частина рибальської снасті між боковою стороною і воронкоподібним входом», «простір між стіною і снопами в stodolі», «частина stodoli від отвору (лаза) до стіни»¹³; в українській, російській і білоруській мовах (*názuha*) — «порожнина в деяких органах тіла» (напр.: укр. *лобні пазухи*, рос. *лобные пазухи*, бр. *лобные пазухи*), (бот.) «заглибина між гілкою і стовбуром дерева або між основою листа та стеблом». З давнього (праслов'янського) значення «простір між чимось, простір, який глибоко кудись заходить» у слові *пазуха* на ґрунті деяких слов'янських мов розвинулося значення «затока», власне «водний простір, який глибоко заходить у сушу», пор.: друс. *пазуха* «затока», рос. діал. *názuha* «затока, заводь, бухта»¹⁴, серб. ст. *пазоуха* «затока, бухта»¹⁵.

У праслов'янського слова **razuha* значення «заглибина, пустота, простір між чимось, простір, який глибоко кудись заходить», з якого ще на праслов'янському ґрунті розвинулися нові значення «пахва» і «простір між грудьми та одягом», теж не є первісним. Для псл. **razuha* ми реконструюємо первісне значення «проміжок, зазор, щілина, що виникає при стику двох частин, які з'єднуються одна з одною». Саме з таким значенням, на наш погляд, слово **razuha* було утворено (за допомогою суфікса *-уха*) від іменника **разь*, який мав те саме значення, що й **razuha*. Суфікс *-уха* надавав похідному утворенню збільшувального значення (пор. **děvuxa* від **děva*)¹⁶. Тобто невелика щілина при стику двох частин називалася у праслов'ян **разь*, а велика — **razuha*.

Паз (проміжок, зазор, щілина) не тільки виникав при стику двох частин, які з'єднувалися одна з одною; паз (виїмка, заглибина) ще й спеціально робився для скріплення двох частин (двох дощок, колод тощо). Обидва ці значення, безперечно, були властиві псл. **разь*, пор.: укр. *паз* «вузька, довга щілина між нещільно пригнаними дошками, колодами тощо; виїмка, заглибина, гніздо в якій-небудь деталі, приладі тощо, куди вставляється виступ іншої деталі», рос. *паз* «вузька щілина або виїмка, у яку вставляється виступ іншого предмета при скріпленні», бр. *паз* «вузька, довга щілина між нещільно пригнаними колодами, брусами, плитами тощо; виїмка в якій-небудь деталі, куди вставляється виступ іншої деталі», друс. *пазь* «жолобок, видовбаний у колоді або дошці для скріплення з іншою колодою або дошкою», п. *раз* «видовбаний жолобок, у який входить виступ іншої дошки (балки)», ч. *раз* «виїмка для скріплення двох дощок тощо» (запозичене з російської мови як технічний термін¹⁷), слн. діал. *páz* «стик, жолобок».

Походження псл. **разь* надійно встановлене і в цьому питанні між дослідниками немає ніяких суттєвих розбіжностей. Псл. **разь* < **rāg*'os споріднене з дінд.

¹² Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — СПб. ; М., 1882. — Т. 3. — С. 9.

¹³ Словарь русских народных говоров. — Ленинград, 1990. — Вып. 25. — С. 149.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Даничић Ђ. Рјечник из књижевних старина српских. — Биоград, 1863. — Д. 2. — С. 268.

¹⁶ Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. — Wrocław etc., 1974. — Т. 1. — С. 75.

¹⁷ Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. — S. 439; Holub J., Lye S. Op. cit. — S. 364.

pašáyati «зв'язаний», ав. pas- «скріплювати, з'єднувати», гр. πήγνυμι «устроюлюю, вбиваю, забиваю; з'єдную, зв'язую, скріплюю», πήγμα «скріпа, скріплення, зв'язок», лат. rango «вбиваю, забиваю, устроюлюю», compāgēs «з'єднання, зв'язок, скріплення», гот. fāhan «схоплювати», днн. fuoga «стик, паз, шов», fuogen «зв'язувати, приєднувати, приганяти, вставляти», ннн. Fuge «стик, паз, шов», fügen (< *fōgian) «зв'язувати, приєднувати, приганяти, вставляти» і виводиться (разом із спорідненими словами) від іє. *rāg' - / *rāk' - «скріплювати»¹⁸.

Реконструйоване значення псл. *разь («проміжок, зазор, щілина, що виникає при стику двох частин, які з'єднуються одна з одною; виїмка, заглибина в дошці, колоді тощо, у яку вставляється виступ іншої дошки, колоди тощо при скріпленні»), на наш погляд, розвинулося зі значення «зв'язок, стик, з'єднання», яке збереглося в утворенні *разь (з *rāzjos) «перегородка» і похідному від нього дієслові *rāžiti «перегороджувати» (пор. слн. діал. rāž «доцата перегородка», rāžiti «обшивати дошками, перегороджувати, відгороджувати»¹⁹, ч. ražiti «т. с.»²⁰, вл. ražić «обшивати дошками»), яке добре узгоджується зі значенням наведених вище споріднених слів та індоєвропейського кореня і без якого не можна зрозуміти наявність у псл. *razuxa значення «пахва». Справа в тому, що пахву, плече праслов'яни сприймали як місце стику, з'єднання руки з тілом²¹, і через це значення «зв'язок, стик, з'єднання», властиве слову *разь, було перенесене ними з будівельної, теслярської термінології на будову тіла людини та тварини. Таке перенесення значення є типовим, оскільки «будова людського тіла з найдавніших часів сприймалася як результат якоїсь творчої роботи»²², пор. індоєвропейську назву передпліччя і плеча — *arə-mo (пор. дінд. ĩtmāh «верхня частина руки», ав. arə-mō «т. с.», лат. armus «верхня частина руки, передпліччя; лопатка», гот. arms «рука», прус. ĩtmo «верхня частина руки», ст.-сл. ramo «плече»), яка походить від назви стику, з'єднання — *arə- (пор. гр. ἀράρισκα «кладу впритул; складаю, буду», ἀρμός «зв'язок, скріпа», ст.-сл. ѿрьмъ «ярмо»). Про існування в псл. *разь значення «пахва» свідчать праслов'янські *raža (з *razja) «пахва» і *razdže «т. с.» (про ці слова див. нижче, с. 9), утворені від *разь (зі значенням «пахва»). Ще на ґрунті праслов'янської мови слово *разь почало вживатися лише як технічний термін (зі значенням «паз»), а значення «зв'язок,

¹⁸ Етимологічний словник української мови.— С. 252–254; *Фасмер М.* Знач. праця.— С. 185; *Преображенский А. Г.* Знач. праця.— С. 4–5; *Горьев Н. В.* Сравнительный этимологический словарь русского языка.— Тифлис, 1896.— С. 245; *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.*— С. 117; *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— S. 400; *Boryś W.* Op. cit.— S. 419; *Bańkowski A.* Op. cit.— S. 519; *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého.— S. 439; *Holub J., Lys S.* Op. cit.— S. 364; *Schuster-Šewc H.* Op. cit.— S. 1054; *Bezljaj F.* Op. cit.— S. 16; *Snoj M.* Op. cit.— S. 500–501; *Trautmann R.* Baltisch-slavisches Wörterbuch.— 2. unveränd. Aufl.— Göttingen, 1970.— S. 209; *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции).— М., 1966.— С. 158; *Мартынов В. В.* Славянская и индоевропейская аккомодация.— Минск, 1968.— С. 126; *Топоров В. Н.* Знач. праця.— С. 39–40; *Walde A.* Lateinisches etymologisches Wörterbuch.— 3. neubearb. Aufl. von J. B. Hofmann.— Heidelberg, 1954.— Bd 2.— S. 245–246; *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern ; München, 1959.— Bd 1.— S. 787–788.

¹⁹ Слн. rāžiti М. Сной виводить від псл. *разь «жолобок» (*Snoj M.* Op. cit.— S. 500–501), а Ф. Безлай — від псл. *raziti «робити жолобок», пов'язаного з *разь «жолобок» (*Bezljaj F.* Op. cit.— S. 17).

²⁰ Ч. ražiti І. Рейзек виводить від псл. *разь «жолобок, паз» (*Rejzek J.* Op. cit.— S. 456), а В. Махек — від *raziti «робити жолобок», вважаючи, що в чеській мові ž з'явилося замість z під впливом дієприкметника ražen (*Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého.— S. 440).

²¹ *Мартынов В. В.* Знач. праця.— С. 126; *Schuster-Šewc H.* Op. cit.— S. 1054–1055.

²² *Мартынов В. В.* Знач. праця.— С. 126.

стик, з'єднання» і «місце з'єднання руки і тіла, пахва» перейняло слово *разуха, зберігаючи при цьому значення «заглибина, пустота, простір між чимось, простір, який глибоко кудись заходить» і «простір між грудьми й одягом».

Значення «пахва» у слові *пазуха* збереглося в цілому ряді слов'янських мов (у російській — діал., чеській — діал., словацькій, сербській / хорватській, словенській). З давнього (праслов'янського) значення «зв'язок, стик, кріплення» у слові *пазуха* на ґрунті російської мови (діал.) розвинулися такі значення: «отвір у підлозі стодоли (овина) для проходження жару знизу», «отвір у стодолі, через який подають снопи», «отвір у стодолі для виходу диму»²³.

Немає ніякого сумніву в тому, що в слові *пазуха* значення «груді» розвинулося на основі значення «простір між грудьми й одягом», що сталося на ґрунті окремих слов'янських мов (в українській, давньоруській, македонській, старослов'янській мовах). У зв'язку з цим ми вважаємо, що, спираючись на досить пізні, далеко не праслов'янське значення слова *пазуха* — «груді», не зовсім коректно зіставляти псл. *разуха з дінд. *rājas* «груді»²⁴, а тим більше трактувати цю давньоіндійську форму як точний семантичний відповідник до *разуха²⁵.

У праслов'янській мові від іменника *разъ зі значенням «виїмка, заглибина в дошці, колоді тощо, у яку вставляється виступ іншої дошки, колоди тощо при скріпленні» було утворено дієслово *raziti зі значенням «робити пази; вставляти в пази», пор. рос. *пазить* «робити в чомусь пази, пазувати». У зв'язку з цим виникає питання, а чи не пов'язане з іменником *разъ праслов'янське дієслово *raziti зі значенням «уважно дивитися; спостерігати, стежити; доглядати; піклуватися», пор.: укр. діал. *пáзити* «пилнувати, стежити; доглядати», болг. *пáзя* «стерегти, охороняти; берегти; зберігати; підстерігати», м. *пази* «стерегти, охороняти; берегти», серб. / хорв. *пáзити* «бути уважним, уважно дивитися; звертати увагу, спостерігати, стежити, доглядати; піклуватися, дбати», слн. *páziti* «звертати увагу, доглядати, спостерігати», *páziti se* «берегтися, остерігатися», ст.-сл. *пазити* «звертати увагу».

Походження псл. *raziti «уважно дивитися; спостерігати, стежити; доглядати; піклуватися» не зовсім ясне²⁶. Більшість дослідників пов'язує це дієслово з дісл. *sprakr* «розумний, спокійний, лагідний», *speki* «розум, мудрість», *spekt* «мудрість», *spekja* «брехливо запевняти, заспокоювати», вказуючи при цьому ще й на спорідненість *raziti з *pasti «стерегти, пасти»²⁷ або нічого не говорячи про таку спорідненість²⁸ чи навіть заперечуючи її²⁹. Деякі дослідники взагалі не пов'язують псл. *raziti з давньоісландськими формами, а лише з *pasti «стерегти, пасти»³⁰ або виводять *raziti з іє. *rā- «стерегти, пасти» (звідси псл. *pasti «стерегти, пасти»), розширеного детермінативом -g'- (*rāg'-)³¹. В. М. Топоров, услід за А. Брюкнером³², зіставляє *raziti з псл. *разъ, *разуха і встановлює первісне значення дієслова — «тримати в закритому місці» (→ «берегти» → «піклуватися» → «стежити за» → «дивитися») ³³. Ми також вважаємо, що згада-

²³ Словарь русских народных говоров.— С. 149.

²⁴ Топоров В. Н. Знач. праця.— С. 42–44.

²⁵ Там же.— С. 44.

²⁶ Там же.— С. 40.

²⁷ Младенов С. Знач. праця.— С. 408; Skok P. Op. cit.— S. 626.

²⁸ Pokorny J. Op. cit.— S. 981; Snoj M. Op. cit.— S. 500.

²⁹ Български етимологичен речник.— София, 1999.— Т. 5.— С. 11–12.

³⁰ Етимологічний словник української мови.— С. 254.

³¹ Bezljaj F. Op. cit.— S. 17.

³² Brückner A. Etymologische Glossen.— S. 309.

³³ Топоров В. Н. Знач. праця.— С. 41.

не дієслово пов'язане з псл. *разъ, але цей зв'язок, насамперед семантичний, розуміємо інакше, ніж В. М. Топоров. На наш погляд, псл. *raziti зі значенням «уважно дивитися; спостерігати, стежити; доглядати; піклуватися» було утворено від іменника *разъ зі значенням «проміжок, зазор, щілина, що виникає при стику двох частин, які з'єднуються одна з одною». Первісне значення дієслова — «дивитися крізь щілину» (пор. рос. діал. *názitъ* «сильно дуть крізь стіни, через пази, тягти»³⁴), з якого розвинулися всі інші праслов'янські значення: «уважно дивитися», «спостерігати, стежити», «доглядати», «піклуватися».

Скріплення дощок, колод тощо з давніх давен могло здійснюватися не тільки за допомогою пазів (виїмок, заглибин), а й за допомогою скріпів, які за своєю формою нагадували скоби. На наш погляд, у праслов'ян така скріпа мала назву *razuǵь, утворену за допомогою суфікса -уǵь від іє. *rāg' - «скріплювати» і пов'язану, отже, з *разъ, *razuxa. Ще на ґрунті праслов'янської мови назва *razuǵь «скріпа у вигляді скоби» була перенесена на кіготь тварин і птахів, що пояснюється подібністю кігтя тварин і птахів до скріпи у вигляді скоби, пор. нім. Králle «кіготь, пазур; (тех.) захват», п. szron «кіготь, пазур; (тех.) скоба». Нове значення слова *razuǵь повністю витіснило старе. У слов'янських мовах це слово вживається виключно з новим значенням, пор.: укр. *názur* «гостре загнуте рогове утворення на кінцях пальців багатьох тварин і птахів, кіготь», діал. *názor* «палець на нозі, пазур»³⁵, рос. діал. *názúr* «ніготь; кіготь», бр. діал. *пазур* «т. с.», п. razur «кіготь», діал. razdur, ч. razour, слц. razúr, вл. razor, razoga, нл. razoga «т. с.».

Наведений матеріал свідчить, що в праслов'янській мові слово на означення кігтя мало дві форми — *razuǵь (із суфіксом -уǵь) і *razogъ (із суфіксом -огъ). Ці дві праслов'янські форми для згаданого слова реконструює цілий ряд дослідників³⁶.

Слово *razuǵь / *razogъ «кіготь» вважається не зовсім ясним³⁷. Переважна більшість дослідників вбачає в псл. *razuǵь/*razogъ скорочену форму на -уǵь / -огъ від *raznogъть «ніготь»³⁸. С. Агрель виводить це слово з префікса *raz- і кореня *dor- від *derti «дерти»³⁹. В. М. Топоров висловив припущення, що *razuǵь належить до «родини слів», у яку входить *razuxa⁴⁰, не обґрунтовуючи семантичного зв'язку між цими словами. Г. Шустер-Шевц і автори «Етимологічного словника української мови» розглядають псл. *razuǵь / *razogъ як утворення від іє. *rāg' - «міцно прикріплений, твердий», оскільки кіготь є твердим роговим відростком⁴¹. Й. Голуб і Ф. Копечний виводять розглядуване слово від іє. *rāg' - «міцно з'єднувати» без будь-якого семантичного обґрунтування⁴².

³⁴ Словарь русских народных говоров. — С. 146.

³⁵ Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. — Л., 1886. — Т. 2. — С. 596.

³⁶ Етимологічний словник української мови. — С. 255; Boryś W. Op. cit. — S. 419; Schuster-Šewc H. Op. cit. — S. 1054.

³⁷ Етимологічний словник української мови. — С. 255; Bańkowski A. Op. cit. — S. 519; Boryś W. Op. cit. — S. 419; Holub J., Kopečný F. Op. cit. — S. 268; Топоров В. М. Знач. праця. — С. 41 (примеч.).

³⁸ Фасмер М. Знач. праця. — С. 186; Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. — С. 119; Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — S. 400; Boryś W. Op. cit. — S. 419; Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. — S. 439; Holub J., Lyer S. Op. cit. — S. 364; Otrębski J. Z dziejów wyrazów polskich // Język polski. — Kraków, 1967. — Roczn. 47. Z. 3. — S. 180.

³⁹ Agrell S. Op. cit. — S. 74.

⁴⁰ Топоров В. М. Знач. праця. — С. 41 (примеч.).

⁴¹ Schuster-Šewc H. Op. cit. — S. 1054; Етимологічний словник української мови. — С. 255.

⁴² Holub J., Kopečný F. Op. cit. — S. 268.

Крім слова **razuxa* зі значенням «пахва; пазуха», у праслов'янській мові на означення пахви існували також слова **paža* (з **razja*) «пахва» і **pažje* / **paždje* «т. с.», утворені за допомогою суфіксів *-ja* та *-je* від **pažь* «заглибина» (у другому слові *-d-* — детермінатив, кореневий суфікс), пор.: ч. *paže* «рука» (*vžít pod paží* «узяти під руку»), *nést pod paží* «нести під пахвою»), *paždí* «пахва» (*pod paždím* «під пахвою»), *vést se pod paždím* «іти під руку»), сл.ч. *podpažíe* «пахва», вл. *paža* «пахва; плече», *paže* «пазуха», нл. *paža* «пахва». У чеській мові слово *paže* втратило старе значення «пахва» і набуло нового значення «рука»: оскільки вирази типу *vžít pod paží* «узяти під пахву» сприймалися як «узяти під руку», то й слово *paže* зазнало відповідного переосмислення. А ч. *paždí* «пахва» виникло з **paždí* під впливом синонімічного *paže* ⁴³.

Походження згаданих вище чеських і лужицьких слів дослідники-етимологи пояснюють по-різному. Дехто з них визнає ці слова неясними ⁴⁴. В. Махек вважає, що в ч. *paže* значення «рука» є давнім, праслов'янським, і пов'язує псл. **paža* «рука» з дінд. *bāhūh* «рука, передпліччя», гр. *πῆχυς* «передпліччя» ⁴⁵. На його думку, у чеській мові з виразу *pod paží* під впливом *razduha* виникло *pod paždí*, з якого згодом виділилося як самостійне слово *paždí* ⁴⁶. Й. Голуб та Ф. Копечний, з одного боку, і Г. Шустер-Шевц, з другого, пов'язують псл. **paža* (зі значенням «пахва» — Г. Шустер-Шевц) з **pažь*, **razuxa* і виводять його від іє. **rāg'* (зі значенням «міцно з'єднувати» — Й. Голуб та Ф. Копечний, «скріплювати за допомогою з'єднання» — Г. Шустер-Шевц) ⁴⁷. На думку Г. Шустера-Шевца, назва зумовлена тим, що плече сприймалося частиною тіла, якою рука з'єднувалася з тілом (прикріплювалася до тіла) ⁴⁸. І. Рейзек розглядає псл. діал. **raz-ja* як утворення від псл. **raz-uxa* шляхом зміни суфікса ⁴⁹.

Привертає увагу, що в деяких слов'янських мовах існують форми більшості розглянутих слів з особливим *-d-* у кінці кореня: сл.ч. *pāzduha* «пахва» і діал. *pāzuha* «т. с.» ⁵⁰, серб. / хорв. *pāžux* «пахва», *pāžuxo* «т. с.» і діал. *pāzduh*, *pāzduha* «т. с.»; п. *razug* «кіготь» і діал. *razdur* «т. с.»; ч. *paže* «рука» і *paždí* «пахва». Наведені факти, на наш погляд, свідчать, що в праслов'янській мові поряд із формами **razuha*, **razug* / **razog*, **paža* (з **razja*) існували також форми **razduha*, **razdur* / *razdorg*, **paždje*, а це в свою чергу дозволяє припустити існування двох варіантів відповідного індоєвропейського кореня — без детермінатива і з детермінативом *-d-*, отже **rāg'* і **rāg'-d-* зі значенням «скріплювати».

Пах, пахва. Слова *пах*, *пахва* наявні в багатьох слов'янських мовах: укр. *пахва́* «внутрішня частина плечевого згину», *пах* «місце між стегном і нижньою частиною живота», діал. *пахá* «пахва», рос. *пах* «пах», діал. *пахá* «пахва», бр. *пахá*: *пад па́хамі* «під пахвами», діал. *пахва́* «пахва», *пахвó* «т. с.», друс. *пахъ* «внутрішній бік стегна, яким воно з'єднується з нижньою частиною живота», п. *rascha* «пахва; пах», ч. діал. *rasch* «пах», вл. *podrasch* «пахва», болг. *пахове* — мн. «пах», діал. *пахá* «т. с.». Ці слова, безперечно, є праслов'янськими за своїм походженням, проте існують деякі труднощі у встановленні їх праслов'янських

⁴³ Otrebski J. Op. cit.— S. 180.

⁴⁴ Rejzek J. Op. cit.— S. 456.

⁴⁵ Machek V. Etymologický slovník jazyka českého.— S. 440.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Holub J., Kopečný F. Op. cit.— S. 268; Schuster-Šewc H. Op. cit.— S. 1054.

⁴⁸ Schuster-Šewc H. Op. cit.— S. 1054–1055.

⁴⁹ Rejzek J. Op. cit.— S. 456.

⁵⁰ Pleteršnik M. Slovensko-nemški slovar. Transliterirana izdaja.— Ljubljana, 2006.— D. 2.— S. 15.

форм, пор. існуючі реконструкції: *рахъ або *раху (род. *рахъве)⁵¹; *рахъ «пах, пахва», *раха і *раху або *рахва⁵²; *раха (з *rōk'ā) «плече, крило, відгалуження»⁵³; *рахъ / *раха, діал. (східносл.) *раху (род. *рахъве) зі значенням «бік тіла, бік грудної клітки під плечем, пахва»⁵⁴. На наш погляд, у праслов'янській мові існували три форми розглядуваних слів: *рахъ зі значенням «місце між стегном і нижньою частиною живота, пах» і *раха, діал. *раху (род. *рахъве) зі значенням «внутрішня частина плечового згину, пахва».

Переважна більшість дослідників вважає походження псл. *рахъ неясним (чи сумнівним)⁵⁵ або зазначає, що загальноприйнятої (чи беззаперечної, надійної) етимології це слово не має⁵⁶. Основні етимологічні пояснення псл. *рахъ є такими:

виникло з *razuxa внаслідок скорочення і за допомогою -x (з огляду на ч. paždí «пахва», raže «рука», слц. podražie «пахва», нл. ródraža «нижня частина пазухи») ⁵⁷;

споріднене з дінд. rakšāḥ «крило; бік, сторона», rákšāḥ «сторона, бік», rājasyām «живіт» ⁵⁸;

споріднене з дінд. rāśaḥ «петля, зв'язок, ланцюг, мотузка», гр. πῆσσω «з'єдную», дангл. fœgan «приладнувати, з'єднувати» ⁵⁹;

споріднене з дінд. rāsaḥ «membrum virile, чоловічий член», гр. πέος, лат. pēnis «т. с.» ⁶⁰;

пов'язане з рос. пахнутъ «війнути» ⁶¹.

Пов'язання В. В. Мартиновим (а услід за ним і авторами Етимологічного словника білоруської мови) псл. *рахъ з дінд. rāśaḥ «петля, зв'язок, ланцюг, мотузка», rāśita «зв'язаний», гр. πῆσσω «з'єдную», двн. fuogen «приладнувати, з'єднувати, зв'язувати», дангл. fœgan «т. с.» і виведення праслов'янського слова з іє. *rāk'- «скріплювати, зв'язувати» ⁶² ми вважаємо правильним, як і встановлення згаданим ученим первісного значення псл. *рахъ — «зв'язок, стик, з'єднання» ⁶³. Таким було, на наш погляд, і первісне значення псл. *разъ (див. с. 6), яке виводиться з іє. *rā'g'- «скріплювати, зв'язувати». Таким чином, можна говорити про праслов'янський дублет *рахъ / *разъ із первісним значенням «зв'язок, стик, з'єднання» ⁶⁴, який ґрунтується на індоєвропейському дублеті *rāk'-/*rā'g'-

⁵¹ Етымалагічны слоўнік беларускай мовы.— С. 232.

⁵² Новое в русской этимологии. I.— С. 158.

⁵³ Bańkowski A. Op. cit.— S. 479.

⁵⁴ Boryś W. Op. cit.— S. 406.

⁵⁵ Преображенский А. Г. Знач. праця.— С. 30; Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Знач. праця.— С. 330; Boryś W. Op. cit.— S. 406; Brückner A. Etymologische Glossen.— S. 309.

⁵⁶ Етимологічний словник української мови.— С. 319; Новое в русской этимологии. I.— С. 158; Български етимологичен речник.— С. 105.

⁵⁷ Brückner A. Etymologische Glossen.— S. 309; Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— S. 389, 400.

⁵⁸ Bańkowski A. Op. cit.— S. 479; Boryś W. Op. cit.— S. 406; Pedersen H. Das indogermanische s im Slavischen.— S. 49, 60; Uhlenbeck C. C. Op. cit.— S. 162; Ильинский Г. Знач. праця.— С. 111–112.

⁵⁹ Мартынов В. В. Знач. праця.— С. 126; Етымалагічны слоўнік беларускай мовы.— С. 232.

⁶⁰ Потебня А. Этимологические заметки // Рус. филол. вестн.— Варшава, 1880.— Т. 4.— С. 185.

⁶¹ Преображенский А. Г. Знач. праця.— С. 30.

⁶² Мартынов В. В. Знач. праця.— С. 126–127.

⁶³ Там же.— С. 126.

⁶⁴ Мартынов В. В. Знач. праця.— С. 126; Етымалагічны слоўнік беларускай мовы.— С. 232.

зі значенням «скріплювати, зв'язувати»⁶⁵. Оскільки праслов'яни пахву (плече) сприймали як місце з'єднання руки з тілом (див. с. 6), а пах — як місце з'єднання ноги з тілом, то відповідне слово зі значенням «зв'язок, стик, з'єднання» було перенесене ними з будівельної, теслярської термінології на будову тіла людини і тварини, унаслідок чого *разъ отримало значення «місце з'єднання руки і тіла, пахва» («зв'язок, стик, з'єднання» → «пахва»), *рахъ — значення «місце з'єднання ноги і тіла, пах» («зв'язок, стик, з'єднання» → «пах»). У зв'язку з тим, що слово *разъ у праслов'янській мові втратило значення «пахва» (почало вживатися лише як технічний термін, див. с. 6), значення «пахва» перейшло до варіантів слова *рахъ — *раха і діал. *раху (род. *рахъве).

Слід зазначити, що Ю. Покорний пов'язує слн. діал. rāz «стик, жолобок» з іє. *rāk'- / *rāg'- «скріплювати»⁶⁶, а рос. *пах* «пах» — з іє. *rōg- / *rōk-s «плече, стегно, бік»⁶⁷. У зв'язку з цим деякі дослідники виводять псл. *раха з *rōk'ā⁶⁸ або з *rōk-s- (від іє. *rōk-s- / *rōg- «плече, стегно, бік») ⁶⁹ і встановлюють для псл. *раха значення «плече»⁷⁰ або «бік тіла»⁷¹. Проте походження псл. *рахъ не можна відривати від походження псл. *разъ, і в цьому плані Індоевропейський етимологічний словник Ю. Покорного потребує суттєвих коректив, тим більше що виведення псл. *рахъ з іє. *rāk'- «скріплювати, зв'язувати» є фонетично (і семантично) бездоганим: псл. а так само співвідноситься з іє. ā, як і з іє. ō; псл. х співвідноситься з іє. k' (В. В. Мартинов переконливо довів це на прикладі багатьох слів⁷², а в останній час — і Г. Шустер-Шевц⁷³). Як справедливо зазначає Г. Шустер-Шевц, зіставлення Ю. Покорним псл. *раха з дінд. rākṣa- «плече, крило» і їхнє виведення з іє. *rōk-s-⁷⁴, а отже, відокремлення псл. *раха від псл. *разъ, *ража⁷⁵ є невдалим⁷⁶.

Піхва, піхви. У праслов'янській мові слово *раху (род. *рахъве) після отримання значення «пахва» зберігало і своє первісне значення «зв'язок, стик, з'єднання». З цього первісного значення у слові *раху розвинулося значення «підхвісний ремінь у кінській збруї», пор. рос. діал. *пахв́а* або *пахв́и* (мн.) «підхвісний ремінь у кінській збруї»⁷⁷. Підхвісний (нахвісний) ремінь іде від сідла під хвіст коня і служить для утримання сідла на місці (щоб сідло не зсунулося коню на шию) при спуску з гори. Як показують свідчення слов'янських мов (пор. п. ст. *rochwy* «підхвісний ремінь у кінській збруї», ч. ст. *rochvu*, хорв. / серб. діал. *rohvi*, ст. *rohve* «т. с.») у праслов'янській мові існував також короткісний (з коротким кореневим голосним) варіант цього слова — *роху (род. *рохъве), який виводиться з короткісного варіанта іє. *rāk'- «скріплювати, зв'язувати».

У рицарські часи піхвами (п. *rochwy*) називалося сталеve покриття боків коня, яке системою ременів кріпилося до основи хвоста і до якого з лівого боку був при-

⁶⁵ Pokorny J. Op. cit.— S. 787–788.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.— S. 792.

⁶⁸ Bańkowski A. Op. cit.— S. 479.

⁶⁹ Boryś W. Op. cit.— S. 406.

⁷⁰ Bańkowski A. Op. cit.— S. 479.

⁷¹ Boryś W. Op. cit.— S. 406.

⁷² Мартинов В. В. Знач. праця.— С. 109–129.

⁷³ Schuster-Sewc H. Überlegungen zur Genese der urslawischen *ch // Studia etymologica Brunensia. 1.— Praha, 2000.— S. 30–32, 35.

⁷⁴ Pokorny J. Op. cit.— S. 792.

⁷⁵ Ibid.— S. 787–788.

⁷⁶ Schuster-Sewc H. Überlegungen zur Genese der urslawischen *ch.— S. 30.

⁷⁷ Даль В. Знач. праця.— С. 26.

торочений довгий меч, а з правого — спис⁷⁸. Пізніше меч (шабля) приторочувався вже не до боків коня, а до пояса рицаря, і назва *níхва* (*níхви*) була перенесена на футляр для меча (шаблі), пор.: укр. *níхва* (заст.) «футляр для шаблі, кинджала, меча тощо», *níхви*, діал. *nóхва*, ст. *noхвы*, бр. *nóхва*, п. *rochwa*, ст. *rochew*, *poszwa*, ч. *rochva*, рідк. *rošva*, ст. *rošva*, слц. *rošva*, нл. *rochwa* «т. с.». Слід зазначити, що бр. *nóхва* «пíхви» не без підстав вважається запозиченням з польської мови⁷⁹. А. Баньковський убачає полонізм і в ч. *rochva* «пíхви»⁸⁰. Не виключено, що й укр. *níхва*, *níхви*, діал. *nóхва* є запозиченнями з польської мови⁸¹. Ми також схилиємося до думки, що розвиток значення «підхвісний ремінь у кінській збруї» → «футляр для холодної зброї», будучи досить специфічним і, на перший погляд, мало вмотивованим (суть першого значення — з'єднання, ремінь, суть другого значення — вмістилище, футляр), не міг відбутися в кількох мовах, незалежно одна від одної. Найімовірніше, згаданий розвиток значення (з проміжними ланками) відбувся на ґрунті польської мови (у рицарські часи), а вже з польської мови слово *rochwa* зі значенням «футляр для холодної зброї» було засвоєне деякими іншими слов'янськими мовами (українською, білоруською, чеською, нижньолужицькою). Сказане, звичайно, стосується лише слова *níхва* (*níхви*) зі значенням «футляр для холодної зброї». Що ж до аналогічного слова зі значенням «підхвісний ремінь у кінській збруї» (п. ст. *rochwy*, ч. ст. *rochvy*, хорв. / серб. діал. *rohvi*, ст. *rohve*), то воно, безперечно, успадковане з праслов'янської мови.

Дослідники-етимологи часто зазначають, що етимологія слова *níхва* (*níхви*) «футляр для холодної зброї» неясна⁸², не зовсім ясна або остаточно не з'ясована⁸³. Деякі дослідники вважають це слово (зі значенням «футляр для холодної зброї») праслов'янським за своїм походженням: В. Борись реконструює псл. *рохъва «чохол, футляр, у який щось ховають, покриття»⁸⁴, А. Баньковський — псл. *рохъва і *роха / *раха⁸⁵, автори «Етимологічного словника української мови» і І. Рейзек — псл. *рошъва (в І. Рейзека зі значенням «(шкіряне) обшиття футляра для холодної зброї») ⁸⁶, Ф. Копечний — *рохва і рошва «пíхви»⁸⁷.

Щодо походження слова *níхва* (*níхви*) «футляр для холодної зброї» існує два основних пояснення:

пов'язане з рос. діал. *пахва́* «підхвісний ремінь у кінській збруї», п. ст. *rochwy*, ч. ст. *rochvy*, хорв. / серб. діал. *rohvi*, ст. *rohve* «т. с.» і далі — з псл. *раху (*рахъве) / *роху (*рохъве) «пахва», *рахъ «пах»⁸⁸;

⁷⁸ Bańkowski A. Op. cit.— S. 648.

⁷⁹ Kühne H. Polnische Lehnwörter im Weissrusischen.— Berlin, 1960.— S. 88; Булыка А. М. Лексичні запозичення в беларускій мові XIV–XVIII стст.— Мінск, 1980.— С. 70; Булыка А. М. Даўня запозычанні беларускай мовы.— Мінск, 1972.— С. 256.

⁸⁰ Bańkowski A. Op. cit.— S. 648.

⁸¹ Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.— К.; Нью-Йорк, 2003.— Кн. 2.— С. 199; Bańkowski A. Op. cit.— S. 648.

⁸² Bańkowski A. Op. cit.— S. 648; Holub J., Kopečný F. Op. cit.— S. 283; Rejzek J. Op. cit.— S. 483; Miklosich F. Op. cit.— S. 254.

⁸³ Етимологічний словник української мови.— С. 419; Этималагічны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 2004.— Т. 9.— С. 311; Boryš W. Op. cit.— S. 449; Machek V. Etymologický slovník jazyka českého.— S. 468.

⁸⁴ Boryš W. Op. cit.— S. 449.

⁸⁵ Bańkowski A. Op. cit.— S. 648.

⁸⁶ Етимологічний словник української мови.— С. 419; Rejzek J. Op. cit.— S. 483.

⁸⁷ Kopečný F. Základní všeslovanská slovní zásoba.— Praha, 1981.— S. 277.

⁸⁸ Фасмер М. Знач. праця.— С. 221; Преображенский А. Г. Знач. праця.— С. 29; Bańkowski A. Op. cit.— S. 648; Pedersen H. Das indogermanische s im Slavischen.— S. 65–66; Брандт Р. Дополнительные замечания к разбору Этимологического словаря Миклошича // Рус. филол. вестн.— Варшава, 1890.— Т. 23.— С. 301; Brückner A. Etymologische Glossen.— S. 309; Wiedemann. Etymologien // Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen.— Göt-

виникло з *рошва (якщо слово вважати праслов'янським за походженням) чи рошва (якщо слово не вважати праслов'янським за походженням), утвореного від *šiti чи šiti внаслідок пізнішого зближення з ховаті «ховати»⁸⁹.

Перше пояснення ми вважаємо правильним (щодо деталей див. вище, с. 11–12). Безперечно, первісною є назва *rochwa* / *rochwy* (зі значенням «футляр для холодної зброї»). Поява назви *poszwa* зумовлена тим, що піхви для меча або шаблі, будучи дерев'яними або металевими, обшивалися шкірою⁹⁰. На наш погляд, назва *poszwa* виникла в польській мові (стп. *rochwa*, *rochew*, *poszwa*) з назви *rochwa* «футляр для меча або шаблі» під впливом п. *poszwa* «пошивка, наволочка; напірник», похідного від дієслова *szuć* «шити». В усякому разі п. *poszwa* «футляр для холодної зброї», ч. *rošva* «т. с.» дослідники здавна виводили з шв-«шити»⁹¹. З польської мови ця назва зі значенням «футляр для меча або шаблі» була засвоєна чеською і словацькою мовами (ч. *rochva*, рідк. *rošva*, ст. *rošva*, слц. *rošva*). Як зазначалося вище (с. 12), з польської мови була засвоєна чеською мовою (а також українською, білоруською, нижньолужицькою) і назва *rochva* зі значенням «футляр для меча або шаблі».

У польській мові на основі значення «футляр для меча або шаблі», яке сприймалося як «вмістилище для чогось», у слові *rochwa* розвинулися ботанічне і анатомічне значення: «нижня частина черешка або пластинки листка, що обгортає стебло» і «vagina». Не виключено, що п. *rochwa* «футляр для меча або шаблі» стало вживатися з анатомічним значенням під впливом лат. *vāgīna* «піхви; (анат.) піхва». А. Баньковський розглядає анатомічне значення п. *rochwa* як давню метафору медиків і наводить при цьому лат. *vāgīna* «піхви; (анат.) піхва», нім. *Scheide* «т. с.»⁹². Польське слово *rochwa* з обома новими значеннями — ботанічним і анатомічним було запозичене рядом слов'янських мов (українською, білоруською, чеською), пор.: укр. *п'хва* (бот., анат.), бр. *płхва* (бот., анат.), ч. *rochva* (бот., анат.).

V. H. SKLIARENKO

ETYMOLOGICAL STUDIES. 9

The article focuses on the origin of the Ukrainian words *назуха*, *назуми*, *назур*, *нах* / *нахва*, *ніхва* (*nixu*), all of which lack a reliable and generally accepted etymology. Much of the author's attention is paid to the reconstruction of their original meaning and the elucidation of semantic relations between the compared words, all of which permitting him either to recognize as viable one the existing etymological versions (concerning the words *назуха*, *нах* / *нахва*, *ніхва*) or to propose his own explanation of word origin (concerning the words *назуми*, *назур*).

Key words: etymology, reconstruction, original meaning, Common Slavonic form, etymological versions, semantic relation, Indo-European root.

tingen, 1902.— Bd 27.— S. 255.

⁸⁹ Етимологічний словник української мови.— С. 419; *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego.— S. 423; *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého.— S. 468; *Holub J., Kopečný F.* Op. cit.— S. 283; *Holub J., Lyer S.* Op. cit.— S. 382; *Rejzek J.* Op. cit.— S. 483.

⁹⁰ *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého.— S. 468; *Holub J., Lyer S.* Op. cit.— S. 382.

⁹¹ *Brückner A.* Etymologische Glossen.— S. 309.

⁹² *Bańkowski A.* Op. cit.— S. 648–649.

НА ТЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ОНОМАСТИКОНУ: ТЕНДЕНЦІЇ КОНОТАТИВНИХ НАШАРУВАНЬ¹

У статті розглядаються деякі явища в українській онімії (переважно кінця ХХ — початку ХХІ ст.), пов'язані з формуванням у певних груп топонімів та в певних антропонімів конотативних напашарувань (аж до утворення нових, переносних значень), — це: а) конотативна «соціолінгвістична карта» української топонімії за рядом тематичних напрямів; б) деякі нові явища в українській антропонімії.

Ключові слова: сучасний український ономастикон, соціолінгвістична ономастика, ономастична конотація, українська топонімія, українська антропонімія.

1. У системі сучасної української онімії, особливо серед ойконімів і урбанонімів, меншою мірою серед антропонімів, у зв'язку з досить різкою динамізацією мовних процесів і демократизацією мовних явищ під дією різноманітних соціальних чинників помітно увиразнилися її соціолінгвістичні аспекти², що виявляється не тільки в творенні нових назв та перейменуванні, але і в змінах конотативних образів власних назв та розширенні їхнього семантичного діапазону. Слід, звичайно, мати на увазі, що в набутті онімом певного конотативного ореолу, крім основного семантичного фактора, який, власне, і є об'єктом соціолінгвістичної ономастики, певну роль можуть відігравати і психолінгвістичні та стилістичні чинники (вплив на свідомість певного звукового образу, внутрішньої форми слова або свідоме обігрування їх з відповідною зображально-виражальною функцією: див. нижче, наприклад, *Хацанетівка*, *Кобеляки*, *Чорнобиль* та деякі інші топоніми). У пропонованій статті розглядається ряд українських топонімів та антропонімів, які досить виразно функціонують у мовному просторі сучасної України з різноманітними «соціальними» конотаціями (семантико-образними та емоційно-оцінними асоціативними напашаруваннями) або вже з переростанням таких «співзначень» в окремі переносні значення³.

В умовах політизації соціально- і культурно-мовних питань у сучасній Україні природно, що й у сфері конотативного ономастикону її мовний простір не завжди

¹ Див. першу статтю цього циклу: Тараненко О. О. На теми сучасної української ономастики // Мовознавство. — 2007. — № 1. — С. 6–22.

² Див. про соціолінгвістичні аспекти ономастики, наприклад: розділи «Polityka i pragmatyka w zakresie nazw własnych» і «Nazwy własne a problematyka społeczna» в кн.: Słowińska opomastyka : Encyklopedia : W 2 t. — Warszawa ; Kraków, 2002–2003. — Т. 1. — С. 261–296; Т. 2. — С. 411–431; Бельская В. Д. Топонимы в составе лексической системы языка. — М., 1969. — С. 23–29.

³ Ряд українських конотонімів (термін Є. С. Отіна) з уже розвиненими переносними (уже узуальними або ще тільки образно-оказіональними) значеннями (*Гуляйполе*, *Жмеринка*, *Запорожская Сечь*, *Конотоп*, *Мазепа*, *Махно* та деякі ін.) подано в ґрунтовній праці (на матеріалі російської мови): Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен. — Д., 2005. — 411 с. (далі в тексті: Отин); у короткому довіднику : Лінгвокраїнознавчий словник власних назв української мови / Уклад.: О. В. Кровицька, З. О. Мацюк, Н. І. Станкевич. — Вип. 2: Географічні назви. — Л., 2005. — Зощ. 1. — 90 с. Про символічні топоніми та антропоніми як концепти українського ономастикону див. також: Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики. — О., 2006. — 328 с. Про нові явища в українській конотативній онімії див. також: Стишов О. Семантична модифікація власних назв // Укр. мова. — 2005. — № 2. — С. 88–97.

являє собою певну семантико-образну та емоційно-оцінну однорідність (як у тих тематичних сферах, у ставленні до яких суспільство загалом єдине, — це, наприклад, екологія довкілля: *Чорнобиль* і под.), поділяючись у баченні суспільством теперішнього і майбутнього молоді української державності за ставленням різних верств населення, по-перше, до співвідношення українського етнічного і українського державного в орієнтирах держави, по-друге, до радянського минулого й комуністичної ідеології, по-третє, до спільної історії з Росією і до сучасної Росії на кілька соціально-культурних дискурсів: а) український національний дискурс (прихильники його повнішої, ширшої реалізації характеризують себе як національно-патріотичні сили), який виражається в позиціях різних політичних, громадських, культурних кіл української як політичної, так і культурно-мовної орієнтації; б) дискурс російської культурно-мовної орієнтації (в політичному плані він може прилягати як до попереднього, так і до наступного з дискурсів); в) дискурс проросійської політичної орієнтації (з орієнтуванням на Росію як державу); г) дискурс лівих політичних сил (у мовному плані в основному прилягає до двох попередніх); г) український офіційний дискурс, який реалізується в заходах державної мовної політики, у виступах державного керівництва тощо. Чотири перші з названих дискурсів можуть мати як поміркованішу, так і радикальнішу форми вияву. Офіційний дискурс за своєю природою намагається бути «центристським», загалом віддаючи все ж перевагу українським політичній і культурно-мовній орієнтаціям, але коливання його реалізації в різний час і з боку різного керівництва можуть бути спрямовані і в напрямі інших дискурсів.

2. Топоніми. Конотативна «соціолінгвістична карта» сучасної української топонімії групується за рядом тематичних напрямів. Подані нижче тематичні лінії, звичайно, не охоплюють усіх українських топонімів з конотативними напашаруваннями «соціального» характеру: це, зокрема, *Бабин Яр* — як символ масового знищення людей німецькими нацистами під час Другої світової війни, насамперед голокосту єврейського народу; *Гуляйполе* — центр махновського руху в роки громадянської війни, «столиця» Махна; переносно — про зону суспільного безладдя, анархії (Отин, 121); про саме явище безладдя, анархії — так, тепер кажуть, наприклад, про «правовписне гуляйпільля» в українській мові (на рівні апелювативної лексики цей конотонім уходить до ряду позначень виявів індивідуалізму, неохильності до дисципліни — як нібито характерних особливостей українського менталітету: *отаманичина, махновичина, «Де два українці, там три гетьмани»*).

2.1. Насамперед це, звичайно, лінія державотворчих орієнтацій і політичних орієнтирів нової України. Ця лінія виявляється, по-перше, в активізації вживання назви *Україна* та похідних *український, українець, українка* з актуалізацією розуміння їх у «державному» значенні (на відміну від попереднього розуміння України як «(радянської або національної) республіки», а раніше навіть як краю):

а) це утвердження топоніма *Україна* як позначення вже реального факту української державності в словосполученнях *незалежна (самостійна) Україна*; набуття ним метонімічного значення державного керівництва країни: «Переговори *України* з Італією» і под.; уживання його в складі назв найвищих державних посад, почесних звань тощо: *Президент України, Герой України*; зросла частотність уживання цього слова в назвах товарів вітчизняного виробництва: «Перший вітчизняний вагон європейського класу відправився позавчора з центральної прохідної концерну. Вагон носить ім'я “*Україна*”» (УК⁴, 15.08.2001);

б) закріплення в сполученні з формами знах. і місц. в. цього слова «державного» прийменника *в*: *в Україну, в Україні* (з обмеженням уживання тут прийменника *на*) — спочатку із семантичною спеціалізацією (Україна як держава, а не як край), а незабаром поширившись уже щодо України взагалі («в Україні ХХІІІ ст.» і под.). Семантичне розмежування конструкцій з прийменниками *в* і *на* при іменнику *Україна* йде ще від І. Огієнка, який у середині 1930-х рр.⁵, а потім значно ширше наприкінці 1950-х рр. привернув увагу до необхідності культивування конструкції з прийменником *в*, оскільки конструкція з *на* асоціюється (на тлі сучасного анало-

⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

⁵ *Огієнко І.* «В Україні», а не «на Україні» // *Рідна мова.* — 1935. — Ч. 2. — С. 67–72.

гічного розмежування конструкцій з прийменниками *на* і *в* при інших географічних назвах) з розумінням України як місцевості, краю, а отже, частини якоїсь держави, а не власне держави, подавши це в політичних категоріях: «говорячи *в Україні*, мислимо Україну незалежною правовою цілістю, окремою державою», «хто говорить *на Україні*, той не вважає її самостійною», «це Польща і Москва створили залежницьке *на Україні*» і «треба вже конче змінити підлегле *на* на правно окреслене державницьке *в*»⁶. У західній українській діаспорі протягом 60–70-х рр. минулого століття тривала дискусія навколо питання про реальні мовні підстави й доцільність такого розмежування цих двох конструкцій. Так, Ю. Шевельов⁷, П. Ковалів, В. Чаплинко, П. Одарченко⁸ висловлювалися проти як обмеження традиції використання конструкції з *на*, так і політизації цього питання. У межах самої України від початку 1990-х рр. конструкція *в Україні* набула поширення без публічних дискусій серед мовознавців⁹. Оскільки відповідні зрушення на користь конструкції *в Україні* сталися вже в самій мовній практиці й мовній свідомості широких верств населення, продовжувати згадану полеміку вже немає сенсу¹⁰. Ця конструкція стала одним з мовних знаків початку нової, державної доби в

⁶ Митрополит Іларіон (І. Огієнко). Наша літературна мова. Як писати й говорити по-літературному. — Вінніпег, 1958 (1959). — С. 117–119.

⁷ «Примітивні критерії змасовленої політики прикладаються в наш час до найнесподіваніших речей і явищ... Не так давно, приміром, ми довідалися, що сказати *на Україні* — це мало не зрада нації, бо з назвами держав треба вживати тільки прийменника *в*. Так, ніби явища мови можна підвести під політичні категорії» (Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя : В 3 т. — Х., 1998. — Т. 1. — С. 40); «Однак мова не будеться на національно-політичних засадах. В українській граматичній системі знайшли собі місце різні граматичні категорії, але категорії суверенності в ній немає. Інакше вираз у *Галичині* мусив би звучати дуже дивно, адже Галичина не є суверенною державою! А що сказати тоді про конструкцію *на Русі* — ясно ж бо, що Русь являла собою суверенну державу?» (Шевельов Ю. Назва «Україна» // Зб. Харків. іст.-філол. т-ва : Нова серія. — 1995. — Т. 5. — С. 131).

⁸ Одарченко П. Словосполучення *на Україні* // Одарченко П. Про культуру української мови. — К., 1997. — С. 239–259 (тут же див. огляд цього питання).

⁹ Див. публікації того часу, автори яких підтримують позицію І. Огієнка: Сидяченко Н. *На Україні — в Україні* // Літ. Україна. — 1992, 16 січ.; Задорожний Б. Україна з присмаком болю // Укр. мова і літ. в шк. — 1993. — № 5–6. — С. 52–55.

¹⁰ Однак конструкція *на Україні* продовжує функціонувати в мовному просторі країни, причому не тільки (хоча все-таки, думається, в основному) за звичайною мовною інерцією, а й цілком свідомо. Так, у кримських газетах, опозиційних щодо офіційного Києва й політично зорієнтованих на Росію (особливо послідовно в «Крымской правде»), а також у виступах лідера кримських комуністів Л. Грача використовується традиційна конструкція з «на» (до речі, лідер КПУ П. Симоненко вживає конструкцію з «в»): «Директор Інститута славяноведіння і балканистики РАН Владимир Волков озбочен ростом русофобии в некоторых славянских странах, прежде всего в Болгарии, Польше и на Украине» (Крым. правда, 21.01.1997). Як ознака політичної коректності щодо України конструкція з «в» фігурує в офіційному дискурсі Росії: у публічних виступах офіційних осіб, у ЗМІ виступає звичайно конструкція з «на» (це мотивується недоцільністю розхитування однієї з уже усталених норм російської літературної мови), але під час перебувань в Україні, переговорів з українською стороною в мовленні представників Російської Федерації з'являється варіант з «в» (це досить помітно, зокрема, в мовленні В. Путіна). Патріарх РПЦ Кирило під час свого перебування в Україні влітку 2009 р. збивався з однієї із цих конструкцій на іншу, наприклад: «Мое десятидневное пребывание на... в Украине...», і далі вже — «в Украине» (з його промови в Почаївській лаврі: т/к Інтер, 5.08.2009). На вивісці й на бланках посольства РФ використовується конструкція з «в»: «Посольство Российской Федерации в Украине»; так само в назвах спільних для обох держав заходів: «Год России в Украине», у друкованих органах РФ, зареєстрованих в Україні, — у назвах і в текстах: «Комсомольская правда в Украине», «Аргументы и факты в Украине», «Известия в Украине», «Московский комсомолец в Украине». Якщо щодо вживання конструкції «на Україна» в російській мові увага з боку певних кіл як українського, так і (хоча, зрозуміло, й значно меншою мірою) російського суспільства є досить пильною («...многие украинцы обижаются, когда россияне говорят “на Украине”, как будто это такая же часть государства, как, к примеру, Смоленщина: “на Смоленщине” — или Кубань: “на Кубани”, а не самостоятельное государство: «В» или «на»? — Аргументы и факты в Украине, 2008, № 23), то подібне мовне явище в деяких інших слов'янських мовах (наприклад, у польській: *w Polsce, Rosji*, але *na Litwie, Białorusi, Ukrainie*), як видається, не викликає такого громадського інтересу. Хоча активізація конструкції з «в» (поряд з традиційним «на») простежується тепер і в інших сусідніх слов'янських мовах: бр. *va Ukraine* (в тому числі і в офіційному спілкуванні), п. *w Ukrainie* і (значно рідше) ч. *v Ukrajine* (зокрема, в Інтернеті такі конструкції в польській і чеській мовах представлені). Для словацької мови це питання не є актуальним, пор. *na Ukrajine* і *na Slovensku*.

історії України (водночас немає, звичайно, жодних підстав для обмеження вживання прийменника *на* щодо України в минулому).

Свідченням нового статусу України як самостійної держави стала також виразна тенденція до обмеження вживання при її назві означеного артикля (з такою ж мотивацією, що й у випадку з прийменниками «на» і «в») в англійській мові: *(the) Ukraine*, хоча, наприклад, у німецькій мові лишається без змін *die Ukraine* (це, очевидно, пояснюється насамперед впливом української діаспори в англомовних країнах);

в) закріплення похідного від *Україна* означення в позначеннях явних атрибутів державності: *українська держава, українська армія, український військово-морський флот, українські гроші* та ін.; *українсько-російський* (та ін.) *кордон*. Показовим прикладом розвитку словосполучення *український народ* від етнічного до другого державного значення є шлях його закріплення в Конституції України 1996 р., а слідом за цим — і в інших державних документах: після політичних дискусій і тривалого балансування між визначеннями *народ України* (офіційно закріпленим у радянський час, якого й дотепер намагаються дотримуватися, зокрема, ліві сили) і *український народ* (пропозиція кін української національної орієнтації) було введено компромісне досить незвичне з правописного погляду поняття *Український* (ономастичний курйоз: саме з великої букви) *народ* (прикметник тут можна виводити не стільки від *українці*, скільки від *Україна*); у тексті військової присяги: «урочисто присягаю Українському народові», до того було «урочисто клянусь народу України» (з Указу Президії Верховної Ради України від 10.10.1991 р.);

г) формування у слів *українець, українка*, які до цього мали тільки етнічне значення, значення державної належності, громадянства людини (у перспективі — й належності до української політичної нації) й ширше — взагалі народження й проживання в Україні (в минулому) (пор. аналогічне співіснування значень етнічної і державної належності в позначеннях інших народів колишнього СРСР: *росіяни, білоруси* та деякі ін., хоча, наприклад, *казахи* — *казахстанці* і под.). Значення українського громадянства розвивалося насамперед, очевидно, у формах множини, де такий перехід проходить менш помітно: «Ринат Ахметов, якого преса називає одним з найбагатших *українців*...» (т/к «1 + 1», ТСН, 28.11.2005), але успішно поширилося й на форми однини (спочатку, мабуть, у спортивній сфері): «*Українець* Руслан Пономарьов — відомий шахіст, сам російськомовний росіянин» (УТ-1, «Вісті», 22.03.2004), «Чемпіонка світу в бігу на 100 метрів *українка* Жанна Пінтусевич-Блок показала найкращий результат сезону...» (Експрес, 11.07.2002), «Як опіное звичайний *українець* ставки оподаткування...?» (т/к ТЕТ, «Вісті тижня», 17.08.1997). Проводяться опитування, публікуються видання з переліком «великих українців»¹¹, де фігурують, зокрема, й ті особи, неукраїнці за національністю, які, цілком можливо, не надавали жодного значення факту свого народження саме на Україні, як, скажімо, Голда Меїр, або й критично поставилися б до факту їх «зарахування» до українців, як Михайло Булгаков.

По-друге, ця тематична лінія реалізується в активізації вживання назви столиці країни *Київ* (з похідним *київський*) — з набуттям ним метонімічного значення державного керівництва України, центральних відомств (аналогічно до назв столиць інших держав): «Офіційний *Київ* досі не спромігся на ноту протесту» (О. Дмитренко. — Шлях перемоги, 18.10.2001), «Російський бізнес... чинить величезний вплив на внутрішню й зовнішню політику *Києва*» (ГУ, 9.08.2001). Посилення «державної» конотації назви столиці України стало виявлятися також ще від середини 1990 р. із запровадженням на всій території країни системи київського часу (на зміну системі московського часу): *за київським часом*, розм. *за Києвом*¹².

По-третє, ця лінія простежується в конотативній диференціації назв деяких регіонів України. Очевидна для всіх культурно-мовна, а з постановом незалежності України й політична диференціація регіонів країни, яка час від часу демонструє й відверті ознаки протистояння, на конотативній карті сучасної української топонімії найчастіше виявляється як протиставлення *Галичина* — *Донбас* (регіони, бачення в яких української державності є істотно відмінним): «В Украине кроме Галичины есть и Донбасс» (з листа читача, що підписався як «Евгений Соббачин» з Горлівки: КПвУ, 3.07.1998).

Усвідомлення певної особливості регіону Галичини не тільки в культурно-мовному, а й у політичному і навіть в економічному аспектах стало увиразнюватися в загальноукраїнському мовному просторі від початку 90-х рр. разом з ак-

¹¹ Це, наприклад: 100 великих українців. — М. ; К., 2002. — 588 с.; проект «Великі українці», що проводився на т/к «Інтер» у 2007–2008 рр.

¹² Див. докладніше: *Тараненко О. О.* Зазнач. праця. — С. 14–17.

тивізацією слів *Галичина, галицький, галичани: Галицька асамблея* (неофіційний орган самоврядування на основі рад народних депутатів трьох галицьких областей у 1990–91 рр.); «У підземному потязі (в метро. — О. Т.) кияни запитували, чого ми приїхали. Ми безапеляційно казали, що ми — *галичани* і приїхали підіймати синьо-жовтий прапор на Хрещатику. ... Після невеличкої наради (в управі Народного руху України. — О. Т.) одностайно було вирішено, що перший прапор над Києвом підніматимуть львів'яни, враховуючи великий вклад Львова у національне відродження України на зламі 80–90 років ХХ сторіччя» (О. Романишин. На зов Києва: Як львів'яни піднімали синьо-жовтий прапор над столицею [над будівлею Київської міської ради народних депутатів 24 липня 1990 р. — О. Т.]. — ЗВУ, 27.07.2004); «Шановний пане Президенте! Ми *українці-галичани*. Мову свою українську свято бережемо, шануємо і цим гордимось. Тому висловлюємо гарячий протест проти порушення фракцією комуністів Конституції України...» (із звернення кількох громадських організацій Сколівського р-ну Львівської обл.: СП, 1999, ч. 2); «Дорогі *галичани!*» (звернення прем'єр-міністра України В. Януковича з привітанням до Великодня. — ВЗ, 8.04.2004); у назвах підприємств та їхньої продукції, організацій тощо: «*Галка*» («Галицька кава»), ВАТ «*Галлак*» («Галицький лак»), «*Галмода*» (Львівський будинок моделей), «*Галінтур*» (туристична компанія), АТ «*Галич-авто*», «*Галицький лицар*», газет і журналів: «*Галицький світ*», «*Галицькі контракти*» та ін. Основна маркувальна ознака цього регіону на загальноукраїнському тлі в масовій свідомості — це, звичайно, його виразна й навіть підкреслювана орієнтація на «українську» (в політичному, етнічному, культурно-мовному планах) Україну, відносно сильніше виражені «антиросійські» та «антикомуністичні» настрої (див. у п. 2.2 також *Львів*).

Галичина пишається характеристикою «*українського П'ємонт*», яку одержала ще перебуваючи в складі Австро-Угорщини. (П'ємонт — історична область на півночі Італії, навколо якої в 1859–60 рр. відбулося об'єднання Італії). Проте в межах українського національного дискурсу лунають і застереження проти певних тенденцій самозамилування в цьому плані: «Поняття “*П'ємонт*” часто зустрічається в сучасній українській публіцистиці. У пору перебудови галичани не без гордості почали вживати це слово на окреслення своєї місії в національному відродженні України колись і тепер. Проте... Галичина не змогла відіграти ролі П'ємонту в сучасному процесі розбудови української нації і держави» (Б. Бойкович. «Розчинність» західняка. — НП, 4.10.1997). Відзначається також, що «ментальності цього регіону притаманне певне галицьке месіанство, зверхність щодо поросійщених українців зі сходу, і це... не сприяє ширшій загальнонаціональній консолідації»¹³.

У радянський час, починаючи з 30-х рр., конотативний образ *Донбасу* як в офіційному дискурсі, так і в сприйнятті самих донбасівців був не просто позитивним, а й значною мірою героїзованим — як образ славного шахтарського краю (шахтарі вважалися ніби елітою робітничого класу, який сам в офіційній ідеології подавався як передовий клас суспільства), а асоціативний образ самих шахтарів був образом рішучих, мужніх («*героїчні шахтарі*»), надійних (як, наприклад, серед військових — образ моряків), хоч зовні й простих людей¹⁴.

¹³ Стріха М. Культурна політика України: регіональні, етнічні та конфесійні проблеми // Сучасність. — 1995. — № 9. — С. 75.

¹⁴ Так, з популярних кінофільмів лунали пісні, які також відразу ж ставали популярними, створювалися шахтарські марші: «Идет вперед стахановское племя, Идут шахтеры в бой за уголек»; «Славься, шахтеров племя, Славься родной Донбасс!». Епітет *шахтарський* тоді подавався, очевидно, навіть вище на соціальній шкалі цінностей, ніж *робітничий*, пор. звичайні звороти радянського часу: *доблесна шахтарська праця, місто шахтарської слави* (про різні міста Донбасу), *шахтарський характер, дружна шахтарська сім'я, не ганьбити шахтарське ім'я* і под. Похідні саме від прізвища шахтаря-ударника О. Стаханова (*стахановець, стахановський* та ін.) стали пов'язуватися з ударними темпами виробництва. Хоча шахти були зосереджені не тільки в Донбасі, конотативний епітет *шахтарський* асоціювався насамперед з цим регіоном, тому *Донбас* і похідні *донбаський* (*донбасівський*) та ін. набули

Оскільки шахтарська праця була в СРСР однією з найбільш високооплачуваних, Донбас вважався, за радянськими мірками, і досить заможним регіоном. Однак у 90-і рр. унаслідок, з одного боку, різкого спаду економіки, а з другого, — появи нової системи цінностей у становленні молодого української державності, серед яких увиразнився й український національний, зокрема культурно-мовний, фактор, ця слава Донбасу швидко згасла¹⁵, лишившись, проте, фантомним болем у свідомості самих донбасівців і ставши живильною основою для їхнього різкого незадоволення нинішнім своїм становищем. Тепер стали помітними інші маркувальні ознаки цього регіону на загальноукраїнському тлі: його економічний занепад і неприховувані або й принципово підкреслювані російська культурно-мовна й проросійська політична орієнтації, а також «прорадянські» симпатії (до кінця 90-х рр. більшість на виборах тут набирали комуністи)¹⁶. Як і для Галичини, для Донбасу характерне загострене відчуття «регіонального патріотизму» (див., наприклад: Л. Федів. Регіональний патріотизм у краю териконів: Наш кореспондент спробувала зрозуміти душу донеччанина. — ВЗ, 21.10.2004).

З поширенням у загальноукраїнському масштабі економічного й політичного впливу потужних донецьких фінансово-промислових угруповань у мовному просторі України розширилося коло словосполучень з означенням *донецький* — від назви «столиці» Донбасу: *донецькі олігархи*, *донецький клан* і под. Для позначення представників цього регіону — як власне фінансово-економічних і політичних угруповань, так і ширшого кола тих, хто, на думку населення інших регіонів, представляє й захищає інтереси останніх, у тому числі й незаконними методами, — уже закріпилося також найменування *донецькі* (субстантивовані прикметник, переважно у формі множини, утворений, безперечно, за моделлю називання кримінальних угруповань за їхньою територіальною ознакою у відповідному соціолекті російської мови, пор. *солнцевские*, *новокузнецкие* і под., пор. також *«титерские»* — іронічно про «команду» колишнього президента Російської Федерації В. Путіна, походженням, як і він, із Санкт-Петербурга)¹⁷: «Конституція для *донецьких* — не закон» (Марія Олійник, заст. голови Донецької обласної організації т-ва «Просвіта». — СП, 18.12.2008); «...процес завоювання Києва “*донецькими*” триватиме» (В. Малинкович, політолог. — Експрес, 20.07.2006); «...протягом останніх років у нашу лексику міцно ввійшло поняття “*донецькі*” та поступово набуло дуже негативного відтінку. Хоча, здавалося б, йдеться про наших співвітчизників, жителів одного з найбільших і найвпливовіших регіонів. “Донецькі” у свідомості великої частини “недонецького” населення втілюються в одну з двох фігур — “бандита”, такого собі бритоголового братка в спортивному костюмі, який щедро пересипає свою мову матюками.

аналогічних конотацій. Наприклад, у романі Ю. Яновського «Вершники» (хоча тут змальовуються події ще громадянської війни): *наш непереможний Донбас, донбасівська слава*, «бився [Донбасівський полк] з поляками просто, *по-донбасівському*», тобто завзято й мужньо, хоча й без ознак показного героїзму. У мові ЗМІ звичайними були звороти на зразок *героїчна донбасівська земля*; слово *Донбас* у 60–70-і рр. стало опорним у газетних перифразах на позначення тих чи інших родючих сільськогосподарських регіонів України: *цукровий (буряковий) Донбас* — про Вінниччину, *картопляний Донбас* — про Чернігівщину і под.

¹⁵ Пор. наявність ще саме цієї конотації в рамках українського національного дискурсу у відзначений період, наприклад: «...А журналіст Валентин Замковий з Артемівська відстоює літеру *г* *по-донбасівському* — коротко й шкільно (дошкільно. — О. Т.)...» (Планинда С. Куди йдемо? — К., 1989. — С. 71).

¹⁶ «Після поїздки на Донбас я зрозумів, чому цей регіон є сьогодні останнім оплотом комуністів. Те, що зроблено з Донбасом, нічого, окрім ностальгії за минулими часами, й не може викликати. Такого не було навіть після війни (? — О. Т.). Хто відповідатиме за всі ті зруйновані заводи, будинки?» (В. Брюховецький. — ВЗ, 22.04.2004).

¹⁷ Для порівняння: після приходу до влади в 1994 р. Президента України Л. Кучми, коли на владному олімпі в Києві почали з'являтися й інші вихідці з Дніпропетровська, у вжитку стали помітними словосполучення *дніпропетровська еліта*, *дніпропетровський клан* і под., але субстантивувати *дніпропетровські* не закріпився.

Друге втілення — затюканий і “засомбований” шахтар, утім, від цього не менш агресивний. Сам же Донецьк після президентської кампанії 2004 року здається небезпечним, ворожим і дуже криміналізованим містом, зоною загального відчуження, куди “не своїм” краще не потикатися. Щоправда, якщо подивитися на статистику відомства Юрія Луценка (Міністерства внутрішніх справ.— О. Т.), то з’ясується, що найкримінальніше місто України аж ніяк не Донецьк, а Запоріжжя. От лише з іміджем в останнього все гаразд, хоча голосують жителі цих міст приблизно однаково» («Донецький» код.— День, 18.04.2006). З’явилася також усічена форма цього субстантивата — *дони*, також переважно у множині, утворення якої теж пов’язується з моделлю творення назв представників криміналізованих угруповань, пор. рос. *любер*, мн. *любера* (від назви підмосковного містечка Люберці), і под.¹⁸ Стало підкреслюватися, що характерною мовною ознакою цього регіону є функціонування кримінального жаргону, наприклад: «Донецьк серйозно (або, як тут кажуть, *конкретно*) готується до чемпіонату з футболу» (Ф. Павленко. — Українська служба Радіо Бі-Бі-Сі); «Є постійно недовіра між фракціями (Верховної Ради.— О. Т.), щоб хтось, як кажуть у народі, не *кинув*..., кажучи на донецькому жаргоні, не обманув іншого» (О. Баранівський, народний депутат від Соцпартії України. — 5 т/к, 7.12.2004). Таким чином увиразнилася ще одна маркувальна ознака конотативного образу нового Донбасу, ще один його стереотип у масовій свідомості.

Образ Донбасу став досить помітним у мовному номінативно-конотативному плані разом з активізацією діяльності Партії регіонів України, яка спиралася насамперед на цей регіон, особливо починаючи з підготовки до проведення президентських виборів 2004 р. У період загострення політичного протистояння восени того року між прихильниками двох основних претендентів — В. Ющенка і В. Януковича, лідера цієї партії, — на плакатах і щитах, на стінах і парканах, на транспарантах під час мітингів у Києві фігурували такі, наприклад, написи, як: а) «*Донбасс* порожняк не гонит!»; «*Донбасс* не поставить на колени!» (це було вираження позиції представників самого Донбасу, які таким чином намагалися апелювати до славного, оспівуваного минулого шахтарського краю, протестували проти нібито вирішального впливу «Галичини» на громадську думку в країні й навіть на державне керівництво: «На жаль, доводиться констатувати, що джерелом неприязні [до Донбасу] є переважно Західна Україна і вона має навіть певний націоналістичний відтінок»: І. Шкиря, народний депутат України, член Партії регіонів. — День, 18.04.2006); б) «Усьо будет *Донбасс*!»: «Такі написи можна побачити практично по всьому Києву. Масштаби настінної творчості виключають можливість її побутового походження. Але в цьому випадку не важливо, яка саме з політичних сил, напевно, ще перед виборами “замовила” напис. Важливіше — що вона хотіла донести цим месиджем до киян і на яких настроях зіграла» (День, 18.04.2006); в) «Досить пригадати лише те, як... по ліфтах (у Києві наприкінці 2004 — на початку 2005 рр.— О. Т.) писали: “Не мочись, ти не в *Донбассе*”, хоча це благополучно робили самі кияни» (І. Скорик. — День, 18.04.2006), тобто «донецьким» приписувалося й те, чого вони могли й не робити.

Почали з’являтися «топонімічні» опозиції і для протиставлення самих цих претендентів на посаду Президента України, які, втім, не набули поширення: «Між ющенківською *Хоружівкою* і єнакіївською *Нахаловкою*» (Рябчук М. Улюблений пістолет пані Сімпсон : Хроніка помаранчевої поразки.— К., 2009 — назва розділу). Село Хоружівка — це місце народження В. Ющенка, а місто Єнакієве — В. Януковича; райони з народною назвою *Нахаловка* відомі в різних містах Донбасу, проте поява цієї назви в такому протиставленні зумовлена, звичайно, тільки її конотативним образом.

На карті конотативної топонімії України існує умовна лінія — *Збруч* (річка, по якій, зокрема, проходив державний кордон між Російською імперією і Австро-Угорщиною, а в 1921-39 рр. — між СРСР і Польщею і яка поділяла українців на «підросійських» і «підавстрійських», «підрадянських» і «підпольських»), яка розділяє українців «Заходу» (з розвиненішим почуттям «українськості» — це насамперед галичани) і «Сходу» (звичайно, не тільки Донбасу з Кримом) та вза-

¹⁸ Зарецький О. Російські неологізми початку 1990-х років у сучасній українській політичній публіцистиці // Українсько-російська двомовність : Лінгвосоціокультур. аспекти.— К., 2007.— С. 170.

галі «більших» і «менших» (або й узагалі не патріотів) патріотів України (бачення цієї лінії *Збруча* йде насамперед із «Заходу»): «Хто за Союзу називав себе українцем? Основна маса населення сучасної України (зокрема на схід від *Збруча*) вважала себе “радянськими людьми”. На запитання про більш детальну самоідентифікацію можна було почути: “Ми кияни, харків’яни, полтавчани тощо”. Українцями ж себе називали галичани, буковинці та частина закарпатців, а також українське населення Польщі, Словаччини, Румунії й еміграція США та Канади» (В. Павлів. Як ми проміняли Галичину на Україну. — П., 23.08.2001); «...в досадному комплексі “східняки — західняки” відчутно виявляються... критерії не генетичного (нація ж одна), але якогось набутого в минулому ментального коду, що становить “психологічний *Збруч*”, керує світосприйманням і (де)формує світогляд людей» (С. Процик, США. — Універсум, Л., 1996, № 5–6, с. 33); «*синдром Збруча*» — так Президент Л. Кучма висловився про хибність і шкідливість культурно-історичного поділу України з боку деяких політиків (т/к «Студія 1 + 1», ТСН, 17.10.2003).

Крім давнішого поділу України на *Схід* і *Захід* (приблизно в межах колишнього поділу її території між Російською і Австро-Угорською імперіями, а також між СРСР і Польщею в 1921–39 рр.), окреслився також менш виразний її поділ за культурно-мовними і політичними (останні виявляються насамперед під час виборів) ознаками по Дніпру — на *Лівобережжя* і *Правобережжя*, пор.: «Колись робили кордон по *Збручу*, тепер будують його по Дніпру. Але думка про поділ на Схід і Захід України не відповідає дійсності» (М. Плав’юк, голова ОУН. — УС, 4.04.2002); «...Я прийняв рішення про подання кандидатури Віктора Януковича Прем’єр-міністром України. Я розумію всю складність цього рішення як на Сході, так і на Заході України. Я звертаюсь до нації з розумінням віднести, що ми маємо унікальний шанс звести обидва береги Дніпра» (з виступу Президента України В. Ющенка: УМ, 4.08.2006).

Як символ державного кордону між Україною і Росією вживається назва *Хутір-Михайлівський* (остання залізнична станція в Сумській обл. перед російським кордоном, через яку пролягає маршрут поїздів з Києва до Москви). Конотативний діапазон такого символічного вживання цієї назви коливається від значення просто українсько-російського кордону до ширшого значення демаркаційної лінії між Україною і Росією як центром колишньої імперії, що її і тепер розцінюють у відповідних колах українського суспільства як основну загрозу для демократії в Україні, її вільного культурно-мовного розвитку й самого факту її державного існування (несхвальна конотація названого топоніма з’являється в цих випадках як відбиття несхвального сприйняття такої — справжньої чи уявної в різних випадках — політики Росії щодо України або орієнтації певних кіл українського суспільства, як і давніше, на Росію). Наприклад: а) «Перебудова закінчилася на Хуторі-Михайлівському» (вислів І. Драча в часи пізньої «перебудови», який охоче цитували в середовищі кіл, що відносили себе до «(національно-)демократичних» — на протигагу «партократам» — і побоювалися, що Україна так і лишиться «комуністичним заповідником», на відміну від Москви і Ленінграда, від «ельцинської Росії»); «Багатьом здавалося (на початку незалежності України. — О. Т.), що ось-ось впаде манна небесна і всі, від Одеси аж до Хутора-Михайлівського, заговорять українською мовою» (В. Простопчук. — День, 5.02.1999); б) «...А тим часом із-за Хутора-Михайлівського... плавом пливе фантастично розтиражована халтура, низькопробне читиво з відвертою пропагандою аморальності, цинізму чи навіть з брудотою шовіністичних антиукраїнських вигадок...» (О. Гончар. Будьмо на висоті! Вступне слово на відкритті Форуму інтелігенції України. — РУ, 17.09.1991); «...російська демократія... дуже навіть обмежена — “до Хутора-Михайлівського”» (УУ, 2007, № 6, с. 53).

Зі здобуттям Україною державної незалежності в українському національно-патріотичному дискурсі стала набувати більшого поширення відома й ра-

ніше¹⁹ негативна оцінка значення Переяславської ради 1654 р., яку метонімічно уособлює топонім *Переяслав*, для подальшої історії української державності і культури: «На жаль, під час панування радянського режиму місто Переяслав-Хмельницький було символом “об’єднання двох братських народів”... Сьогодні ж Переяслав для українців став символом найтрагічнішої помилки нашого народу, яка призвела до багатьох втрат» (М. Сингаївська. Кому пам’ятники на українській землі: руйнівникам чи національним захисникам.— УС, 30.10.1997); «Тавро Переяслава на історії України» (стаття Я. Дашкевича). Набув поширення неохвальний зворот *переяславська зрада* (каламбурне обігрування назви *Переяславська рада*) з точно не окресленим значенням — мимовільної зради самим Б. Хмельницьким справжніх інтересів українського народу, пор.: «Витоки диявольської стратегії, спрямованої на русифікацію України, сягають у сиву давнину, майже до “переяславської зради”, як оцінив народ цю трагічну для нього помилку Богдана Хмельницького» (М. Мاستикаш. — Нескорені, 1995, № 2), чи зради положень договору з боку російської сторони. Напередодні 350-річчя Переяславської ради, зокрема після оприлюднення в березні 2002 р. Указу Президента України Л.Кучми про широке відзначення цього ювілею на державному рівні (разом з Російською Федерацією), точилася гостра дискусія між прихильниками і противниками цього заходу²⁰. Саме ж відзначення роковин у січні 2004 р. в Україні пройшло майже непомітно.

У київського урбаноніма *майдан Незалежності* (центральна площа Києва, яка в листопаді — грудні 2004 р. стала вогнищем так званої Помаранчевої революції), скорочено *Майдан* («Весь Київ виходив на Майдан»), на наших очах розвинулися як метонімічне значення — за моделлю «місце — дія» — значення цієї «революції» («*Майдан* відбувся саме заради того, щоб кожен українець зрозумів: у цій країні вже ніхто не повинен боятися влади»: О. Мороз. — П., 28.07.2005; «Навіть після *Майдану* люди не вірять у справедливість» (К. Бондаренко. — ВЗ, 17.12.2009); В. Ющенко: «не девальвувати ідеали *Майдану*»; В. Яворівський: «це зрада *Майдану*»), так і два метафоричних, які ввійшли вже до різних мов світу: а) «центр міста, де відбуваються політичні події, тією чи іншою мірою подібні до київської (української) Помаранчевої революції»: «Площадь перед Сорбонной — это парижский *Майдан*» (т/к НТВ, Москва, «Сегодня», 19.03.2006) — про студентські заворушення в Парижі; б) «мирний політичний переворот шляхом проведення мітингів і демонстрацій у центрі столиці країни, в яких бере участь велика кількість громадян, незадоволених з результатів виборів глави держави або до парламенту»: «У столиці Мексики почався свій “*Майдан*”. На центральну площу Мехіко виходять сотні тисяч громадян... Вони вимагають перерахунку голосів на президентських виборах» (УМ, 4.08.2006). У похідному прикметнику *майданний* також розвивається відповідне переносне значення: «...панувала особлива “майданна” атмосфера» (т/к ICTV, «Факти», 31.03.2007), «“майданная” власть» (неохвально).

2.2. Лінія «українськості», українського етноцентризму. Ця лінія виявляється, по-перше, в активізації вживання в українському національно-патріотичному дискурсі слів *Україна, український* з акцентуванням на розумінні їх в етнічному значенні — переважно в зіставленні з цими ж словами з розумінням їх у значенні краю (країни) або, вже щодо нової доби, (незалежної) держави

¹⁹ Пор., з одного боку, наприклад: «Як же день отой забути, / *Переяслав* сонцекрилий, / Що осяяв булавою / Непокірливий Богдан!» (М. Рильський. *Переяславська рада*), а з другого: «Ми не маємо підстав святкувати *Переяслав*. Він став початком великої трагедії народу і безлічі індивідуальних трагедій. ... Сьогодні роковини *Переяслава* святкують вороги України» (Ю. Шевельов. Москва, Маросейка, 1954 р.).

²⁰ Див., наприклад, з одного боку: *Толочко П. П.* Кому і чим завинила *Переяславська рада* // ГУ, 3.08.2002; з другого: *Мицик Ю.* То хто ж фальсифікує історію України та Європи? // Урок української. — 2003. — № 7. — С. 50–53.

(свідченням цього є й активізація слів *українство, українськість*). Це пояснюється загальною стурбованістю відповідних кіл суспільства тим, що, незважаючи на утворення української держави, українці як нація, їхня культура і мова ще не посіли в цій державі місця, належного їм як кількісно домінантному етносові, «корінному народові» і «титультній нації» (вживання двох останніх самохарактеристик етнічних українців також помітно активізувалося в цей час). Наприклад: «Україна ще не стала державою українського народу» (І. Дзюба.— ЛУ, 4.09.1997); «...біда у тому, що України в Україні ще замало. Замало в... нашій перейнятості українською національною ідеєю» (А. Погрібний.— УУ, 2001, № 3, с. 4); «Чи буде українською столиця України?» (назва статті Г. Залізняка.— УУ, 2003, № 10); «А для мене найважливіше, щоб не зупинялося будівництво української України, суверенної європейської держави» (Д. Павличко.— УМ, 31.10.2009). Подібне протиставлення двох *Україн* — України як краю, країни, де живуть українці, і України як землі, держави саме українців, духовного, культурного, мовного і т.ін. середовища етнічного українства — стало привертати увагу і в проєкції на українську історію в сучасній поезії: «Ми на *Вкраїні* хворі *Україною*, / на *Україні* в пошуках її» (М. Вінграновський. Северин Наливайко), «Шукати *Україну* в *Україні*. / Десь має ж бути, десь вона та є! / Своя. Свобідна. Ще не занапашена» (Лі. Костенко. Берестечко).

По-друге, в межах самої лінії української етнічності, причому вже не тільки в рамках українського національного дискурсу, існує певне протиставлення ніби двох культурно-мовних центрів, вогнищ «українськості» — *Полтави* і *Львова*.

Полтава усвідомлюється як духовний і культурний центр етнічного українства і як батьківщина української літературної мови: «...Полтава та Полтавщина мають для України й української етнонаціональної ідентичності провіденційне значення як місце, де народилися найвидатніші діячі національної культури, як репрезентативний український ландшафт, як культурний “Heartland” — “середина земля”, як, врешті-решт, камертон української літературної мови»²¹; це «батьківщина “солов’їної” мови» (В. Неїжмак, поет.— УМ, 17.10.2001). Українцям, відірваним від своєї історичної батьківщини, ця назва дорога як символ України: Леонід *Полтава* (літературний псевдонім Л. Пархомовича, українського письменника в діаспорі, родом з Полтавщини); Петро *Полтава* (псевдонім П. Федуні, діяча УПА, родом з Галичини); *Полтава* є однією з найпоширеніших назв різноманітних організацій, товариств, установ тощо в західній українській діаспорі, хоча більшість емігрантів походила із західноукраїнських земель; це віддзеркалює переважання в національній свідомості цих кіл соборницьких настроїв²².

Реальні підстави для набуття назвою міста *Полтава* таких конотацій є достатньо очевидними: крім тісного асоціювання зі знаковими для української культури постатями І. Котляревського (зокрема, з його «Наталкою Полтавкою») і М. Гоголя (з його Миргородом і Диканькою), Полтава в радянський час була одним з осередків національної культури і духовності, а в радянський період аж до кінця 80-х рр. у Полтаві, за даними переписів, був найвищий порівняно з іншими обласними центрами Лівобережжя відсоток етнічних українців, в єдиному на Лівобережжі обласному центрі половина шкіл тут була з українською мовою навчання. За поширенням уявленням населення Лівобережжя, саме в Полтаві у період тотальної русифікації ще зберігалася українська мова («У нас балакають ні по-українському, ні по-руськомому. Це в Полтаві — там по-українському»), хоча, звичайно, становище з функціонуванням української мови в Полтаві було зовсім не таким благополучним. І саме з Полтави вже за часів незалежності України на небосхилі української культури з’явилася постать демонстративно суржикомовної «Верки Сердючки» (артист Андрій Данилюк, якому «за творчу оригінальність, відтворення полтавської неповторності, популяризацію образу Полтави у світі» [?! — О. Т.] міськрада цього міста 2007 р. присвоїла звання почесного громадянина Полтави).

Досить популярне в масовій свідомості розуміння «полтавської» основи сучасної української літературної мови (ця основа, після відомого визначення Сталіна,

²¹ Окара А. Полтавський суржик і духовне плебейство // Урок української.— 2001.— № 5.— С. 59.

²² Аженик Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна.— К., 1999.— С. 257–261.

може іменуватися і як «полтавсько-київський діалект»; сама ж літературна мова на її підвалинах традиційно подається як «мова Шевченка»), однак, не є, як відомо, загальноприйнятим. У дискусіях, що ведуться, наперемінно спалахуючи і згасаючи, уже понад століття, причому не тільки серед гуманітарної інтелігенції, а й у ширших (не лише україномовних) колах суспільства, це розуміння обстоюється з протиставленням «галицькій» мові²³. У сучасному контексті загострення та політизації мовних питань в Україні це протиставлення знову актуалізувалося. На публічному рівні захист «полтавської» основи української літературної мови проти новітньої «навали» елементів «галицької» або «галицько-діаспорної» мовної практики характеризує позиції не тільки відповідного крила україномовного соціуму, а й певних кіл російської орієнтації, а в спектрі політичного розподілу — і лівих сил. Наприклад: «Господа, чы то, панове! Оглянитесь вокруг себя, посмотрите, какое разнообразие представителей украинского народа. ... И вы их всех хотите “постричь” под Галичину? А почему Полтаву и Миргород, как, кажется, душу Украины (! — О. Т.), вы не берете за основу..?» (Евг. Соббачин, Горловка. В Украине кроме Галичины есть и Донбасс.— КПВУ, 3.07.1998); у звертанні до літераторів і журналістів: «Облиште догідливі лексичні й фразеологічні вправи (йдеться про «штучне насаджування “забуторної” лексики».— О. Т.), повірте, вони нікому не роблять честі. А головне — псують і засмічують нашу багатостраждальну мову, оту чисту, як сльоза, Шевченкову київсько-полтавську мову...» (О.Сизоненко, письменник. Не засмічуйте мову! — ВК, 28.03.1998).

Часто в масовому уявленні стереотип сучасної Полтави — це, на відміну від Львова (див. нижче), духовний центр «простого» українства (пор. популярний образ жителя або уродженця цих місць як «полтавської галушки»²⁴) і «простої», «народної» української мови. Пор., наприклад, популярне уявлення про досить поширене в різних регіонах України, переважно в мовленні «простих» жінок старшого покоління, середнє [л] як про «полтавське»²⁵: «І люди на Полтавщині хорощі! М'яньєкні: — *Мольока* ви б у мене не взяли часом?» (Остап Вишня); «Надзвичайно люблю полтавський говір, слухав би його годинами, зокрема, пестить мій слух оте ледь-ледь пом'якшене “л”, що звучить так ніжно, співуче: *ходила, робила, говорила*. Воно таке органічне для української мови — не дарма ж полтавський діалект став однією з підвалин української літературної мови (другою став київський діалект)» (М. Мاستикаш. Мово рідна, слово рідне... — Нескорені, 1995, № 2).

Львів постає в масовій свідомості як ідеологічний центр українського національного руху і як духовний центр «національно свідомого» українства, де (на

²³ Наприклад: «Залишилося без відповіді (під час останнього зі спалахів «правопописної дискусії» на початку 2000-х рр.— О. Т.) й питання про те, на яку живу мову має взоруватися писана: інтелігентського кабінету? міської вулиці? не надто заторкнута цивілізацією сіл? і чи тільки на *Полтавщині*, а чи й на *Галичині*?» (Кулик В. Правопописне божевілля // Урок української.— 2003.— № 11–12.— С. 9). І про дискусії вже майже столітньої давності: «... Я вот еще хотел затронуть один вопрос — на каком, собственно, языке будет выходить наша газета? ... — Ясно — на українській мові! А якої ж вам ще треба?.. — ... На українском — это правильно, но на каком? Местном ли наречии, на языке Шевченко или же на галицийском?.. — За столом президії кисло скривився ветеринар Коваленко: — Тільки вже, будь ласка, без отої галиційської мови! Хай вона згорить їм, нічого не второпаш!..» (Антоненко-Давидович Б. Нападки прадідів.— К., 1998.— С. 21; сцена зборів т-ва «Просвіта» в одному зі східноукраїнських містечок у 1917 р.).

²⁴ Наприклад: «— ... Жінка моя за блощичь і тебе, і мене з світу зжене. Твоя вона землячка — хохлушка, *полтавська галушка*» (З. Тулуб. В степу безкраїм за Уралом); «— Хто йде? — До Щорса на вечерю. Полтавські! — Проходьте, *галушники*!» (О. Довженко. Щорс). У Полтаві 2006 р., за ухвалою міськради, відкрито пам'ятник галушці (це велика глибока миска з 12 галушками та ложкою); пам'ятний знак галушці внесено до символіки міста.

²⁵ Див., наприклад: *Дзензелівський Й. О.* Конспект лекцій з курсу української діалектології.— Ч. 1. Фонетика.— Ужгород, 1965.— С. 57–59. Див. також: *Тараненко О. О.* Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. І // Мовознавство.— 2009.— № 2.— С. 6–7.

відміну від міст «Великої України») спілкуються українською мовою, причому це не «сільський суржик», а також (це виявляється помітніше в сприйнятті самих львів'ян, але не тільки) як найбільш «європейське» українське місто (звичайно, не тільки за зовнішнім виглядом, а й за культурою та ментальністю його жителів). Наприклад: «Що для Вас Львів? — Після того, як я приїхала зі Сходу, Львів для мене — це душа української нації, без перебільшення. Там зібрано все необхідне, щоб бути центром відродження України» ([Інтерв'ю з Ю. Тимошенко] — П., 1.08.2002); з протиставленням Львова Києву: «Його (святкового дійства “Україна назавжди” до Дня Незалежності. — О. Т.) “родзинкою” буде те, що шоу проходитиме одночасно у двох містах — Києві як столиці державності і Львові як столиці духовності, з'єднаних телемостом» (Суб. п., 23.08.2001); «— Кажуть, все найкраще в Києві — з провінції? — Перепрошую, я приїхав зі столиці до столиці, зі столиці Галичини, і називати Львів провінцією ризиковано. Я думаю, що кияни у Львові почуватимуться більшими провінціалами» ([Інтерв'ю з музикантом Т. Чубасем]. — УС, 16.01.2003). Ось, наприклад, жартівливий виклад вражень літератора з «Великої України» від подорожі до Львова: «...Що б вони [галичани] не говорили чи не писали самі про себе, виходить або “Історія України”, або “Історія української культури”, на крайній випадок — “Культура української мови”... Хоча в Тернополі та Франківську також мешкають галичани, лише вихідці зі Львова та Львівщини повсякчас наголошують на своїй регіональній приналежності²⁶. ... Але галичани... просто пишуться Львівщиною і рівняють її, а разом і себе, до Європи. ...бо Львів, як відомо, — Париж Малий» (А. Кокотюха. Галичина в нотатках. — УС, 22.02.2001).

Найпопулярнішим перифразом до назви цього міста (поряд з політично нейтральним *місто Лева*), як і до Галичини в цілому, «столицею» якої називають Львів, є *український П'ємонт*: «...Київ міг би й надалі залишатися центром автономії, а не столицею, якби не став Львів на кілька років [мається на увазі кінець 80-х — початок 90-х рр. — О. Т.] П'ємонтом» (Є. Глібовицький. — КВ, 26.09.1997); «духовний П'ємонт України» (О. Семенко. — УС, 5.02.1998). Пор. у сприйнятті української поетеси (авторки, зокрема, збірки «П'ємонт — недалеко», 1996 р.), родом з Дніпропетровщини: «...І те головне, що завше зустрінеш у Львові, — мову і Україну. Це — П'ємонт, хоч що б там львів'яни про себе говорили. А казали мені, що у Львові П'ємонту вже немає, радили, щоб я позбавилася своєї хвороби “п'ємонтизму”. А може, я просто не хочу розчаруватися?» ([Інтерв'ю з Лесею Степовичкою]. — ЛУ, 25.11.1999). Ще в радянський час у російськомовному середовищі за межами Галичини серед людей, загалом лояльно настроєних щодо української культури та мови, непоодинокими були випадки, коли дехто, дізнавшись, що в товаристві є львів'яни (останні могли також розмовляти тут по-російськомu), зі словами «О, Львів!» або «О, серед нас є львів'яни!» переходив (намагався перейти) у спілкуванні з ними на українську мову (були при цьому й випадки здивування, коли львів'яни давали зрозуміти, що вони і вдома також розмовляють російською мовою). У людини, яка спілкувалася українською літературною мовою, могли поцікавитися не тільки родом її заняття: «Ви, мабуть, учитель (письменник і т. ін.)?», а й місцем проживання: «Ви, мабуть, зі Львова?». У середовищі «простих» людей, що спілкуються «суржи́ком», могло спостерігатися бажання перейти в розмові з львів'янами на українську літературну мову.

З боку певних суспільних верств на адресу Львова нерідко лунають звинувачення в надмірі національного радикалізму, наприклад: «Схоже, що Львів не скоро стане демократичним містом. Та й не є він ні “островом свободи”, ні

²⁶ Пор. характерне вживання означення *галицький* у значенні «львівський»: «боронитимуть честь *галицького футболу*» — про львівський клуб «Карпати» (А. Везденко. — Суб. п., 11.07.2002), «Лей Дун мріє про *галицьку аспірантуру*» — про намір китайського студента вступати до аспірантури університету «Львівська політехніка» (В. Шурин. — МГ, 12.06.2003).

П'ємонтом. І не буде..., поки тут заборонятимуть людям покладати квіти до могил і монументів на честь полеглих воїнів, що визволяли місто, Україну, Європу від фашизму» (Є. Юрків. Демократи чи дикуни?, або Хто дестабілізує обстановку у Львові. — Вільна Україна, орган Соцпартії України, Львів, 1997, № 15).

2.3. Лінія військових поразок і перемог. Як сліди колишнього перебування в складі Російської імперії та СРСР Україна має кілька топонімів, овіяних славою перемоги (*Полтава*) і героїзму (*Севастополь*, *Одеса*: див. також 2.5). Оскільки події, що їх символізують назви цих міст, традиційно пов'язувалися і продовжують пов'язуватися не тільки в Росії, але і в українських лівих колах та колах російської орієнтації переважно зі славою «русского оружия», у сучасному українському національно-патріотичному дискурсі щодо перших двох із цих символів стали досить помітними такі тенденції: *Полтава* беззаперечно віддається Росії (див. нижче), а щодо *Севастополя*, який тепер є об'єктом і територіальних претензій з боку певних політичних сил Російської Федерації як нібито «російське» місто, то заперечуються категоричні твердження про наявність переважних прав на його славу тільки в етнічних росіян (мається на увазі спеціальне акцентування слова *русский* в уже усталених зворотах на зразок «Севастополь — город русской славы, русских моряков») ²⁷.

Серед знакових подій в історії українського народу, пов'язаних з його військовою звитягою, на перше місце в національно-патріотичному дискурсі традиційно висуваються насамперед героїчні поразки й, відповідно, топоніми, що їх символізують: у національно-визвольній боротьбі під проводом Б. Хмельницького — це *Берестечко* ²⁸, у період гетьманства І. Мазепи — *Батурин* (розгортання конотативного образу цього топоніма активізувалося на державному рівні в період президентства В. Ющенка) ²⁹: «Ось і знову / спину вогнем пропікає, / озирнутись боюсь до повалених стін — / Чи Батурин кривавить, / чи Троя щезає...» (Ю. Завгородній); до мовного вжитку вже ввійшов вислів *Батуринська трагедія*; під час громадянської війни 1918–1921 рр. — *Крути*, *Базар*. Серед цих крилатих слів, що символізують як трагедію, жертвовність, так і подвиг в ім'я України, перше місце посідає, безперечно, назва *Крути* (залізнична станція між Ніжином і Бахмачем, де 29–30 січня 1918 р. відбувся бій між кількісно невеликим загonom військ УНР, що складався з близько 300 чол., в основному з добровольців — київських студентів і гімназистів, які майже всі загинули, і військами більшовицької Росії, бл. 6000 чол., що наступали на Київ): «Крути — народина нового українця» (стаття Є. Маланюка); «В. Чорновіл: Крути називають українськими Фермопілами» (Час, 5.02.1998). Стало вже досить усталеним словосполучення *герої Крут*; назву *Героїв Крут* за роки незалежності надано вулицям різних міст України; 29 січня відзначається як *День пам'яті героїв Крут*; на місці цієї трагедії відкрито *Меморіал пам'яті героїв Крут*. Розвиваючи вже нове, переносне значення, цей топонім набуває узагальненішої семантики — «програна битва й ширше — національна

²⁷ Див., наприклад: Коваленко Вл. Чьей славы город Севастополь? (К истории русского флота) // Независимая газета. — М., 1992. — 30 апр. Див. також: Тараненко О. О. Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. II // Мовознавство. — 2009. — № 3–4. — С. 68–69.

²⁸ Пор., наприклад: «Це книга про одну з найбільших трагедій української історії — битву під Берестечком. Написана ще в 1966–67 роках, вона згодом не раз дописувалася на всіх етапах наступних українських трагедій... Протягом цього часу з конкретної поразки під конкретним Берестечком тема цього роману переростала у філософію поразки взагалі, в розуміння, що “поразка — це наука, ніяка перемога так не вчить”, а відтак і в необхідність перемоги над поразкою» (з авторського вступу: Л. Костенко. Берестечко, історичний роман). Розпочинається твір з гірких роздумів Богдана Хмельницького: «Народе вільний, аж тепер ти — віль. / Моя поразка зветься *Берестечком*...».

²⁹ Гарнізон цього містечка під час російсько-шведської війни був на боці гетьмана І. Мазепи в його союзі з Карлом XII, і воно восени 1708 р. після мужньої оборони було вщент зруйноване російськими військами, а козаки та населення жорстко винищені. У межах сучасного проросійського політичного дискурсу в Україні цей факт заперечується.

поразка України»: стаття «Не допустимо нових *Крут!*» (УС, 28.01.1999). У подібному ж конотативному напрямі розвивається тема *Базара* (у районі с. Базар Житомирської обл. в листопаді 1921 р. зазнала поразки в бою з радянськими військами похідна група армії УНР з бл. 800 чол., 359 з яких, узяті в полон, після відмови перейти на службу до Червоної армії були тут же розстріляні): «Базар — це Голгофа української національної пам'яті, так само, як для сербів — Косове поле, для поляків — третій поділ Польщі» (з авторської програми історика громадянської війни на Україні В. Верстюка на УР-1, 12.11.2009).

Щодо культивування образу *Крут* висловлюються й критичні оцінки — як за межами українського національного дискурсу: за явну масштабну невідповідність створеного символу і його реального прототипу («із суто військового погляду незначної події», а отже, загибель «оних романтиків» була, можливо, й невинуватою), так і в межах цього дискурсу: за надмірне, на думку критиків, нагнітання при цьому емоційної компоненти — в оплакуванні трагічної долі захисників і тавруванні жорстокості нападників (хоча подібним чином виникають стереотипи і творяться національні міфи в історії різних народів і держав; пор. ще один приклад: *Базар* «селище; місце битви» (Орф.-08, с. 37) — саме «битви»!).

Як посилення останньої критичної лінії висловлюється й незгода взагалі з домінуванням в українській національній пам'яті тільки трагічних знакових подій, висловлюються пропозиції й робляться конкретні спроби внести зміни до переліку героїчних подій в історії українського народу — з тим, щоб він не був тільки мартирологом, наприклад: «Хтось із молодших публіцистів наших вже часів підносив питання, чому у нас святкують *Полтаву* і *Берестечко*, а не *Жовті Води* чи *Конотоп*, чому доба 1917–1918 рр. — це не київський “*Арсенал*” чи *Мотовилівка*, а саме неодмінно *Крути*?» (С. Маланюк); «Ми давно створили культ героїзму під *Крутами* — героїзму, результатом якого був усе-таки програш. Але ми ще навіть не почали створювати культу героїзму під *Мотовилівкою* ³⁰ — героїзму, результатом якого був як очевидний і переконливий виграш, так і переконливий доказ якісної переваги українського Духу. Нас дуже вміло націлили на програні епізоди нашої історії, де можна “поплакати” ... Державні нації ніколи не відзначають своїх поразок. Вони виховують дітей на перемогах» (В. Мороз. Україна у двадцятому столітті. — Л., 2005. — С. 393). Під час президентства В.Ющенка на найвищому державному рівні вперше відзначили річницю перемоги українського війська, очолюваного І. Виговським, над московським 1659 р. під Конотопом; назва *Конотоп* стала функціонувати в мовному просторі України, набираючи конотації української військової звитяги: «Звитяга Конотопа. Це була одна з найславетніших перемог української зброї» (СП, 16.07.2009, с. 2); вийшли книжки: Бульвінський А. Конотопська битва 1659 року. — К., 2009 (у започаткованій серії «Перемоги української зброї»); Сокирко О. Конотопська битва 1659 р. : Триумф в час Руїни. — К., 2008. З інформації про відзначення цієї події в деяких українських ЗМІ: «Президент святкуватиме перемогу над росіянами. Сьогодні, 11 липня, Президент Віктор Ющенко здійснить робочу поїздку на Сумщину, де відбудуться урочистості з нагоди 350-ої річниці перемоги козацького війська над московською армією. Під Конотопом глава держави візьме участь у...» (УМ, 11. 07.2009).

Як паралель до відзначення перемоги під Конотопом варто навести досить скромну з боку української влади участь у заходах щодо відзначення 300-річчя Полтавської битви між російською і шведською арміями, які проходили майже

³⁰ Це невелика залізнична станція між Фастовом і Васильковом, де 18 листопада 1918 р. військові підрозділи Директорії УНР розгромили гетьманські військові частини, основу яких становили добровольці — офіцери та юнкери колишньої царської армії з їхньою метою відновлення єдиної й неподільної Росії — і які кількісно значно переважали загоны Директорії; результатом цього стало відновлення Української Народної Республіки.

одночасно з річницею Конотопа, оскільки у зв'язку з тим, що різні угруповання українських козаків уходили до таборів як однієї, так і другої з протиборчих сторін, а з поразкою шведського війська зазнала краху ще одна спроба відновлення державної незалежності України, у суспільстві розширюється політичне переоцінювання цієї події в історії українського народу, а безперечна слава перемоги лишається тільки Росії: «...Це видно на прикладі Полтавської битви, яку раніше трактували як славну перемогу російської зброї, а тепер — як втрачений шанс здобуття Україною незалежності» (Є. Кононенко.— УМ, 9.01.2009)³¹.

2.4. Лінія провінційної віддаленості, культурної відсталості. Узагальнений конотативний образ провінційності, глушини мають у собі назви кількох невеликих міст (селищ) Лівобережжя:

Кобеляки (райцентр Полтавської обл.): «Виїхало воно з Кобеляк до Москви, пожило в тій Москві невість скільки — вже копили губу: я москвичка, я столична!» (Б. Антоненко-Давидович. За ширмою); «Можу підкинути цим “історикам” ... ідейку про те, що перша людина з'явилася не в Олдовайській ущелині в Танзанії, а таки ж у нас в Кагарлику або в Кобеляках» ([Інтерв'ю з П. Загребельним].— ЛУ, 14.01.1993); з новостворених анекдотів: «Новини економіки. Директор Кобеляцького марлевого комбінату потрапив до першої сотні “Форбс”!» (УМ, 17.11.2009);

Хацапетівка (до 1958 р. назва м. Вуглегірськ; походження слова виводять від *Кацапетівка* — назви, яку давали в районах зі змішаним українсько-російським населенням селам або їхнім куткам, де переважали росіяни [Отин, 372–373]): «...хіба тільки маленька залізнична станція не випускає власної “Вечірньої Хацапетівки”» (газети.— О. Т.)» (ЛУ, 15.11.2001);

Зачепилівка (село в Полтавській обл., де, зокрема, народився відомий український поет Б. Олійник; райцентр у Харківській обл.; пор. *Зачіплянка* — назва робітничого селища в романі О. Гончара «Собор»): «...він цілком слушно вважав, що краще бути пролетарем у Харкові, як сільським інтелігентом у Зачепилівці» (з листа М. Лукаша, 1948 р.)³²; «...простіше проголосити гасло “Кожній Зачепилівці — свій Гарвард!” але чи наблизить це нас до Європи?» (В. Скопенко, ректор Київського ун-ту ім. Т. Шевченка. — УУ, 2004, № 3, с. 3);

Конотоп — наприклад, у гумористичному вірші М. Рильського, присвяченому А. Любченкові на згадку про їхнє спільне перебування в цьому місті в грудні 1940 р. у готелі з дуже дискомфортними побутовими умовами:

³¹ Топонім *Полтава* як символ Полтавської битви й перемоги в ній російської зброї входить у російській мові до ряду конотативних онімів з подібною семантикою: *Бородино*, *Сталинград* та ін. (див., наприклад: *Верещагин Е. М., Костомаров В. Г.* Состав семейства учебных лингвострановедческих словарей: ономастический словарь // Актуальные проблемы учебной лексикографии.— М., 1977.— С. 133); про популярність цього героїчного образу в масовій свідомості свідчить, зокрема, і вживання його в складі жартівливого евфемізму на позначення статевого акту *было дело под Полтавой*, де *дело* вжито в старому значенні «бій, битва» (*Мокиенко В. М.* Словарь русской бранной лексики : Матизмы. Обсценизмы. Эвфемизмы.— Berlin, 1995.— С. 20). В українській мові цей топонім з відзначеним конотативним напашаруванням уживається в частотному й дотепер фразеологізмі *пропав, як швед під Полтавою* (*Скрипник Л. Г.* Власні назви в українській народній фразеології // Мовознавство.— 1970.— № 2.— С. 56), досить помітно був представлений у творчості І. Котляревського, наприклад: «Було полковник так лубенський / Колись к Полтаві полк веде, / Під земляні полтавські вали / (Де шведи голови поклали) / Полтаву-матушку спасать» («Енеїда»); «[Петро:] Климівський... служив в полку пана Кочубея на баталії з шведами під нашою Полтавою. [Возний:] В полку пана Кочубея? Но в славній полтавській времена... Кочубей не бил полковником і полка не імів»; «[Микола:] ... (Співає:) ...Козаченьки / З москалями / Потіпились / Над врагами, / Добре бившись за Полтаву / Всій Росії в вічну славу!» («Наталка Полтавка»). «*Полтава*» є назвою шоколадних цукерок місцевого виробництва (із зображенням на коробці Полтавської битви). Проте в сучасному мовному просторі України цей топонім саме з названою конотацією вже не належить до активного вжитку.

³² Див.: *Череватенко Л.* «Сподіваюсь, ніхто не скаже, що я не знаю української мови» // Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник / Уклад. О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк.— К., 2002.— С. 727.

Хоч номінально ми в Європі,
В найкращій із її країн,
Але фактично — в Конотопі,
Що мучить нас, як сучий син.
Нема ні їсти, ані пити,
І навіть — соромно сказати, —
Півдня доводиться ходити,
Щоби природі дань віддати.

А тут ще хуга сніжна вис,
Реве й свистить, як ідіот,
І замітає всі надії
На наш додому поворот.
Нема дістати де й окропу,
Аж навіть згадується «мать»...
Ох, швидше б цьому Конотопу
Нам, друже, риму показати!³³,

з протиставленням образу одного з духовних «центрів» України: «О ні, не вірю, любий мій П'ємонте (про Львів. — О. Т.), / мовляв, на Конотоп ти обернувся, / що ситі качки кричуть в калабанях, / а в підворіттях шастають щури» (Леся Степовичка).

Відома також спроба закріплення конотації провінційного безкультур'я, духовного застою за назвою міста *Миргород* (на основі зображення цього містечка в повістях М. Гоголя, насамперед у «Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем»), яка не дістала поширення, у нарисі С. Єсеніна «Железный Миргород» (1923 р.) — про його сприйняття Нью-Йорка й узагалі США.

Конотація провінційності оточує також назви деяких невеликих міст Правобережжя: «...переважна частина того, що робиться нині в українському мистецтві, далі *Жмеринки* чи Конотопа нікому не цікава» ([Інтерв'ю з кінорежисером Р. Балаяном]. — КВ, 5.05.1995); «— Париж — це далеко від *Бердичева*? — Дві тисячі кілометрів. — Боже, яка то глушина!» (старий жарт). Однак порівняно з ойконімами Лівобережжя з їхнім конотативним образом безнадійної глушини тут уже досить часто наявний «світліший» мотив гумору (зокрема, в «незліх» анекдотах). Так, на привокзальній площі Жмеринки споруджено пам'ятник Остапові Бендеру — героєві знаменитої дилогії І. Ільфа і Є. Петрова, на відкритті якого в жовтні 2001 р. голова міськради, ініціатора цього заходу, не без задоволення відзначив, що назва їхнього міста фігурує в різних анекдотах, а відомий композитор і гуморист В. Бистряков сказав: «Когда слышишь слово *Жмеринка*, невольно улыбаешься...» (т/к Інтер, гумористична програма «Золотой гусь», 18.10.2001). На Правобережжі провінційна «українська» тема переплітається з провінційною «єврейською» темою, з темою єврейської «містечковості» і тональністю «єврейських» анекдотів, хоча місць компактного розселення євреїв тут, звичайно, уже не лишилися.

На перший план ця тема виступає в конотативному ореолі назви міста *Бердичів* як «центру» українського єврейства: «...рабі Блайх добре розуміє роль українських євреїв у формуванні російського єврейського етносу. На одній з конференцій він пожартував: “у кожного професора-єврея з Москви або Санкт-Петербурга дідусь із Бердичева”»³⁴; «— Слава богу, все кончилось, — сочувственно проговорил Борис, — все с вас снято, возвращаетесь домой. — Домой?! — Антон Семенович с ненавистью посмотрел на Бориса. — Где он, дом-то? В вашем Бердичеве? ... — А ну, чеши отсюда..! — сказал Саша. ... — Вы чего, ребята? — беспокожно забормотал Антон Семенович. — Я ведь в шутку» (А. Рыбаков. Дети Арбата; це обмін репліками висланих до Сибіру етнічного росіянина і двох москвичів, що їх він розцінив як євреїв; початок 1930-х рр.); *українець (козак) з Бердичева* — іронічно про єврея.

Конотація провінційності увиразнюється в антитезах, побудованих на протиставленні відповідних топонімів і назв міст — відомих культурних (часто це *Париж*), наукових і т. ін. центрів. Наприклад, у мовленні знаменитого представника народної медицини, лікаря-костоправа М. А. Касьяна, який виріс і працював у Кобеляках (це, очевидно, жарт, популярний у тамтешньому середовищі):

³³ Див.: Щоденник Аркадія Любченка / Упоряд. Ю. Луцький. — Л. ; Нью-Йорк, 1999. — С. 44 (примітка А. Любченка: «Убиральня була в кінці двору метрів за 300 — і вся в дірах»).

³⁴ Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. — Дрогобич, 1998. — С. 301–302.

«Париж с Пекином нам до сраки. Столица наша — *Кобеляки*»³⁵; «Москва ваша мені до сраки, в нас столиця — *Кобеляки*» — так, за його словами, відповів лікар на запрошення представників найвищого керівництва СРСР переїхати на роботу до Москви на матеріально дуже вигідних умовах (т/к «Київ», програма «В гостях у Дмитра Гордона», 10.12.2009 — це повтор передачі 2005 р.).

2.5. «Комплекс Одеси». Комплекс семантичних і емоційно-оцінних асоціацій оточує назву міста *Одеса* (з похідними *одеський* і *одесит*, *одеситка*: *одеський колорит*, «*одесити* — це окрема нація» і под.) — це:

а) «місто (столиця) гумору»: існує поняття *одеського гумору*, *одеських анекдотів*, *жартів*; це «найсмішніше місто на землі»; «Сліди [злочину] ведуть у найвеселіше місто Чорноморського узбережжя — Одесу» (російський т/с «Следствие вели...», слова ведучого в синхронному українському перекладі: т/к СТБ, 20.01.2008); «Одеській мові — власний словник! Де б не з'явився корінний одесит, його одразу ж упізнають за яскравою, наповненою дотепністю мовою. На жаль, останніми роками знаменита одеська говірка починає зникати. Носії цієї унікальної мови поступово роз'їжджаються по світу...» (Політика і культура, 2002, № 3, с. 50). В Одесі щороку першого квітня проводиться масове свято гумору — «Гуморина». Поняття «одеського гумору», по-перше, об'єднує в собі як популярне уявлення про особливості характеру та манери жартувати самих одеситів, тобто стереотип їхньої своєрідної веселості («найвеселіший народ»), так і сприйняття цього «неодеситами», тобто стереотип певної «кумедності» одеситів («найсмішніший народ»), по-друге, включає в себе відповідні особливості як змістового плану (певний набір тем та ін.), так і плану форми — насамперед своєрідність так званої «одеської мови» («поговорим за життя», «это две большие разницы» та ін.)³⁶: «— Краще не кажіть мені за *Одесу*! — з грізною заявив мені один відомий бізнесмен з “перлини біля моря”. — У нас скільки планів було пов'язано з Едуардом Гурвіцом, а тут...» (КВ, 21.07.1999); «...саме це ж і є істинна чуттєвість грецької античності (на відміну від римської, імперської: в школі нас, на жаль, майже не вчать їх розділяти, а воно, як кажуть в Одесі, “две большие разницы”!» (О. Забужко. Репортаж із 2000-го року). Як перша, так і друга грані «одеського гумору» тісно переплітаються з темами як «провінційності», так і «єврейськості»: багато «одеських анекдотів» неможливо відмежувати від «єврейських», оскільки в них фігурують персонажі — одеські євреї (так, у літературному музеї Одеси відкрито пам'ятник популярному героєві анекдотів Рабиновичу); певна кількість зворотів «одеської мови» виводиться з ідишу або принаймні асоціюється з ним³⁷;

б) місто з романтико-героїчним ореолом, похідним від романтики великого південного морського порту («місто моря і сонця») і колишнього «вільного міста» та героїки часів Великої Вітчизняної війни (ця конотація супроводить назву *Одеса*, зокрема, в піснях радянського періоду, особливо 40–50-х рр.). Як і Севастополь, Одеса — це місто-герой, але якщо епітетне словосполучення *сонячна*

³⁵ Цит. за: *Отин Е. С.* «Все менты — мои кенты...» (Как образуются жаргонные слова и выражения).— М., 2006.— С. 267 (російська мова в устах лікаря тут пояснюється, очевидно, тим, що це було інтерв'ю російськомовному виданню).

³⁶ Див.: *Степанов Е. М.* Російське мовлення Одеси.— О., 2004.— 496 с.; *Zybatov L. N.* Die Sprache von Odessa und von «Klein-Odessa» (New York, Brighton Beach) // Sprachwandel in der Slavia : Die slavischen Sprachen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert : In 2 Tl. / Hrsg. L. N. Zybatow.— Frankfurt am Main etc., 2000.— Tl. 2.— S. 941–958. Пор. також: «Одесса очень скверный город. Это известно всем. Вместо “большая разница” там говорят — “две разницы” и еще: “тудою и сюдою”. Мне же кажется, что можно много сказать хорошего об этом значительном и очаровательном городе в Российской империи» (И. Бабель. Одесса, 1916 р.).

³⁷ В осіб, далеких від тем і мотивів єврейського життя, уявлення про походження деяких із таких зворотів може бути іншим, пор.: «В действительности, — комментировал Н. К. Михайловский, — Добролюбов и Писарев — это две большие разницы, как говорят русские немцы» (*Колесов В. В.* Язык города.— М., 1991.— С. 55).

Одеса належить до досить уживаних, то сонячний Севастополь потребує вже ширшого контексту;

в) незважаючи на наявність до назви міста відразу кількох перифразів з конотаціями високої або «веселої» позитивної оцінки (*Південна Пальміра, перлина біля моря, столиця гумору* та деяких ін.), чим не може похвалитися жодне інше з міст України, в образі *Одеси* все-таки відчувається наліт певної провінційності, уявлення про яку складається знов-таки з масових стереотипів деяких рис характеру одеситів та особливостей їхнього мовлення («одеський жаргон», «жлобський южный говорок»³⁸) і «єврейської містечковості» Одеси. У характері «справжніх» одеситів убачаються певні риси, які можуть сприйматися як позитивно — щирість, безпосередність, емоційність («Одесити — народ гарячий і симпатичний». — Ю. Яновський; «Одесситка — вот она какая! / Одесситка — пылкая, живая!...» — з куплетів ресторанної співачки в Одесі часів громадянської війни, які розлетілися по країні зі знаменитого свого часу кінофільму «Котовский», що вийшов на екрани на початку 40-х рр.), так і — як продовження цих позитивних рис: щирість і простота аж до безцеремонності — негативно;

г) місто «нестрашної» злочинності (шахрайства, дрібних крадіжок тощо): «— ...Ви знаєте, навіть в Одесі на Привозі так не грають у “наперстки”, як це роблять ліві сили в нашому парламенті» (Д. Табачник, глава Адміністрації Президента України. — Час, 24.05.1996); «— Вы из Одессы? — А шо, у вас шо-то пропало?» (з анекдоту); «— Контрабандный? Всю контрабанду делают в Одессе, на Малой Арнаутской улице...» (И. Ильф, Е. Петров. Двенадцать стульев). Ця досить невинна конотація, яка закріпилася незважаючи на достатньо грізну в недалекому минулому славу «Одеси-мами» як столиці злочинного світу Півдня Російської імперії, а потім СРСР, відому цілими періодами розгулу справжнього бандитизму, пояснюється, очевидно, відповідною традицією розповідей, легенд, пісеньок, жартів і анекдотів про «Одесу нальотчиків і биндюжників», що поширювалися як в усному побутуванні (часто знов-таки зі специфікою «одеської» та «блатної» мови і «єврейським» колоритом), так і в творчості «одеської колонії» російських письменників, особливо радянського міжвоєнного періоду³⁹.

2.6. Лінія екологічних (техногенних) катастроф, аварій. Українським топонімом з найвідомішим не тільки в країні, а й у світі зловісним конотативним образом стала після 26 квітня 1986 р. назва невеликого поліського міста *Чорнобиль* на Київщині, поблизу якого відбулася страшна аварія на атомній електростанції, наслідки якої відчуються й дотепер (стрімкому розростанню конотативних напруг навколо цього слова сприяла не тільки його референтна віднесеність, а й відповідна внутрішня форма, в якій убачають не лише ознаку «чорний», а й зв'язок з «біль»), наприклад: «Та Чорнобиль вічно берегтиме / Хрест своєї чорної біди» (І.Гнатюк)⁴⁰. Цей топонім розвинув як метонімічне значення за моделлю «місце — подія»: аварія на Чорнобильській АЕС — найбільша техногенна ката-

³⁸ Юдин А. Украинская Одесса // Неприкосновенный запас. — М., 1999. — № 3. — С. 54. Цей колорит як одеського мовлення з широким набором «одесизмів», так і «містечковості» був щедро продемонстрований останнім часом у популярному російському телесеріалі «Ликвидация» (2007 р., режисер С. Урсуляк) — про боротьбу з масовою злочинністю в Одесі 1946 р.

³⁹ Певним аналогом до мовного стереотипу Одеси (до двох останніх конотативних ознак цього ойконіма) є хоронім *Поділ* — назва одного зі старих районів Києва, конотативний образ якого засвідчений у блатних і вуличних пісеньках 1-ої пол. XX ст. («Жил-был на Подоле Гоп со Смыком...», у пісеньці про Поділ «...Но без Подола наш Киев невозможен, / Как святой Владимир без креста. / Это же кусок Одессы, / Это новости для прессы / И мемориальные места!»), у «єврейських» анекдотах і жартах.

⁴⁰ Конотативно-образний розвиток цього топоніма постійно привертає до себе увагу дослідників (див., зокрема: Сютя Г. М. Чорнобиль — константа української мовно-поетичної свідомості // Мовознавство. — 2007. — № 4–5. — С. 44–49; Гоцинець І. І. Образні конкретизатори концепту Чорнобиль в українській мовній практиці кінця XX ст. // Вісн. Луган. нап. пед. ун-ту. — 2004. — № 5. — С. 49–53).

трофа в історії людства» («це було ще до / вже після Чорнобиля» — як позначення відповідної хронологічної віхи, вододілу в житті суспільства й окремої людини), так і три метафоричних (у тому числі з уживанням у формі множини — вже зовсім як апелятива): а) «рукотворний об'єкт (насамперед, звичайно, АЕС), який є джерелом техногенних катастроф»: «Який він [світ] може бути прекрасний, якщо в ньому існуємо ми? Ми, які землю вкриваємо *Чорнобильми*?» (М. Слабошпицький); значно частіше: б) «техногенна аварія, катастрофа з надзвичайно небезпечними наслідками»: *ще один (другий, новий) Чорнобиль, маленький Чорнобиль* (наприклад, про витік отруйних речовин на складі боєприпасів), *хімічний і т.ін. Чорнобиль*: «...недарма волають про “другий Чорнобиль” ті відважні пікетники, що, як молоді Прометеї, самі прикували себе до чадних коксохімівських труб вічно задимленого, загазованого Запоріжжя» (О. Гончар. — РУ, 17.09.1991); «На місці катастрофи біля Ожидова (біля м. Ожидів Львівської обл. у липні 2007 р. зішпили з колії й загорілися цистерни з жовтим фосфором. — О. Т.) зібрали близько 10 тонн кристалізованого фосфору на площі 450 кв. м. Ожидівську трагедію назвали “другим Чорнобилем”» (УМ, 17.07.2008); «...наша нація, зокрема жіноча її частина, стає ще більше хворою. Думаю, певною мірою це наслідок Чорнобиля, а також техногенного забруднення, зокрема великої кількості хімічних *чорнобилів*» (ГУ, 6.06.1996); «Підземний *Чорнобиль* не вибухне, коли вчасно і з розумом замінювати труби» (Хрещатик, 2.11.2001); в) «криза з катастрофічними наслідками»: *духовний (культурний, мовний, політичний і под.) Чорнобиль, синдром Чорнобиля* тощо: «Духовний Чорнобиль давно вже почався» (Л. Костенко); «Це Ви [до М. С. Горбачова. — О. Т.]... готували нам цей політичний Чорнобиль [про розвал СРСР. — О. Т.]» (Б. Олійник. Два роки в Кремлі); «...хіба та критична маса корупції, хабарництва, безвідповідальності, що вибухнула новим Чорнобилем у нашому суспільстві, — продукт нашої незалежності?» (І. Дзюба. — ЛУ, 4.09.1997); «Малоросія — Чорнобиль для українців» (О. Гринів. — МУ, 20.02.1997); «Чорнобиль в інформаційному просторі» (назва розділу в кн.: Погрібний А. По зачарованому колу століть, або Нові розмови про наболіле. — К., 2001). Ойконім *Прип'ять* (містечко, де, власне, й розташована Чорнобильська АЕС) засвідчив лише деякі конотативні зрушення у відзначеному напрямі (наприклад: «...в час Прип'ятей і Хіросим»: М. Рябчук. — Вітчизна, 1988, № 8, с. 8), на цьому, очевидно, й зупинившись.

Протягом кількох останніх років виявляє ознаки метафоризації ойконім *Алчевськ* (місто в Луганській обл., де взимку на початку 2007 р. унаслідок аварії в системі централізованого опалення протягом тривалого часу лишалася без тепла значна його частина): «...Україну поставили перед вибором: або транспортувати газ, або залишити без тепла південь і схід своєї країни. Глава держави не виключив, що наш вічний сусід (про Росію. — О. Т.) мав намір у такий спосіб “зробити на сході й півдні України сімсот *алчевських*” та збудити протестні настрої» — про чергову російсько-українську «газову війну» (О. Черевко. — Сільські вісті, 15.01.2009); «Если не будет заплачено за воду, за газ, вода зимой в трубах замерзает, и мы превращаемся в город Алчевск» (з інтерв'ю міського голови Севастополя взимку 2009 р.). Пор. також наявність семантичних зрушень у ойконімі *Новобогданівка* (село поблизу Мелітополя, коло якого вже кілька разів відбувалися вибухи на складах боєприпасів): «Новобогданівка по-російськи. Унаслідок вибухів на арсеналі в Ульяновську загинули дві особи й було паралізовано ціле місто» (Д. Іванів. — УМ, 17.11.2009).

2.7. Лінія репресій радянського тоталітаризму. З кінця 80-х рр. у загальному контексті активного громадського обговорення й різкого засудження сталінського режиму в період «перебудови» стали інтенсивно конотуватися назви найвідоміших у радянські часи або нововиявлених місць ув'язнення та страт жертв політичних репресій, частина з них набула або міцніше закріпила відомі ще з царських часів (пор. *Сибір*, експр. *Сибіряка*: «А як скажуть: гине все, — / Просто в Сибіряку!» — Б. Грінченко. Переляканий; «І з триумфом їх провадять

— / В Сибіряку, в Сибіряку».— В. Самійленко. Ельдорадо; часто в мн.: *сибіри*; *Соловки*) переносні метафоричні значення. Серед топонімів на території України з конотативним нашаруванням місця масових поховань жертв сталінських репресій — в одному ряду з топонімами *Куропати* (під Мінськом), *Катинь* (у Смоленській обл.), а також з *Бабин Яр* (місце поховання жертв гітлерівської окупації) — закріпилася назва *Биківня* (селище під Києвом, поблизу якого в лісі були знайдені місця масових поховань): «Досі ніхто не знає, скільки десятків тисяч наших співвітчизників лежать у Биківнянському лісі. *Биківня*, як і *Бабин Яр*, як *Освенцим* і *Соловки*, як *Бухенвальд* і *Катинь*, — це страшні символи мучеництва невинних жертв тоталітарних терорів. Тут, у Биківні, Сталін і його звироднілі опричники убивали цвіт України і української нації» (з виступу Президента України В.Ющенка в Биківнянському лісі в День пам'яті жертв політичних репресій 17 травня 2009 р); з набуттям уже переносного значення: «Своя *Биківня* є і на Бориспільщині (с. Вороньків)», «Дністрянська *Биківня*» — про місце поховань жертв розстрілів НКВС неподалік м. Заліщиків Тернопільської обл. (з матеріалів інтернетної Вікіпедії).

Інші топоніми: найчастіше це, крім названих вище, *Біломорканал*, *Воркута*, *Колима*, нове *Сандормох* (урочище в Карелії, де в середині 90-х рр. були виявлені місця масових розстрілів в'язнів Соловків, зокрема багатьох представників української інтелігенції) — в Росії: «Упродовж майже 80 літ серце кожного українця боляче стискається при слові *Соловки*. Бо немає такої родини, по якій не потопталися б кутими чобітьми сталінські опричники...»; «...матвеєви, гаріні, раковські (виконавці вироків та їхні начальники в системі сталінських таборів.— *О. Т.*), прийшовши вдруге до влади, будуть ще жорстокіші, ще безжальніші до нас та наших дітей. Вони зроблять нашу країну суцільним *Сандормохом*» (Люди! Пам'ятаймо Сандормох! — Народна газета, 1997, № 45).

3. Антропоніми.

3.1. Найпомітніші зміни в конотативних образах антропонімів, що функціонують у мовному просторі України, відбулися, природно, у зв'язку з переходом до нового суспільно-політичного ладу та утвердженням її як самостійної держави, що має орієнтуватися вже на власну систему національних цінностей. У загальному контексті розвінчання комуністичної ідеології та набору усталених у радянський час цінностей у масовій свідомості позбувалися своїх ореолів знакові постаті радянської історії та їхні прізвища, які зникали з підручників, з назв міст, вулиць, суден. Дедалі рідше вже можна почути в постійних наріканнях (переважно з боку представників глибоко старшого покоління) на численні й різноманітні вияви соціальної несправедливості гіркі зітхання «От якби Ленін устав!» (*Ленін* тут — як утілення найвищої державної справедливості) і обурення «Нема на них Сталіна!» (*Сталін* — як уособлення справжнього державного порядку й суворой дисципліни та невідворотності покарання), хоча образ останнього продовжує домінувати в свідомості певних суспільних кіл. У межах українського національного дискурсу набув поширення засіб пейоративної метафоризації у формі множини прізвищ колишніх радянських лідерів: *косіори*, *брежнєви*, *маланчуки* і под.

Імена діячів національної історії та культури, які утверджуються тепер в українському ономастичному просторі, з одного боку, «підвищують» свій конотативний образ, стаючи назвами вулиць, транспортних засобів і т. ін., фігуруючи в написах на банкнотах національних грошових одиниць. Таке «підвищення», очевидно, особливо характеризує імена тих постатей, які в недалекому минулому офіційно подавалися як «вороги» — «українські буржуазні націоналісти» (як, наприклад, *Грушевський*) і «зрадники» (*Мазепа*). З другого ж боку, прізвища та імена тих осіб, чиї зображення з відповідними написами фігурують на банкнотах, переходячи в розмовному мовленні, насамперед у молодіжному сленгу, до значення самих цих банкнот відповідної вартості, зазнають при такому «орозмовленні» певного «приземлення» (явище, відоме в різних мовах): *хмельницький*, *богдан*, *бо-*

дя «п'ять гривень», *мазепи* «десять гривень», *франко* «двадцять гривень», *грушевський* «п'ятдесят гривень», *шевченко*, *тарасик* «сто гривень» та ін.⁴¹

3.2. На роль типового прізвища «середнього українця» висувається *Петренко* (прізвище, досить частотне для Наддніпрянщини, — частотніше, ніж згадуване нижче *Іваненко*, але рідше, ніж, наприклад, *Ткаченко* або *Шевченко*): «Ось чому мер Києва, незалежно від того, хто він — Згурський чи *Петренко*, повинен був би представляти місто на з'їзді народних депутатів СРСР» (з інтерв'ю В. А. Згурського. — ВК, 25.04.1989); в анекдотах: «Международный чемпионат по распитию спиртных напитков. В финал вышли четыре спортсмена: англичанин, американец, немец, украинец *Петренко...*» (журн. «TV-парк», К., 2001, № 46); зокрема, про «інспектора ДАІ *сержанта Петренка*»: «Сержант Петренко општрафував на трасі коток за... відсутність запаски й “лису” гуму»; інспектор ДАІ з таким прізвищем був одним з головних героїв гумористичної телевізійної програми «Повне Мамаду» в 2-й пол. 90-х рр.: «— Сержант Петренко сьогодні ще не снідав!» (так він пояснював підставу для своїх причіпок до водіїв), пор. уже як узагальнення за межами анекдотів: «Вітчизняний сержант Петренко вже не є монополістом автошляхів» (УМ, 21.07.2004). В «Українському правописі» 1960 р. серед прикладів українських прізвищ на першому місці подано *Іван Петренко*.

Є, таким чином, підстави вважати, що прізвище *Петренко* в такому узагальненому значенні українця витіснятиме з мовної практики уживане також прізвище *Іваненко* (хоча, наприклад, в «Українському правописі» 1990/93 рр. замість *Петренко* в попередній редакції правопису введено *Іваненко*). Такі формули узагальненого позначення середніх українців, як *«Іваненко, Петренко, Сидоренко»* («...Отже, найближчий сусіда кондуктора не Іваненко і не Петренко, чий місячний заробіток не ділиться рівно на три, а Сидоренко»: замітка «На задачку “Як прізвище машиніста?”» — КВ, 28.02.1997) або *«Іваненко-Петренко»* («Письменницька популярність... є все-таки явищем об'єктивним, адже передбачає масове захоплення читачів творчістю Іваненка чи Петренка. Навіть коли той Іваненко-Петренко, м'яко кажучи, на класика не тягне»: В. Баранов, письменник. — ЛУ, 25.03.1999), є, очевидно, українізованими варіантами відомої російської формули *«Іванов, Петров, Сидоров»* («На Ивановых [Ивановых, Петровых, Сидоровых] вся Россия держится!»), яка також продовжує вживатися в мовленні україномовних осіб («Річ не у тому, що в центрі скандалу опинилися О. Омельченко і В. Ющенко, а в тому, що на цьому місці можуть бути *Іванов, Сидоров, Петров* — будь-хто з громадян України» — з виступу тодішнього міського голови Києва О. О. Омельченка: СП, 18.01.2002), хоч уже, природно, дедалі менше в загальних рамках «українізації» української мови.

Серед особових жіночих імен на роль позначення «середньої», або «простої» (скоріше все-таки «простої»), українки висувається зовсім не найчастотніше тепер ім'я *Гали* (раніше це була б, очевидно, *Маруся*): а) як жартівлива назва проводової радіоточки в домівках (пор. інші її назви: *брехунець, колгоспник*): «На Перечинщині нараховується понад п'ять тисяч радіоточок. За їх прослуховування щомісяця належить сплачувати по 50 копійок. Та, на жаль, за “Галю” розраховуються хіба що одиниці» (Срібна земля — Фест, Ужгород, 16.10.1997); б) як жартівлива назва скульптури молодої жінки як символу України на вершині колони й водночас назва всього цього монумента Незалежності України на майдані Незалежності в центрі Києва, відкритого до 10-річчя незалежності в серпні 2001 р.: «...К рядам “оранжевых” примкнула и самая недоступная, казалось бы, девушка города, называемая в народе “Галей”. У подножия женской фигуры, на

⁴¹ Див., наприклад: *Ставицька Л.* Український жаргон : Словник. — К., 2005. — 496 с.; *Аркушин Г.* Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині. — Луцьк ; Люблін, 2005. — С. 192.

высоте нескольких десятков метров, теперь развевается оранжевый флаг» (В. Веремий.— Газета по-киевски, 26.11.2004).

4. За ступенем завершеності розвитку семантико-образних і емоційно-оцінних нашарувань розглянуті топоніми та антропоніми являють собою неоднорідну картину. По-перше, частина з них уже сформувала цілком виразні переносні значення — з виходом на рівень апелятивної лексики. По-друге, ще в межах своєї вихідної, базової референтної віднесеності за виразністю конотативного ореолу такі оніми, як *Одеса*, різко вирізняються на тлі не тільки, наприклад, *Київ* з досить слабким асоціативним комплексом, а й *Крути* і навіть *Чорнобиль*. Так, назва *Одеса* вільно переходить у висловленні від конкретно-ідентифікаційної до загальнішої таксономічної (класифікаційної) функції в позиції предиката: «Як відомо, *Одеса* — це *Одеса*. І я згадую цю відому істину...» (ВК, 25.05.1989), пор. на рівні апелятивної лексики «Закон є закон» і под. Так само в іменниках на позначення жителів цього міста: «*Одесити* є *одесити*. Гумору не втрачають» (т/к Новий, «Репортер», 22.12.2009), де подальше пояснення тільки уточнює, яка саме з наявного набору ознак «одесита» мається на увазі, але саме речення формальної тотожності зі словом *одесит* може існувати й без такого ширшого контексту; з підсиленням такої функції: «Він справжній (типовий) *одесит*»⁴². Похідний прикметник *одеський* у сполученні з деякими іменниками (*одеський гумор* та ін.) уживається в складі усталених або вже майже усталених зворотів. Пор., з іншого боку, враження незрозумілості, неясності у випадках уживання в подібних конструкціях прикметників, похідних від назв двох найбільших українських міст: «Кияни, кияни, кияни, / Ви сестри мої і брати. / Я з вами в дощі й снігопади / У черзі за щастям стою / І лаю по-київськи владу, / Й горілку по-київськи п'ю» (Ю. Рибчинський. Хрепчатик); «Стихи у Евгения Ланна были беспомощные, малопонятные, но очень претенциозные, с каким-то харьковским шиком» (Н. Чуковский. Литературные воспоминания).

Лексикографічній фіксації (причому не тільки в спеціальних ономастичних та лінгвокраїнознавчих, але і в звичайних словниках тлумачного типу) мають підлягати, звичайно, оніми не тільки з уже сформованими переносними значеннями, а й конотативні оніми у своїй власній функції (очевидно, в додатках до словника)⁴³. (Неминучий фактор суб'єктивності лексикографа при цьому, безперечно, істотно зростає як у доборі таких імен, так і в їх інтерпретації). У перспекті нового багатотомного тлумачного словника української мови, зокрема, передбачалося:

⁴² На рівні апелятивної лексики серед іменників — назв осіб найсприятливіший матеріал для формування асоціативного образу типового представника кого-небудь становлять насамперед найменування за родом занять і соціальним становищем («Він типовий солдат, колгоспник, інтелігент, професор, боксер»), але за умови достатньої відомості їхніх денотатів (пор. «невпізнаваність», у всякому разі для широкого загалу, образів «типового паркетника або дзюдоїста») (див.: *Шатуновский И. Б.* Синтаксически обусловленная многозначность // Вопр. языкознания.— 1983.— № 2.— С. 76–79). Ті чи інші катойконіми та етноніми втягуються в цей семантичний процес також у міру достатньо широкого уявлення (неважливо, істинного чи хибного) про їхні денотати. Так, наші уявлення про вдачу, ментальність, наприклад, французів дозволяють нам погоджуватися з такою, зокрема, їхньою рисою: «Нам так не жить розлого, як жили / Діди, поважні, ніби черногузи... / Швидкі ми стали, наче ті французи» (М. Рильський. Чумаки), однак не погоджуватися з іншою рисою: «Французи повинні бути французами, а вони напустили на себе якусь філософію» (Леся Українка, з листа) (філософію ми охочіше асоціюємо з німцями).

⁴³ Див. про це, зокрема: *Щерба Л. В.* Опыт общей теории лексикографии // Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность.— Ленинград, 1974.— С. 278–281. Див. також: *Ступин Л. П.* Собственные имена и проблема их включения в толковые словари (на материале словарей Уэбстера) // Учен. зап. Ташкент. пед. ин-та иностр. языков.— 1963.— Вып. 7. Ч. 1 : Серия филол. наук.— С. 133–145. Щодо побудови словникової статті, яка подає такого роду онімію, див. також, наприклад: *Вережанин Е. М., Костомаров В. Г.* Зазнач. праця.— С. 118–135; *Küpper H.* Wörterbuch der deutschen Umgangssprache.— Stuttgart, 1987.— 959 S. (перше видання — 1965–1972).

«...Подібні імена здебільшого не можуть бути схарактеризовані без залучення елементів енциклопедичного опису, але тільки в найзагальнішій формі і з обов'язковим урахуванням місця того чи іншого слова в мовній свідомості народу. Напр.: ДНІПРО... Велика повноводна ріка в східній частині Європи, основна течія якої пролягає через Україну: велика ріка українського народу, символ України»⁴⁴. Для підтвердження й унаочнення другої частини такого тлумачення подається ілюстративний матеріал на зразок: «Нема на світі України, / Немає другого Дніпра, / А ви претесь на чужину / Шукати доброго добра» (Т. Шевченко); «Ось і він, Дніпро, величний і древній, народна українська ріка!» (Ю. Яновський).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВЗ	— «Високий Замок» (газ., Львів).
ВК	— «Вечірній Київ» (газ.).
ГУ	— «Голос України» (газ.).
ЗВУ	— «За вільну Україну» (газ., Львів).
КВ	— «Київські відомості» (газ.).
КПвУ	— «Комсомольская правда в Украине» (газ.).
ЛУ	— «Літературна Україна» (газ.).
МГ	— «Молода Галичина» (газ., Львів).
МУ	— «Молодь України» (газ.).
НП	— «Незалежний погляд» (газ.).
Орф.-08	— Український орфографічний словник / Уклад.: В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун / За ред. В. Г. Складенка.— 8-е вид.— К., 2008.— 984 с.
П.	— «Поступ» (газ., Львів).
РУ	— «Радянська Україна» (газ.).
СП	— «Слово Просвіти» (газ.).
Суб.п.	— «Суботня пошта» (газ., Львів).
т/к	— телеканал.
т/с	— телесеріал.
ТСН	— «Телевізійна служба новин».
УК	— «Урядовий кур'єр» (газ.).
УМ	— «Україна молода» (газ.).
УР-1	— Українське радіо, перша програма.
УС	— «Українське слово» (газ.).
УТ-1	— Українське телебачення, перший канал.
УУ	— «Урок української» (журн.).

О. О. TARANENKO

CONSIDERING SOME ISSUES OF MODERN UKRAINIAN ONOMASTICS : TENDENCIES OF CONNOTATIVE ASSOCIATIONS

The article deals with several phenomena in Ukrainian onomastics (mainly at the close of the XXth — in the beginning of the XXIst centuries) connected with the forming of connotative associations in some groups of toponyms and in some personal names (including formation of new, figurative meanings): a) connotative “sociolinguistic map” of Ukrainian toponymy consisted of a number of semantic directions; b) several new phenomena in Ukrainian personal names.

Keywords: modern Ukrainian onomastics, sociolinguistic onomastics, onomastic connotation, Ukrainian toponymy, Ukrainian personal names

⁴⁴ Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника).— К. ; Кам'янець-Подільський, 1996.— С. 6–7.

СТАРОЖИТНОСТІ ЖИТОМИРЩИНИ XV—XVI ст. (на матеріалі ойконімії)

7 березня цього року відзначає свій ювілей доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник відділу ономастики Інституту української мови НАН України Ольга Петрівна Карпенко. Її наукові інтереси пов'язані зі слов'янською ономастикою, передусім із гідронімією України, етногенезом слов'ян, давніми контактами з іншими народами, етимологією праслов'янського гідронімного фонду, слов'янської лексики в її давньому діалектному членуванні. Колектив журналу щиро вітає ювілярку, бажає їй міцного здоров'я, здійснення всіх творчих мрій і пропонує нову наукову розвідку дослідниці.

У статті розглядаються старожитні ойконіми Житомирщини, засвідчені в писемних джерелах XV—XVI ст. Простежується динаміка перейменувань, спричинена соціально-історичними умовами. Аналізуються словотвірні моделі на тлі споріднених відповідників.

Ключові слова: ойконім, антропонім, апелятив, словотвірна модель.

Становлення ойконімікону Житомирщини має тривалу історію. Вона така ж давня, як і саме виникнення поселень на цій території, витоки яких ведуть у долітописний період. Сформований у регіоні раннього слов'янського освоєння — Центральному Правобережному Поліссі, якому притаманні стабільність та певна ізольованість населення, зумовлені специфікою природних умов, він увібрав різночасову лексичну архаїку. Неодночасне освоєння й заселення території пов'язане із соціальними та іншими умовами. Вони ж, як і впливи міграційних процесів, зумовлювали динаміку найменувань, назвотворення поселень тощо. Цілком природно, що в основах назв населених пунктів знайшли відображення фізичні характеристики й природні властивості краю, заняття людності промислами, особливості сільського і виробничого господарства, нарешті, антропонімікон поліщуків, який також вирізняється консервативністю.

Сучасні ойконіми області, наведені в «Адміністративно-територіальному устрої»¹, безперечно, модифіковані. Значна частина історичних поселень зазнала перейменувань, окремі — неодноразових. Правильно відновити весь ланцюг змін, що стосуються одного населеного пункту, з огляду на пізню джерельну базу складно, а часом уже неможливо. Так, скажімо, з Древлянської землі літописи донесли назви лише двох міст — *Искоростень* (суч. *Коростень*) і *Вручии* (суч. *Овруч*). Так само поодинокі літописні згадки про ойконіми *Гольско*, *Городьскъ*, *Колодажънъи*, *Растовъць* та ін. дійшли з Київської та Волинської земель (ЕСЛГНПР²). Тільки в останні роки зусиллями археологів було з'ясовано, що древляни наприкінці I тис. н. е. мали до двох десятків укріплених поселень³, але

¹ Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 року / Упоряд. П. М. Гринюк, А. Я. Сидорін. — К., 1987. — 504 с.

² Список скорочень див. у кінці статті.

³ *Звіздецький Б. А.* Про деякі особливості древлянських городищ VIII–X ст. // Стародавній Коростень і слов'янські гради VIII–X ст. : Зб. наук. праць. — К., 2004. — С. 42.

немає ніяких свідчень про малі об'єкти. Практично всі вони зазнавали спустошень у результаті князівських міжусобиць, зовнішніх нападів. Частина їх зникла назавжди, залишивши по собі лише городища, але імена давніх міст продовжують жити в легендах і переказах, записаних від місцевих старожилів⁴. Дається взнаки відсутність писемних джерел, які б могли пролити світло на реальну картину заселення території в XIII–XIV ст.

Тільки починаючи з XV–XVI ст. збереглися актові документи, люстрації, грамоти, які дають уявлення про існування цілого ряду поселень, їхніх власників, про спадкове право наслідування маєтків місцевою шляхтою завдяки існуючим дарчим грамотам польських королів, а подекуди й київських князів. У цей історичний період населення Овруччини, Олевщини, Житомирщини переживало скрутні часи, зазнаючи розорень, спустошень від нападів татар, місцевих чвар між землевласниками. Зазнаючи спустошень від нападів татар, місцеве населення переховувалося в лісах, болотяних місцях, а потім, коли загроза знищення минала, подекуди знову поверталося на свої попелища, відновлювало оселі. Часто після таких нападів залишалося кілька димів, а часом лише один, проте назва поселення зберігалася. Часом навіть поруч зі старим виникало нове заселення: *Старі й Нові Троянівці, Старий та Новий Коростешов / Коростишів, Старий і Новий Черняхів* тощо, які пізніше злилися в один населений пункт.

Залучення якомога більше історичних фіксацій стосовно кожного населеного пункту дозволяє виявити динаміку перейменувань. Ще важливіше зафіксувати всі можливі варіанти ойконіма, бо це відкриває перспективи для правильної його етимології, а відтак часто й до хронології виникнення.

Авратин — с. Любарського р-ну. Фіксується наприкінці XVI ст.: «село Гаврятинъ», 1585 р. (АЮЗР, VII/1, 249), «z... Hawriatina», 1631 р. (АЮЗР, VII/1, 399), «с. Авратинъ», 1888 р. (Теодорович, 1, 146). Як видно з наведених історичних свідчень, сучасна форма ойконіма вторинна. Первісна — *Гаврятинъ* — дериват на **-ин** від зменшувально-пестливого імені *Гаврята*. Ойконім поповнює нечисленний словотвірний тип на **-ѣт-**, представлений на Житомирщині назвами *Борятин, Голуб'ятин* тощо, і не може, виходячи з генези назви, співвідноситися з топоосновами *Аврат-* / *Авратин-*⁵.

Городківка — с. Андрушівського р-ну. До 1946 р. — *Халаімгородок* (ІМСУ Жт., 143). Деякі дослідники вважають, що первісно на цьому місці було поселення *Жерделів*. Так, П. Г. Клепатський, ототожнюючи локалізацію *Жердельова* і *Халаімгородка*, писав, що в 1471 р. «въ Жерделевѣ было 3 слуги»⁶, але перевірка показала, що в документі, датованому близько 1471 р., йдеться про с-ще під назвою *Жерденевъ*, яке знаходилося у Київській землі: «К Житомироу жь селищю Же(р)деневъ а в томъ селищи три члѣвки все слоуги» (ССУМ, 1, 258). Спроба ототожнити його із сучас. с. *Жерденівка*, яке нині засвідчене у Вінницькій обл. (там же), видається непереконливою. За історичними документами відомо, що с-ще *Жерденевъ* у числі інших поселень знаходилося по течії р. Гуйви і тяжіло до Житомира, вірніше до укріпленого Житомирського замку: «тамъ же на Гуиве,— Жерденевъ», 1545 р. (ЛМ, 118 зв.). Таку локалізацію поселення підтверджують інші (пізніші) його фіксації: «od rudy Kobyli do sieliszcz zerdeniewskiego», 1576 р., «Danina dworu Zerdenow... seliszcz nazwanego Zerdeniew w zemli kijewskoy nepodaleku zamku zytomirskiego leżącego», 1589 р., «y dwoy Zerdeniew»,

⁴ Брицун-Ходак М. І. Літописна земля древлян : Археологія. Історія. Етнографія. — Костропенть, 2002. — 359 с.

⁵ Вербич С. О. Ойконімія Хмельниччини (структурно-семантичний аналіз твірних основ). І // Студії з ономастики та етимології. 2008 / Відп. ред. О. П. Карпенко. — К., 2008. — С. 17.

⁶ Клепатський П. Г. Очерки по истории Киевской земли : Литовский период. — О., 1912. — Т. 1. — С. 245.

1599 р. (РВМ, 280, 381, 493). Отже, наведені джерела вказують, що *Жерденів* справді знаходився в Київській землі на р. Гуйві, що стало підставою для отождолення його із сучас. с. *Городківкою* на Житомирщині (ЛМ, 564), а відтак і з *Халаїмгородком*, розташованим на правобережжі Гуйви.

Під час нашествия Менглі-Гірея *Жерденів* зазнав спустошення, але поступово життя тут відновлювалося⁷. Його назва ще зрідка потрапляє на сторінки видань (див. вище цитування до 1599 р.), але на початок XVII ст. вона зовсім зникає. Разом із тим 1537 р. з'являються перші відомості про два мастки біля Гуйви під назвою *Великий* і *Малий Жерделів* (*Żerdelew*): «k tomu welykuj i małyj Żerdelew», права на які захищали житомирські міщани. Вони скаржилися королю Сигізмунду I на образи, яких зазнають від колишнього власника поселень — Лукаша Лозовицького (ГВКЛ, 156). Відомо також, що спадкоємець Лукаша — Андрій Лозовицький заставив ці поселення Ф. Тишкевичу⁸. Про одне з них «дво(р) Же(р)деле(в)» ідеться в документі 1605 р. (ДМВ, 103), а також «село назване Же(р)деле(в)» згадується під 1611 р. (АКЖГУ, 73). Укладачі наведених актів ототожнюють згадане поселення із сучас. с. *Жерделі* Андрушівського р-ну, яке розташоване на лівому березі Гуйви⁹. Цілком можливо, що с. *Малий Жерделів* (воно ж *Жерделів*, сучас. *Жерделі*) виникло після нашествия Менглі-Гірея, коли почалося відновлення спалених селищ і заселення нових по р. Гуйві. Назва утворила опозиційну пару до *Великого Жерделева* (первісно — *Жерденева*), розташованого на правобережжі, що знайшло відображення у джерелах поч. XVII ст.: «Wielki Żerdyłow i Mały», 1607 р. (Żr. dz., XXI, 551), «Wielk. i Mał. Żerdelów», 1613 р. (т. с. 202), «wielki y mały Żerdelow», 1616 р. (АОЗР, VII/1, 320), «Wielkiego i Małego Żerdelewa», 1621 р. (Żr. dz., XXI, 608).

Як свідчать історичні джерела, форма *Жерделів* (*Żerdelew*) — вторинна. Первісна — *Жерденевь* — споріднена хіба що з *Жерденівка* — ойконім у Гайсинському р-ні Вінницької обл. (АТУ, 11). В основі обох назв виправдано вбачати антропонім **Жердень* < **Жерд-ень*, який характеризував людину за зовнішніми ознаками і найімовірніше вказував на її рівну статуру та високий зріст, пор. рос. діал. *жердем ходить* «ходити не горблячись, прямо тримати тулуб» (Елиасов, 112), сюди ж іменник *жердений* «тонкий і довгий хвойний ліс на корню, придатний на жердини» (СОВН, 130).

Протягом XVII ст. поселення ще кілька разів змінює своє найменування. Це відбувається щоразу зі зміною власника. Із захопленням села кн. Кириком Ружинським, який побудував тут нашвидкуруч замок, забезпечив невеликим гарнізоном¹⁰, воно отримало назву — *Скоргородок*: «w Skorhorodku», 1604 р. (Żr. dz., XXI, 473). Постала вона на базі лексикалізованого словосполучення *Скорий Городок*. Одноіменні поселення нерідкісні в Україні, але для всіх них властиве недовго існування. Як тільки Ф. Тишкевичу вдалося повернути свою власність, знову діючим стає найменування *Великий Жерделів* (*Жерделіє*). Одночасно від попередньої назви *Скоргородок* (*Skorhorodek*, *Skorogródek*; SG, X, 700) активною залишилася друга частина — *Городок* (або полонізм *Gródek*), яка зрідка трапляється в актових документах: «до Горо(д)ка», 1611 р. (АКЖГУ, 30). Навіть за нового власника *Халаїма*, у заставі якому це містечко згадується в 1618 р. (Żr.

⁷ Там же. — С. 246.

⁸ Клепатский П. Г. Зазнач. праця. — С. 247.

⁹ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собр. Л. И. Похилевич. — Біла Церква, 2005. — С. 226.

¹⁰ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.). — К., 2001. — С. 254.

dz., XXII, 232), ще наприкінці XVII ст. (1683 р.) зафіксовано назву *Grodek* (АЮЗР, VII/1, 509).

Довготривалим виявилось двокомпонентне найменування *Халаїмгородок*. Воно поіснувало до 1946 р. (ІМСУ Жт. 143). Його перший компонент, безперечно, мотивований антропонімом *Халаїм* [«od pana Andrzeja *Chalaima*», 1631 р., «pana *Chalaima*», 1683 р. (АЮЗР, VII/1, 485, 498)]. Н. М. Яковенко згадує Халаїмів поміж панами Київщини і Брацлавщини за даними кінця XV — першої половини XVI ст. і зазначає, що на Брацлавщині *Жерделів* ще з часів Володимира Ольгердовича згадується як отчина Халаїмів¹¹. За доступними нам джерелами, Халаїми стали володіти *Жерделевим* (або *Городком*) не раніше XVII ст. Отримавши поселення, новий господар, який знав обидва найменування, не поспішав перейменувати його. Тільки через деякий час унормовується назва *Халаїм-Городок*: «Халаїм^М-Городок», 1635 р. (АЖГУ, 150), де в основі другого (вже знайомого) компонента прочитується апелятив *городок* «маленьке місто».

У повоєнний час селу повернули назву *Жерделів* (АТПУ, 1947, 161). Сучасне найменування *Городківка* утворено за аналогією до похідних на *-івка* від *Городок* < *городок*.

Кичкирі — с. Радомишльського р-ну. Історично — *Брилево*. Відоме за грамотою 1497 р.: «Билъ намъ чоломъ панъ Бѣкъ Александровичъ, а повѣдалъ намъ, што отецъ нашъ, король е. м., далъ ему имѣніе в Житомирскомъ повѣтѣ, на имя Брилево, што держалъ Кичкирь» (АЛМ, I, 136). З документа видно, що вже по смерті *Кичкиря* — власника *Брилева*, пан Бик Олександрович просить підтвердження на це поселення у великого кн. Олександра, оскільки Кичкир не залишив по собі спадкоємців. Зрозуміло, що 1497 р. не перша, а найімовірніше одна з пізніх згадок *Брилева* — деривата на *-ев* від антропоніма *Бриль*, пор. сучас. укр. прізвище *Бриль* (Редько, 1, 101), а також бр. *Брыль* (Бірыла, 61), мотивованого апелятивом *бриль* «солом'яний капелюх».

У XVI ст. поселення отримало нове найменування: «z seliszczu Pilipowskiego y z Kiczkerewskiego», 1552 р. (АЮЗР, VII/1, 149), «w імє(н)є заста(в)ное Кичкиро(в)чизну, ... абы доходы(л) з ни(м) поспо(л) імє(н)я Кичкировщизны», 1584 р. (АКЖМУ, 88–89), «z... Kiczkirów», 1596 р. (Žt. dz., XXI, 30), «przez mająt. ... Kiczkiro», 1604 р. (там же, 474). Вона пов'язана з антропонімом *Кичкир*, який вказує на особу боярина *Кичкиря* — колишнього власника поселення. У межах України зафіксовано кілька десятків носіїв цього прізвища — Волинська, Сумська, Тернопільська обл., м. Севастополь та ін. (див.: ВУЖ).

Ксаверів — с. Малинського р-ну. Історично — с. *Литвиновичі* (п. *Litwinowicze*; SG, V, 799). За привілеєм Владислава IV у 1634 р. було дозволено «sadzić miasto Xawerów» (SG, IV, 824), в якому на кошти Ігнатія Єльця було засновано єзуїтську колегію (Батюшков, 124). В історичних документах згадується як: «do collegium xawerowskiego należące», 1640 р. (PBM, 754), «od Jezuitow xawerowskich», 1643 р. (там же, 694), «крестьяне... Ксаверовской иезуитской коллегіи», 1650 р. (АЮЗР, III/4, 501), «Братского Киевского (монастиря.— О. К.) село Ксаверовъ», 1656 р. (Памятники, II, 448), «Братцкого Богоявленского монастыря игумена Иоаникея с братьею пожаловали мѣстомъ Саворовымъ», 1656 р. (там же, 452), «Collegium z Xawerowa z między lasów, woyną funditus zniesione, do Owgucza», 1678 р. (SG, IV, 824). З наведених цитат видно, як загострювалася боротьба між католицизмом і православ'ям, вірним прибічником католицької віри і власником *Ксаверова* — Ігнатієм Єльцем і православною околичною шляхтою, козаками.

¹¹ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 173.

Назву *Ксаверів* утворено за допомогою присвійного суфікса *-ів* (< *-ов*) від особового імені *Ксавер* — розм. форма від *Ксаверій*, що з лат. *Xaverius* — найменування за місцем проживання католицького ченця XVI ст. < ісп. *Xavier* (*xaviero*) < баск. *etchaberri* «новий дім» — назва замку в Іспанії (Трійняк, 184). Форма *Саворовъ*, засвідчена під 1656 р., очевидно, не має відношення до легендарного м. *Саворова*, локалізованого на північ від *Ксаверова* на р. Уші (сучас. Уж)¹². Найімовірніше, в його основі лежить розмовний варіант імені *Савѣр* < *Савѣрій* < *Ксаверій* (Трійняк, 321). Споріднені назви — *Ксаверова*, *Ксаверово* засвідчено в кол. Київській, Гродненській, Каунаській, Мінській, Могильовській, Вітебській губ. (Vasmer RGN, IV, 615).

В історичній літературі вважається, що м. *Ксаверову* передувало с. *Литвиновичі* (*Litwinowicze*), яке в 1507 р. належало Дмитру Єльцю: «w row. owruckim zaś — Litwinowicze (późn. Ksawerów) na Kamionce dopł. Uszy» (Žr. dz., XXII, 393; SG, V, 799), пор. ще 1628 р. «Litwinowicze (późn. Ksawerów) na rz. Kamionce» (Žr. dz., XXII, 656). Здавалося б, така зміна найменувань цілком логічна: «Litwinowicze przybierają z czasem miana Ksawerów, na cześć ś. patrona zakonu O. J., którego stają się własnością» (там же, 174). Щодо правомірності такого ототожнення в історичних документах спостерігаються певні розбіжності. Так, документ 1631 р. дає підстави для того, щоб с. *Литвиновичі* співвідносити з нп *Савлуки*: «pana Philipa Jejca, podstolego Kijowskiego, z sioła Litwinowicz, przezwanego Sawłukow» (АЮЗР, VII/1, 377). В основі останнього прочитується чоловіче ім'я *Савлук* — розм. форма від повного імені *Савѣл* або *Савѣлій* (Трійняк, 320). Відомо воно на поч. XVII ст.: «w lesie Sawłukowskim», 1602 р. (Žr. dz., XXI, 78), «przez wieś pozw. Sawłukę», 1604 р. (Žr. dz., XXI, 486). *Савлуки* знаходилися на відстані лише 2 верст від *Ксаверова* і також належали роду Єльців (Теодорович, I, 329). З огляду на близьке розташування цих двох населених пунктів і належність їх одному роду цілком можлива помилка при ідентифікації с. *Литвиновичі* з *Ксаверовим* чи із *Савлуками*. Отже, існуючі версії щодо перейменування с. *Литвиновичі* взаємно виключають одна одну, і схоже, що наявні історичні документи не можуть дати однозначної відповіді на це питання. Його назву можна розглядати як множинну форму від патроніма *Литвиновичь* [Ільяш *Литвиновичь* — боярин, 1591 р. (АЮЗР, I/1, 294), Nicolaus Litwinowcz — член братства Львівського, XVIII ст. (Памятники, III/1, 61), *Литвинович* — сучас. укр. прізвище (Горпинич, Тимченко, 162)].

Недашки — с. Малинського р-ну. Фіксується з XVI ст. За люстрацією 1571 р. село *Niedaszki* мало людність, яка складалася з трьох заушських бояр (Žr. dz., XX, 29). Далі назва простежується в незмінній формі: «z Niedaszków», 1617 р. (Žr. dz., XXI, 595), «z... Niedaszków», 1631 р. (АЮЗР, VII/1, 374), «v селє... Недашка^x», 1635 р. (АЖГУ, 185).

В основі цього найменування можна вбачати антропонім *Недашко* у формі множини. Східні слов'яни знайомі з особовим ім'ям *Недаш* [кн. *Недаш* Іванович Звенигородський, середина XVI ст.; *Недаш* Степанович Тутолмин, 1556 р. (Веселовський, 215), *Недаш* Захар'їн, *Недаш* Алексѣв — поміщики (НПК, VI, 492–494)]. Особову форму *Nedaška* засвідчено в полабсько-поморському іменнику (Schlimpert, 93). Антропонім *Недашко(a)* < **Nedaš'ko(a)* — похідне із суфіксом *-j-*, що виникло на базі апелятива *неда́ха* (пор. рос. діал. *неда́ха* «скнара, той, хто відмовляє в допомозі; той, хто уникає витрат»; СРНГ, 21, 9). Цікаво, що на колишній території древлян іменник *недаш* відомий у значенні «ведмідь-шату» (Брицун-Ходак, 118).

¹² Брицун-Ходак М. Зазнач. праця. — С. 149.

З-поміж споріднених утворень варто назвати суфіксальне похідне на **-ів-ка** — *Недашківка* — с. у Народицькому р-ні Житомирської обл. (АТУ, 92). Шляхтичі *Недашківські* та їхні нащадки, які досі проживають на Житомирщині, отримали своє прізвище від ойконіма *Недашки*, а не навпаки.

Олевськ — районний центр. Його поряд із *Коростенем*, *Овручем* та ін. ойконімами, відносять до древлянських міст¹³. Те, що ця територія була освоєна ще в літописний період, не викликає сумніву. Археологи зараховують невелике мисове городище древлян в Олевську до VIII–X ст.¹⁴, що підтверджує існування на цьому місці поселення, тогочасне найменування якого невідоме. Його назву пов'язують з ім'ям кн. Олега Святославича (X ст.)¹⁵, але в літописах вона не трапляється, інші документальні підтвердження також відсутні. *Олевськ*, як і давньоруське поселення, локалізується на р. Уборті. Вважається, що виникло воно за київських князів Ольгердовичів¹⁶. Привертає увагу той факт, що Олевська волость у XV ст. засвідчується в історичних джерелах неодноразово: «волость Олевско», 1473 р. (АЛМ, I/1, 16), «волость Олевско», 1482–1491 pp. (АЮЗР, VII/2, 9), «w olewskoy wołosti», 1496 р. (AS, 1, 111), «въ Олевской волости», 1498 р. (Акты ЗР, I, 178). Натомість найменування поселення жодного разу не промайнуло в історичних фіксаціях XV ст. З'являється воно лише в XVI ст. З контексту перших фіксацій ще важко усвідомити, чи мова йде про поселення Олевськ чи про городище в Олевську (тобто в Олевській волості): «на Olewsku», 1518 р. (АЮЗР, IV/1, 16), «у Олевску городищо», 1522 р. (Акты ЗР, II, 136), «въ томъ именью Городищу ... замок збудовати», 1541 р. (АЮЗР, VIII/5, 37). Як бачимо, тільки в 1541 р. на давньому Олевському городищі виникає поселення *Городище* із замком. При цьому достеменно невідомо, з'явилося воно на місці давньоруського поселення чи на руїнах Олевська, заснованого в часи Ольгердовичів. Тільки з часом *Городище* заступили назви — *Олевское*, *Олевск*: «до имени ... Олевского», «ув ыйменю ... Олевськомъ», 1566 р. (АЮЗР, VIII/3, 93, 95), «у seł ... Wolewka», «a w Olewku», 1592 р. (РВМ, 442, 443), «Olewsk», 1602 р. (Zr. dz., XXI, 88). Наведені історичні фіксації свідчать, що виникнення Олевської волості передувало появі поселення Олевськ. За походженням — це дериват на **-ськ-** від контактного гідроніма *Олева* < **oblěva*, пор. рос. діал. *облѣва* «заливний дощ» (СРНГ, 22, 89), а також прикметник *олеваты́й* «порослий невисоким рідким лісом (звичайно чорноліссям) на низьких вологих місцях» (СРНГ, 23, 183). Течією р. Олеви і бас. Случі Олевська волость обмежувалась із заходу¹⁷. Аналогічне походження має Убортська волость від гідроніма *Уборть*, на якій розташовується м. *Олевськ*.

Беручи до уваги сказане, можна припускати, що назва поселення *Олевськ* вторинна стосовно однойменної волості, а пізніше — області. Якщо нові джерела дозволять визнати його давнішим, тоді потрібно буде шукати інший контактний топонім.

Ружин — районний центр. Місце давнього слов'янського заселення. Вважається, що вже в XI ст. тут існувало поселення *Скоргородок*¹⁸. За іншими даними, функціонування замку *Скоргородок* датують XII–XIII ст.¹⁹ Поміж літопис-

¹³ Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Сост. Н. И. Теодорович. — Почаев, 1888. — С. 367.

¹⁴ Звіздецький Б. А. Зазнач. праця. — С. 42–43.

¹⁵ Ярмчук В., Павленко Н., Пилипчук М. Коротка історична довідка // Там, де Уборть тихенько співає... : Нариси з історії Олевська / Упоряд. Т. В. Заруба, Ю. В. Халімончук. — Житомир, 2007. — С. 11.

¹⁶ Клепатский П. Г. Зазнач. праця. — С. 224.

¹⁷ Там же. — С. 227.

¹⁸ Вакулюк П. Г. Верхівня на скрижалях історії (Важке прозріння). — Фастів, 2007. — С. 17–18.

¹⁹ Щербас С. П., Махорін Г. Л. Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури на Житомирщині. Ружинський р-н. — Житомир, 2007. — Вип. 8. — С. 12.

них фіксацій *Скоргородок* на р. Поставиці не згадується, проте ця назва фігурує в історичних джерелах: «Różyń (Szszerbow) ks. Różyńskich, po 1591 (jako 'Skorhorodek') wzniesiony» (SG, X, 48; *Żr. dz.*, XXII, 83). Найменування поселення підказує, що це міг бути оборонний пункт, наспивдкуруч побудований у зв'язку з військовою загрозою.

У 1471 р. на його місці історичні джерела згадують поселення *Щербів*: «село Щербовъ» (АЮЗР, VII/2, 3), практично знищене після походу Менглі-Гірея, а місце це на якийсь час перетворене на пустелю (SG, X, 47). Як швидко воно було відновлене — невідомо, але на кінець XVI ст. його власники зем'яни Стрижовські продали своє помістя кн. Миколаю Ружинському (*Żr. dz.*, XXII, 120). Зі зміною власника з'являється й нова назва поселення — *Новий Ружин*: «nazwanego Nowym Ruzynom», 1590 р. (PBM, 466), хоч офіційний рік продажу *Щербова* — 1591 р. (див.: *Żr. dz.*, XXII, 120). На поч. XVII ст. стара і нова назви часто згадуються паралельно: «на ... zamku Nowy Rużyn, nazywajacy się Szczerbow», 1606 р. (*Żr. dz.*, XXI, 531), «на має(т)но(ст) свою ме(ст)о Нові(и) Ружи(нъ) а Стары(и) Ще(р)бовъ», 1611 р. (АКЖГУ, 103). Триває це до встановлення назви *Ружин*: «z ... Rużyna», 1631 р. (АЮЗР, VII/1, 376), «v ме(ст)е Рѣжине», 1635 р. (АЖГУ, 158).

Словосполучення *Новий Ружин* виникло як протиставлення ойконіму *Ружин* (за сучасним адміністративним поділом у Турійському р-ні на Волині), який також належав кн. М. І. Ружинському вже на початку XVI ст.²⁰ З часом, оскільки на Житомирщині аналогічної назви не було, необхідність в опозиційному компоненті *Новий* відпала. Історична назва *Щербів* — похідне з присвійним суфіксом *-ів* (< *-ов*) від антропонімів *Щерб* / *Щербо* (пор. укр. *Щерб* (СКТ, 936), *Щербо* (Новикова, 973), ст.-бр. *Щербъ*, XVI ст. (АВК, XVII, 355), п. *Szczerb*, *Szczerbo* (SN, IX, 243, 245) і под.).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АЖГУ	— Акти Житомирського гродського уряду : 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко.— Житомир, 2004.— 253 с.
АВК	— Акты, изд. Виленскою Археографическою комиссиею. — Вильна, 1865–1910. — Т. 1–35.
АКЖГУ	— Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко.— Житомир, 2002.— 390 с.
АКЖМУ	— Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук.— К., 1965.— 191 с.
Акты ЗР	— Акты, отнесенные к истории Западной России, собр. и изд. Археографическою комиссиею.— СПб., 1846–1853.— Т. 1–5.
АЛМ	— Акты литовской метрики / Собр. Ф. И. Леонтович.— Варшава, 1896.— Т. 1. Вып. 1 (1413–1498 гг.).
АТУ	— Українська РСР : Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 року.— К., 1987.— 504 с.
АЮЗР	— Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов [...].— К., 1859–1914.— Ч. 1–8.
Батюшков	— <i>Батюшков П. Н.</i> Вольнь. Исторические судьбы юго-западного края.— СПб., 1888.— 128 с.
Бірыла	— <i>Бірыла М. В.</i> Беларуская антрапанімія. 2 : Прозвішчы, утвораныя ад апеллятыўнай лексікі.— Мінск, 1969.— 504 с.
Бришун-Ходак	— <i>Бришун-Ходак М. І.</i> Літописна земля древлян : Археологія. Історія. Етнографія.— Коростень, 2002.— 359 с.
Веселовский	— <i>Веселовский С. Б.</i> Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии.— М., 1974.— 381 с.
ВУЖ	— Вся Украина жители.— http://www.nomer.org/allukraina/ .

²⁰ Шульгач В. П. Ойконімія Волині : Етимологічний словник-довідник.— К., 2001.— С. 120–121.

- ГВКЛ — Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Собр. и изд. под ред. В. Антоновича и К. Козловского. — К., 1868. — 167 с.
- Горпинич, Тимченко — *Горпинич В. О., Тимченко Т. В.* Прізвища правобережного Степу : Словник. — Д., 2005. — 322 с.
- ДМВ — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : 36. актових документів / Підгот. до вид. В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова та ін. — К., 1981. — 316 с.
- ЕСЛГНПР — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак. — К., 1985. — 253 с.
- ІМСУ Жт. — Історія міст і сіл Української РСР : Житомирська область. — К., 1973. — 726 с.
- ЛМ — Литовська метрика : Ревізії українських замків 1545 року. Кн. 561 / Підгот. В. Кравченко. — К., 2005. — 597 с.
- Новикова — *Новикова Ю. М.* Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини. — Донецьк, 2007. — 994 с.
- НПК — Новгородские писцовые книги, изд. Археографического комиссией. — СПб., 1915. — Т. 6.
- Памятники — Памятники, изд. Временною комиссией для разбора древних актов. — СПб., 1845–1859. — Т. 1–4.
- РВМ — Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / Передмова П. К. Грімстед. — К., 2002. — 984 с.
- Редько — *Редько Ю.* Словник українських прізвищ. — Л., 1907. — Т. 1–2.
- СКТ — Справочник квартирных телефонов г. Киева / Сост. Д. М. Цюлек. — К., 1976.
- СОВН — Словарь областного вологодского наречия. По рукописи П. А. Диллакторского / Изд. подгот. А. И. Левичкин и С. А. Мызников. — СПб., 2006. — 677 с.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. — М. ; Ленинград ; СПб., 1966–2006. — Вып. 1–40.
- ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. — К., 1977. — Т. 1–2.
- Теодорович — Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Сост. Н. И. Теодорович. — Почаев, 1888. — Т. 1. — 430 с.
- Трійняк — *Трійняк І. І.* Словник українських імен / Відп. ред. І. М. Железняк. — К., 2005. — 508 с.
- AS — Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. — We Lwowie, 1887–1890. — Т. 1–4.
- Schlimpert — *Schlimpert G.* Slawische Personennamen im mittelalterlichen Quellen zur deutschen geschichte. — Berlin, 1978.
- SG — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1880–1902. — Т. 1–15.
- SN — Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych / Wydał K. Rytmut. — Kraków, 1992–1994. — Т. 1–10.
- Зр. dz. — *Зрідла dziejowe.* — Warszawa, 1876–1897. — Т. 1–22.
- Vasmer RGN — Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. — Wiesbaden, 1962–1980. — Bd 1–10.

O. P. KARPENKO

ANCIENCE OF ZHYTOMYR REGION OF XV–XVI CENTURIES (oikonym materails)

Ancient oikonyms of Zhytomyr region recorded in published sources of XV–XVI centuries are considered. The dynamics of renaming of the considered oikonyms caused by social-historical conditions is traced. Word-formative models against a background of related correspondent names are analyzed.

Key words: oikonym, anthroponym, common noun, word-formative model.

МЕТОДИ КОМПОНЕНТНОГО АНАЛІЗУ І КОМПОНЕНТНОГО СИНТЕЗУ В СУЧАСНИХ ОНОМАСІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Стаття є продовженням дослідної роботи над побудовою загальної ономасіологічної моделі номінації з огляду на її мовотворчий аспект. У ній вирішується питання семантико-ідеографічних засад таксономії номінативних одиниць, зокрема формування ономасіологічної парадигми як сукупності системно організованих різноструктурних номінантів на позначення спільного денотата з використанням методів компонентного аналізу і компонентного синтезу. Матеріал дослідження — один із фрагментів номінаційної макросистеми маскулінізмів української мови.

Ключові слова: ономасіологічна парадигма, компонентний аналіз, компонентний синтез.

Ономасіологія як учення про переведення думки у словесну (вербальну) форму має своїм предметом не позамовну дійсність (сферу ідей і понять, що ґрунтуються на знанні денотатів) і не сукупність іменувань незалежно одне від одного, а кореляцію між ними. У системі координат, центром якої є мова, ономасіологія зосереджується на вивченні механізмів породження одиниць різного мовного рівня у процесі номінації та «добування» номінатором форми для вираження певного змісту з огляду на специфічні механізми номінаційних трансформацій вихідної форми змісту номінанта з метою вербального ототожнення певної ідеї. У контексті пошуку надійних засад побудови загальної ономасіологічної моделі номінації¹ постає інше важливе питання — інвентаризація різних найменувань певної ідеї з метою з'ясування закономірностей вираження в мові позамовного змісту.

Процес номінації з мовотворчого погляду є процесом складним передусім тим, що він виключає безпосереднє спостереження за його перебігом у напрямку *номінат — номінатор — номінант*. Дослідник може цей процес лише змоделювати. Виходячи з розуміння моделі в мовознавстві як штучно створюваної дослідником реальної або мисленнєвої побудови, що відтворює, імітує своєю поведінкою, звичайно у спрощеному вигляді, поведінку іншої побудови², та виходячи з дослідницького вектора від форми вираження змісту до значення (змісту), системно наявних у мові номінантів на позначення спільної ідеї слід вважати необхідним складником загальної ономасіологічної моделі номінації. Таким чином, загалом така модель матиме вигляд двосторонньої побудови: ліву її частину становитиме наявна в мові системно організована сукупність різноструктурних

¹ Архангельська А. М. До питання про засади побудови загальної ономасіологічної моделі номінації // Мовознавство. — 2007. — № 4–5. — С. 20–35.

² Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1990. — С. 304.

номінативних одиниць із спільним денотативним значенням, об'єднаних спільною ідеєю (сигніфікатом) — ономасіологічна парадигма³, праву — константи і параметри їх комплексного ономасіологічного аналізу (ономасіологічна рамка, протомотиваційна структура, ономасіологічна структура), на які спирається методика вивчення основних етапів руху думки номінатора у процесі надання номінатові імені⁴. Таке бачення загальної ономасіологічної моделі номінації дасть змогу зосередитися на пошуку відповіді на питання, яким шляхом відбувається переведення ідеї, думки у словесну форму вербалізації фрагментів позамовної дійсності і якими лінгвальними та нелінгвальними впливами цей процес позначений.

Метою статті є опрацювання методологічних засад систематизації та структуризації наявних у мові різнорівневих словотвірних (у тому числі й композитних), синтаксичних (аналітичних), фразеологічних, відфразеологічних номінантів на позначення спільного денотата. Матеріалом аналізу стануть номінанти особи чоловічої статі — маскулінізми — на позначення антиеталона справжнього чоловіка (правий полюс векторного протиставлення *справжній чоловік* — *ганчірка*) в українській мові, засвідчені словниками загального типу.

Ономасіологічний підхід до вивчення мовних явищ через співвіднесеність мовних одиниць із предметним позамовним рядом як засобом ословлення, як системою засобів іменування певного предмета сягає ідей Празької лінгвістичної школи, праць основоположника функціональної теорії номінації В. Матезіуса, його послідовників Й. Вахека, Ф. Данеша, ідей, підхоплених на просторах Славії М. Докуллом, Я. Кухаржем, Я. Коржінеком, О. Кубряковою, А. Уфимцевою, Б. Серебренниковим, В. Бланаром, О. Селівановою та ін. Водночас недостатнє вирішення окремих методологічних питань ономасіологічного аналізу процесу номінації є потужним стимулом для уточнення окремих його положень з огляду на поліпарадигмальність сучасних мовознавчих досліджень, які потребують комплексного використання як загальнонаукових, так і спеціальних дослідних методів.

Основним завданням акту пізнання є охоплення, осмислення й іменування необмежених у своїй різноманітності явищ дійсності, фіксація їх складного відображення у свідомості шляхом мисленнєвих операцій, уявлень, понять, систематизування цих елементів у класи відповідно до зв'язків у самій об'єктивній дійсності. І хоча жодна мова не може обійтися без немотивованих найменувань, принцип економії змушує будь-яку мову використовувати вже наявне в мові у новій для нього функції називання.

Як відомо, нові системи знань завжди виникають на ґрунті знань попередніх. Постановка будь-якої лінгвістичної проблеми зосереджує в собі велику кількість невирішених питань, проходить підготовчий етап становлення, генерує ідеї вчених і уможливорює в такий спосіб оригінальний погляд на її розв'язання під новим кутом зору. Втім, новизна мовознавчих студій (і не лише мовознавчих) є відносною, адже «проростає» та тлі попередніх здобутків. У контексті окресленої проблематики постає питання про вектори руху дослідника від незнання до знання, про власне способи пізнання, прийоми дій, або в сучасній парадигмі наукового знання — методи. Метод — це не тільки правила дії, стандартні й однозначні, це способи теоретичного освоєння виявленого і спостереженого з урахуванням того, як найдоцільніше використати вже відоме, старе, для осмислення невідомого, нового, з метою отримання істинного знання.

³ Архангельська А. М. 'Чоловік' у слов'янських мовах. — Рівне, 2007. — С. 203–214.

⁴ Архангельська А. С. До питання про засади... — С. 20–35.

Процес переведення думки у словесну (вербальну) форму неможливо вивчати інакше, ніж ідучи від систем готових, наявних у мові номінантів на позначення спільної ідеї, і рухатися в напрямку вирішення питання про те, яким шляхом ці номінанти у мові виникли. Пошук закономірностей або хоча б імовірнісних тенденцій у цьому процесі пов'язаний із поняттям мотивації, основоположним у ономазіології. Щодо наявності / відсутності закономірностей у семантичних мотиваціях думки вчених розходяться. Одні вважають, що вибір форми номінанта є стихійним результатом випадкових асоціацій, інші наполягають, що закономірності в мотиваціях існують, але щоб їх виявити, потрібно брати до уваги не окремі слова, а семантичні ряди, до яких вони належать. За Ю. С. Степановим, «свобода вибору ознаки обмежена, проте закономірний не кінцевий результат найменування, а ряд, у рамках якого найменування здійснюється. Тут можна говорити не про конкретний вибір ознаки, а радше про сфери, з яких ця ознака добирається»⁵. Для вирішення цього непростого завдання потрібно мати невід'ємний компонент моделі — системний ряд номінантів на позначення певного фрагмента позамовної дійсності як факт вербального втілення ідеї засобами певної природної мови. З ономазіологічного погляду це має бути ряд номінантів, структурований за семантико-ідеографічним принципом. Саме такий ряд має містити, за П. Роже, найбагатший набір слів та виразів, що вичерпують усі відтінки чи нюанси кожної загальної ідеї⁶.

Пошук засад об'єднання мовних одиниць на позначення певного денотата в системний ряд — завдання непросте⁷. Свідченням цього є прикра відсутність у

⁵ Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры. Опыт исследования. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1997. — С. 61.

⁶ Roget P. M. Thesaurus of English word's and phrases. — New York, 1911. — P. 5.

⁷ Більшість наявних сьогодні ідеографічних словників зорієнтована на наукову картину світу і, відповідно, на філософсько-гносеологічні поняттєві категорії. З огляду на це поняттю «людина» далеко не завжди належить центральне місце у працях як західноєвропейських (див. огляд: Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. — М., 1976. — С. 34–55; 242–259), так і російських лексикографів (Морковкин В. В. Идеографические словари. — М., 1977. — 166 с.; Баранов О. С. Идеографический словарь русского языка. — М., 1995. — 820 с.; Васильев Л. М. Системный семантический словарь русского языка // Вып. 1. Предикатная лексика. — Уфа, 2000. — 200 с.; Вып. 2. Предикаты свойства, поведения и звучания. — Уфа, 2001. — 146 с.; Вып. 3. Предикаты движения. — Уфа, 2002. — 88 с.; Вып. 4. Предикаты речи. — Уфа, 2002. — 80 с.; Вып. 5. Ментальные модальные и перцептивные предикаты. — Уфа, 2003. — 125 с.). Такі словники відтворюють переважно космологізовану картину світу, де в основу структурування покладено саме науковий світогляд. Антропоцентричність з-поміж них відзначаються лише схеми словника Р. Халліга та В. фон Варбургга (див.: Морковкин В. В. Идеографические словари. — М., 1977. — С. 111–113), де складниками універсуму є рубрики «Всесвіт», «Людина», «Людина та всесвіт». Серед інших типів словників антропоцентричним спрямуванням вирізняється філософсько-енциклопедичний словник: Волкова Ю. Г., Поликарпова В. С. Человек // Энциклопедический словарь. — М., 2000. — 964 с. Утім, термін «картина світу» є антропоморфним, оскільки фіксує передусім потребу людини в наочності уявлень про світ. Картина світу — не дзеркальне відображення світу, а його інтерпретація суб'єктом пізнання. Одночасно вона космологічна (оскільки являє собою глобальний образ світу) і антропоморфна (має риси свого творця, відображає специфіку людського способу світосприймання та світорозуміння) (Микешина Л. А. Научная картина мира как мировоззренческая форма знания // Научная картина мира : Логико-гносеолог. аспект. — К., 1983. — С. 64). Повною мірою антропоцентричність мислення і мови могла б відбитися в ідеографічній схемі, що відображає ієрархічну систему понять повсякденної, найвної картини світу, яку пов'язують із рівнем повсякденної свідомості, що виростає на раціональному та ірраціональному, на здоровому глузді, вирізняється певним конформізмом та прагматичним світовідчуттям та світосприйманням. У повсякденній, чи найвній, картині світу спосіб сприйняття виявляється пріоритетним щодо реальних проявів об'єкта та його рефлексій у позамовному світі (Денисов П. Н. Лексика русского языка и принципы ее описания в современных условиях. — М., 1980. — С. 121; Дышлевский П. С., Яценко Л. В. Научная картина мира и мир культуры // Научная картина мира: логико-гносеологический аспект. — К.,

вітчизняній лексикографії семантичного словника української мови. Спроба семантико-ідеографічної параметризації та систематизації мовного матеріалу українськими вченими здійснювалася лише на матеріалі дієслівної лексики з урахуванням машинного формату майбутнього словника⁸. Натомість такі словники створено на матеріалі інших слов'янських мов⁹. Ідея поєднання ідеографічного принципу класифікації із семантичним спонукала вчених до спроби побудови ідеографічної макросистеми із складниками — мікросистемами, що покриває певну сферу значень, співвідносних з певним поняттям, а через нього — з об'єктивною дійсністю. Так дослідники дійшли висновку про можливість опори ідеографічної класифікації на семантичні засади та групування одиниць за певними семантичними варіантами. Групування мовних одиниць через співвіднесення їх з певним поняттям «підказане» самою мовою. Якщо не відмовляти мові в тому, що створені нею абстракції, відмежування від реальних зв'язків та залежностей є природним, якщо погодитися з тим, що такі абстракції належать до «людських чинників» аж ніяк не менше, ніж нескінченні одиниці нашого мовлення, то виділення лексичних класів як конструктів, сформованих самою мовою в ході її історії, виявляється описом її власної будови, розмежуванням органічних фрагментів мовної системи¹⁰.

Найважливішим із них є, на нашу думку, «Русский семантический словарь» за загальною редакцією Н. Ю. Шведовой, у якому класифікація окремих словозначень, їхнє об'єднання в поняттєво-значеннєві множини зумовлені й підказані самою мовою, її внутрішніми зв'язками й відношеннями. Кінцевою ланкою таксономії тут стає лексико-семантичний ряд, у якому виявляється «сусідство» семантично близьких слів за ознакою синонімії, гіперо-гіпонімії та антонімії, провідне в ідеографічному словнику. Така «низова» поняттєва група і сприятиме в ономаціологічному контексті виявленню джерел пошуку різноманітностей і поєднання їх у одне ціле, про які говорив свого часу В. фон Гумбольдт. Структурація мовного матеріалу в такому словнику здійснюється за *дедуктивним методом систематизації* — від поняттєвої схеми до її конкретного мовного наповнення шляхом розбиття макрокласів номінантів на мікрокласи. Це забезпечує важливі вимоги до побудови ідеографічної класифікації: антропометричність; семантико-тематичний принцип як основний у побудові такої класифікації; представленість ознак одного рівня узагальнення, що належать до групи протиставлюваних; функціональна ідентичність макрокласів номінантів; урахування провідної ознаки номінації (релятивної, кваліфікативної) в межах макрокласу; максимально можливої гомогенності номінантів щодо оцінки у межах макрокласу. Подальші сходинки членування мовних одиниць виявляють поетапну конкретизацію ознаки номінації та типу оцінки на кінцевих етапах членування¹¹.

1983.— С. 23; Сукаленко Н. И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира.— К., 1992.— С. 5–6; Апресян Ю. Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира // Семиотика и информатика.— М., 1986.— Вып. 28.— С. 16).

⁸ Пецак М. М., Клименко Н. Ф., Карпиловская Е. А. Украинский семантический словарь : Проспект.— К., 1990.— 264 с.

⁹ Большой толковый словарь существительных / Под ред Л. Г. Бабенко.— М., 2005.— 846 с.; Русский семантический словарь / Под ред. А. С. Бархударова.— М., 1982.— 566 с.; Русский семантический словарь / Ред. Ю. М. Караулов, В. И. Молчанов, В. А. Афанасьев, Н. В. Михалев.— М., 1982.— 546 с.; Русский семантический словарь : Толковый словарь, систематизированный по классам слов и значений / Под общ. ред. Н. Ю. Шведовой : В 6 т.— М., 2002.— Т. 1.— С. 3; Český slovník věcný a synonymický : V 4 d. / Zpr. J. Haller.— Praha, 1969.— D. 1.— 292 s.; 1974.— D. 2.— 596 s.; 1977.— D. 3.— 709 s.; 1983.— D. 4.— 984 s.

¹⁰ Русский семантический словарь : Толковый словарь...— Т. 1.— С. X–XI.

¹¹ Там же.— С. VII–XVII.

Однак кінцевий лексико-семантичний ряд такої класифікації, чи так звана «низова» група, і ономасіологічна парадигма не виявляють відношень повної тотожності. Автори «Російського семантичного словника» у «Передмові» абсолютно слушно зауважують: «...значення в дуже багатьох випадках намагається вийти за межі тієї лексичної множинності, до якої воно належить, або, навпаки, увібрати в себе компоненти інших значень; при цьому реалізуються такі властивості лексичного значення, які можна назвати «доцентровим і відцентровим потенціалом слова»: у першому випадку при реалізації відцентрового потенціалу наявне проникнення значення в інші сфери — у значення інших слів або інших класів; у другому, при реалізації доцентрового потенціалу, відбувається перетворення самого значення, розвиток у ньому нових компонентів»¹².

Кожний із мікрокласів номінантів, виокремлених у схемі, має ядро і периферію. Саме в периферійних зонах зосереджуються так звані зони перетину класів, які й ускладнюють процес систематизації номінантів у ономасіологічну парадигму (вона, таким чином, виявляється ширшою, ніж один окремо взятий мікроклас). Сітка «зон перетину» пояснюється тим фактом, що найрізноманітніші номінанти, зокрема у сфері осіб чоловічої статі, можуть бути іменовані за однією і тією ж ознакою. У такому разі актуальною постає проблема семантичної тотожності багатозначного слова та його лексикографічної ідентифікації.

Ідеться про так звані комплексні словникові кваліфікації з огляду на семантичну близькість компонентів окремих значень (*півень* перен., розм. — про задержувату та запальну людину) та почасти їхню значну семантичну віддаленість (*тюлень* перен., розм. — про незграбну, неповоротку людину; про немоторну, неспритну, неметку людину; *легкодох* ч. Позбавлена сили волі, нерішуча, безсила людина // *Легковажна*, *несерйозна людина*; *халява* перен., лайл. — неохайна, розпусна чи скупа людина), що, попри всю очевидність, не стає на заваді об'єднанню їх у словникових дефініціях. Останній приклад у семантико-ідеографічній класифікації мовних одиниць стимулює три зони перетину, адже за трьома різними характеристиками номіната номінант *халява* з повним правом може бути включеним до множини «маскулінізми за властивостями натури, рисами характеру, а також за вчинком, поведінкою, що визначаються такими властивостями, рисами»; за семою 'скупий' — до підмножини «маскулінізми за ознакою жадібність, скнарість, скупість, гендлярство»; за семою 'розпусний' — до підмножини «маскулінізми за ознакою розпусність, джигунство, безпутність, марнотратство, пияцтво», за семою 'неохайний' — до підмножини «маскулінізми за ознакою неакуратність, повільність, немоторність, неухайність, невірність, метушливість» із можливістю подальшого членування до передкінцевих підмножин та кінцевої одиниці класифікації — лексико-фразеосемантичного ряду, що найтісніше пов'язано з предметом дослідження. За наявності подібних фактів віднесеність маскулінізмів до того чи іншого класу спирається на аналіз співвідношень різних компонентів значення. Зважаючи на явище «перетину класів», доцільно долучити до дослідження й *індуктивний метод* та в окремих випадках рухатися від мовного матеріалу до полів, що сягають рубрик-імен понятєвих макро- та мікрокласів з метою отримати найбагатший набір слів та виразів, що вичерпують усі відтінки чи нюанси загальної ідеї.

Оптимальним з огляду на поставлене завдання видається використання одного з різновидів загального структурного методу — методу *компонентного*

¹² Там же.— С. XV–XVI.

аналізу¹³, який шляхом дослідження змістового боку номінантів як значущих одиниць мови дозволить виявити їхні мінімальні семантичні складники через розщеплення значення слова на семи. Компонентний аналіз у ономазіологічно спрямованому дослідженні орієнтується не на встановлення ієрархії сем, а на виявлення їхнього набору, який становить зміст і обсяг поняття. Таким чином, завданням компонентного аналізу в нашому дослідженні буде виявлення семантичного наповнення поняття «чоловік як носій не чоловічих характеристик». Компонентний аналіз, на думку О. М. Рудякова, у такому його використанні може задати набір сем для всіх мовних понять певної групи номінантів¹⁴, отже, сформувати свого роду семантичну модель поняття.

Основою денотативної спільності номінантів на позначення антиеталона чоловіка виступатимуть класема «предметність», архісема «особа чоловічої статі» та інтегральна сема «наявність не чоловічих характеристик», які в контексті ономазіологічного аналізу формують номінаційне значення «чоловік як носій не чоловічих характеристик» як елементарне та універсальне для одиниць даної ономазіологічної парадигми, що спирається на відхилення від норми як «правила ідеалу» — концептуальний автопортрет чоловіка як сукупність бажаних «чоловічих» рис (активність, сила, упевненість, твердість, рішучість, мужність тощо)¹⁵. Ці спільні семи в системах досліджуваних одиниць можуть бути виявлені на рівні основних / неосновних, реальних / потенційних (латентних), денотативних / конотативних сем семантичної структури одиниць цього ряду: *баба* ж. 4. перен., зневажл. — про слабкого, боязкого, нерішучого чоловіка або хлопця; *ганчірка* ж. 4. перен., зневажл. — про безвольну, безхарактерну людину; *мамій* ч. ірон. — розпещений, винижений син; *слимак* ч. 2. перен., розм. — безхарактерна, слабовільна, нікчемна людина; *одоробало* с. 2. зневажл. — незграбна, нерішуча людина; *тютя з полив'яним носом* зневажл. або лайл. — нетямуща, безхарактерна людина.

Водночас складники ономазіологічної парадигми виявлятимуть і низку диференційних сем, які, однак, не виходять за межі кола, окресленого сигніфікатом, — це обов'язкова умова семантичної ідентичності номінантів — складників ономазіологічної парадигми на позначення антиеталона чоловічості. Диференційні семи виявляють здатність до варіювання. Система базових ознак денотата залишається незмінною, а диференційні ознаки збагачують і поповнюють сигніфікат. Таким чином, у межах ономазіологічної парадигми виникає своєрідне поєднання значень¹⁶. Визначити їхню сферу і дозволить застосування компонентного аналізу.

З урахуванням семантичного і дефініційного принципів, на яких ґрунтується компонентний аналіз, у ході дослідження вдається виявити номінанти, які на рівні сем різного рівня та статусу виявляють семантичну ознаку «не чоловічі ха-

¹³ Кузнецов А. М. Проблемы компонентного анализа в лексике. — М., 1980. — 58 с.; Рудяков А. Н. Компонентный анализ и семантика лексических групп // Исследования по семантике : Сб. науч. тр. — Симф., 1987. — С. 10–17; Цветков Н. В. К методологии компонентного анализа // Вопр. языкознания. — 1984. — № 3. — С. 60–63.

¹⁴ Рудяков А. Н. Зазнач. праця. — С. 12.

¹⁵ Архангельська А. Маскулінність як аскриптивна категорія у дзеркалі слов'янських мов: бачення «свого» на тлі «чужого» // Język. Człowiek. Dyskurs : Księga dedykowana prof. zw. dr. hab. M. Aleksiejence z okazji Jubileuszu 65-lecia urodzin. — Szczecin, 2007. — S. 232–247.

¹⁶ Майданова Л. М. Типы и источники совмещения значений в эмоционально-оценочных названиях человека // Классы слов и их взаимодействие. — Свердловск, 1989. — С. 109–116.

рактеристики особи чоловічої статі». До складу такої парадигми в українській мові входять:

амеба ж. 2. перен.; *баба* ж. 4. перен., зневажл.; *бамбула* ч. зневажл.; *бурмило* ч. 2. перен., зневажл.; *вайло* ч. 1. ж. розм., зневажл.; *ганчірка* ж. 4. перен., зневажл.; *глевтяк* ч. 2. перен., зневажл.; *квач* ч. 2. перен., зневажл., розм.; *кваша* ж. 2. перен., зневажл.; *кендюх* ч. 3. перен., зневажл.; *лантух* ч. 3. перен., зневажл.; *легкодух* ч. 1. зневажл.; *лемішка* ж. 2. перен., зневажл.; *м'якушка* ж. 2. перен., ірон., зневажл.; *м'яло* ч. 2. перен., зневажл.; *макуха* ж. 2. перен., зневажл.; *мамій* ч. ірон.; *мамула* ч. 1. ж. зневажл.; *мачула* ж. 2. перен., зневажл.; *мімоза* ж. 2. ірон.; *нюня* ч. 1. ж. зневажл.; *одоробло*, *оборобало* с. 2. розм., зневажл.; *драглі* мн. 2. перен., зневажл.; *слизняк* ч. 2. перен., зневажл., розм.; *слимак* ч. 2. перен., зневажл., розм.; *слинтій* ч. 2. перен., зневажл., розм.; *слинько* ч. 1. ж. 2. перен., зневажл.; *тютя* ж. розм., зневажл.; *тютхтій* ч. розм., зневажл.; *з клоччя батіг* розм., зневажл.; *лантух з соломою* зневажл., розм.; *мамаліга нерозколочена* зневажл., розм.; *мамин синок* ірон.; *мотузяна душа* ірон.; *ні жарене ні парене* зневажл., розм.; *ні риба ні м'ясо* зневажл.; *торба з соломою* зневажл., розм.; *тютя з полив'яним носом* зневажл. або лайл.

Крім інтегральних, пов'язаних із наявністю в номіната не чоловічих рис зовнішності, характеру, особливостей поведінки, наведені маскулінізми виявляють цілу низку диференційних ознак, які не порушують семантичної єдності денотата,— саме їх суб'єкт-номінатор як лінгвокультурна особистість пов'язує із сукупністю ознак антиеталона чоловіка:

слабкість, слабовільність, слабохарактерність, слабодухість (*баба*, *вайло*, *з клоччя батіг*, *квач*, *кваша*, *кендюх*, *лантух з соломою*, *лантух*, *м'якушка*, *мамаліга нерозколочена*, *слизняк*, *слимак*, *торба з соломою*);

боязкість (*баба*, *мотузяна душа*);

кволість, безсильність (*кваша*, *легкодух*);

покірність (*квач*, *мачула*, *тютя з полив'яним носом*);

нездатність до самостійних рішень (*з клоччя батіг*);

непринциповість (*мотузяна душа*);

нетямущість (*тютя*);

безвольність, безхарактерність, м'якосердність (*амеба*, *ганчірка*, *квач*, *кваша*, *легкодух*, *лемішка*, *м'якушка*, *макуха*, *мачула*, *ні жарене ні парене*, *ні риба ні м'ясо*, *нюня*, *слизняк*, *слимак*, *слинтій*, *слинько*, *татя*);

млявість, неенергійність, нерішучість (*баба*, *вайло*, *драглі*, *з клоччя батіг*, *кваша*, *лантух з соломою*, *лемішка*, *м'якушка*, *м'яло*, *макуха*, *мамаліга нерозколочена*, *одоробло*, *одоробло*, *тата*);

вайлуватість, неповороткість, неспритність, незграбність (*бамбула*, *бурмило*, *вайло*, *глевтяк*, *кендюх*, *лантух*, *лемішка*, *м'яло*, *макуха*, *мамула*, *мачула*, *одоробало*);

розпещеність, виниженість, розніженість (*мамій*, *мімоза*, *мамин синок*);

нікчемність (*слинтій*, *слинько*).

Поєднання значень може виникати як результат асоціацій між рисою характеру, особливостями поведінки і зовнішності (*амеба*, *баба*, *мімоза*, *одоробло*, *глевтяк*, *кендюх*, *драглі*, *торба з соломою*); між рисами характеру та поведінкою (*тютя*, *нюня*); між рисою характеру, особливостями зовнішності та поведінкою (*слинько*, *слинтій*, *слизняк*, *слимак*). При цьому ефект «зчіплення» номінантів на позначення чоловіка як носія не чоловічих характеристик досягається їх групуванням навколо спільної семантичної осі — перегрупуванням та притягуванням сем до ядерного компонента номінаційного значення «не чоловічі якості». У поєднанні значень виявляється тісна близькість денотатів, адже ознака «нечоловічість» визначає і *бабу* (= як баба — чоловік не має бути схожим на жінку), і *легкодуха*, *квашу* (семи 'кволий, безсилий' — чоловік має бути сильним), і *бабу*, *мотузяну душу* (сема 'боязкий' — чоловік має бути сміливим), і *м'якушку* (сема 'м'якосердий' — чоловік має бути суворим, твердим), і *мамія*, *маминоного синка* (семи 'розпещеність', 'виниженість' — чоловік має бути строгим, суворим, серйозним), і *нюню* (сема 'плаксивий' — чоловіки не плачуть), і *амебу*, *ганчірку*,

квача, макуху, мамулу, ні жарене ні парене (семи 'безвольний, базхарактерний' — чоловік повинен мати тверду волю і сильний характер), і бамбулу, глев-тяка, мачулу, мамулу, одоробало (сема 'незграбний' — чоловік має бути вправним і спритним), і лемішку, м'яло, драгли, з ключця батіг (сема 'нерішучий' — чоловік має бути рішучим, здатним приймати самостійні рішення).

Наступною дослідною процедурою стає використання методу *компонентного синтезу*¹⁷ з метою виявлення обсягу поняття «нечоловічість» шляхом об'єднання поєднаних значень у більш загальні угруповання. Узагальнення сукупності суміщених семантичних ознак дасть певну кількість «вузлів» семної структури поняття, а відтак дозволить синтезувати семне знання в певному понятті¹⁸. За принципом «перетину класів» у межах цієї парадигми виявлено такі «вузли» семної структури поняття «нечоловічість»: 'жіночоподібність, слабкість, безсилість, м'якосердість, випещеність, плаксивість'; 'боязкість, нерішучість'; 'безвольність, безхарактерність'; 'повільність, вайлуватість, незграбність, неспритність'; 'нетямущість, нікчемність', що безпосередньо корелюють із ідеєю нечоловічості. Компонентний синтез, спрямований «від форми до змісту»¹⁹, таким чином, сприятиме встановленню відношень між обсягом поняття, отриманим на основі компонентного аналізу, та формами, що виступають засобами вербалізації семного знання. Компонентний синтез дає вихід у сферу форм. Кожний семантичний «вузол» з ономасіологічного погляду корелюватиме з певною мережею мовних форм, здатних його вербалізувати. Ці мережі також виявлятимуть зони перетину, зумовлені явищем множинності номінації, або поліномінантністю, — ономасіологічною категорією, сутність якої полягає в можливості іменування одного й того самого номіната (денотата) за допомогою різних ознак або у можливості однієї і тієї самої ознаки бути основою іменування різних номінатів (денотатів)²⁰.

Компонентний синтез разом із компонентним аналізом є необхідним складником компонентного бачення змістової сторони мови²¹. Їх поєднання — необхідний крок до з'ясування механізмів та закономірностей того, як змістова сторона мови переводиться в процесі номінації у вербальну (словесну) форму. Компонентний синтез уможливило дослідницький рух від обсягу поняття до засобів його вираження із світу сигніфікатів у світ знаків²².

Ономасіологічну парадигму можна кваліфікувати як своєрідну мовну карту не лише типів та способів номінації, а й сфер ототожнення даного змісту, з яких номінатор вибирає найвдаліші форми на його позначення. Так, вербалізація ідеї нечоловічості виявляється спроектованою на елементи форми, пов'язані із статтю номіната, із характеристикою його зовнішності через її порівняння з продуктами харчування гомогенної консистенції, предметами громіздкими, нечіткими за формою, малоцінними, непридатними для користування, зоонімами з розряду безхребетних; характеристикою його поведінки через номінаційну кореляцію із звуконаслідувальними комплексами та сферою не чоловічого (фемінінного).

¹⁷ Кузнецов А. М. От компонентного анализа к компонентному синтезу. — М., 1986. — 125 с.

¹⁸ Рудяков А. Н. Знач. праця. — С. 15.

¹⁹ Кузнецов А. М. Знач. праця. — С. 35.

²⁰ Алексеенко М. А. Полиноминантность как ономасиологическая категория текста // Слово. Текст. Czas II : Materiały z II międzynarod. konf. nauk., Szczecin 16–17.10.1997. — Szczecin, 1997. — S. 176.

²¹ Як приклад вдалого поєднання методів компонентного аналізу і компонентного синтезу див. працю: Моря-Луцын Л. А. Лексическая группа «функциональное пространство» на уровне типической речи // Учен. зап. Тавр. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. «Филология». — 2007. — Т. 20 (59). № 3. — С. 248–254.

²² Кузнецов А. М. От компонентного анализа... — С. 111.

Таким чином, система «вузлів» суміщених значень складників ономасіологічної парадигми дозволить виявити детермінованість іменування певними сферами вербального ототожнення потрібного змісту. Через виділення постфактум у обсязі поняття (сигніфікаті) вже наявних у мові номінантів тих ознак, які його безпосередньо структурують, можна виокремити та систематизувати антропні і неантропні сфери, що «працюють» на вербалізацію людського знання про чоловіка і чоловічість як фрагмент позамовної дійсності, виявити ті з них, що є найактивнішими, освоєними конкретно-чуттєвим досвідом номінатора.

Завдяки поєднанню методів компонентного аналізу та компонентного синтезу в ономасіологічно зорієнтованому дослідженні вдасться систематизувати та впорядкувати ономасіологічну парадигму — необхідний складник загальної ономасіологічної моделі номінації. Пріоритетна роль у вирішенні питання про місце даного маскулінізму у складі певної ономасіологічної парадигми належатиме номінаційному значенню, диференційним семам, що представляють суміщені семантичні ознаки поняття, і найближчим тематичним чи синонімічним відношенням та безпосереднім семантичним протиставленням.

(Рівне)

A. M. ARKHANHEL'SKA

METHODS OF COMPONENT ANALYSIS AND COMPONENT SYNTHESIS IN MODERN ONOMASIOLOGICAL RESEARCH

This article is a continuation of investigation on a basis of building a general onomasiological nominative model in view of language creative process. The article deals with the problem of semantically-ideographical taxonomy bases of nomination units, particularly that of formation of onomasiological paradigm as a set of systematically organized nominees of different structure for the designation of general denotatum using methods of component analysis and component synthesis. The subject of research is one of the fragments of nominative macrosystem of masculinisms in Ukrainian language.

Key words: onomasiological paradigm, method of component analysis, method of component synthesis.

COMPARO ERGO SUM, АБО АКТУАЛЬНИЙ ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКИЙ ПОГЛЯД НА ПРИРОДУ ПОРІВНЯННЯ

Стаття присвячена дослідженню природи порівняння на основі сучасних підходів до аналізу лінгвофілософських категорій. Ураховуючи те, що фізичне й метафізичне (ментальне) буття людини пов'язане з порівнянням, автор припускає існування онтологічного та гносеологічного принципу *comparo ergo sum*, який, власне, і створює світ людини, включаючи її до ментально-вербального акту.

Ключові слова: порівняння, компаративна фразеологія, ментальний світ, лінгвокультурологія.

Роздуми щодо не пізнаної до кінця природи одного з феноменів людського інтелекту — порівняння — виникли у нас у зв'язку з намаганням дослідити фразеологічну систему усталених (народних, традиційних) порівнянь, або компаративних фразеологічних одиниць (КФО). Ці одиниці — як невичерпне джерело інформації про людину та її мову й культуру — ваблять дослідників Слова вже понад півстоліття¹. За цей час написані численні розвідки², а на матеріалі російської мови навіть захищені докторські дисертації³. Однак якщо порівняємо праці, присвячені лінгвістичному аналізу КФО, 50-х років минулого століття із сьогодишніми, то виявимо, як це не дивно, лише незначний поступ у висвітленні їхніх онтологічних і гносеологічних засад.

Найдетальніше, і це логічно з огляду на структурно-семантичну парадигму, в руслі якої виконувалася більшість праць, опрацьовано структурну й системну організацію КФО (структурні типи, структурно-семантичні моделі, ідеографічна організація КФО тощо). Проте за безплідними дискусіями щодо дво-, три- чи чотирикомпонентності усталених порівнянь або часто надуманими пошуками нових структурно-семантичних моделей цих одиниць мовознавці достатньою мірою не звертали уваги навіть на семантику КФО, на виявлення всіх змістових нюансів останніх. Одним із винятків є праця А. В. Терентьєва⁴, присвячена

¹ Перша праця в радянському мовознавстві датується ще 1955 роком: *Бурлак А. И.* Фразеологические единицы с компонентами-прилагательными, выражающими основные понятия цвета в современном английском языке : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук.— М., 1955.— 16 с.

² Якби хто-небудь із цікавості спробував підрахувати кількість наукових студій, присвячених усталеним порівнянням, то лік потрібно було б вести не сотнями, а тисячами.

³ *Лебедева Л. А.* Устойчивые сравнения русского языка во фразеологии и фразеографии.— Краснодар, 1999.— 192 с.; *Огольцев В. М.* Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии.— Ленинград, 1978.— 159 с.

⁴ *Терентьев А. В.* Адъективные компаративные фразеологические единицы как языковая универсалия (на материале английского языка) : Дисс. ... канд. филол. наук.— Нижний Новгород, 1997.— 352 с.

ад'єктивним КФО англійської мови, де автор провів ґрунтовний лексикографічний і контекстологічний аналіз усталених порівнянь. Хоча це дослідження значно виграло б, якби семантичний аналіз був проведений на тлі зіставлення неспоріднених мов, оскільки такий епістемологічний тандем дав би змогу найповніше висвітлити семантичний ореол кожної КФО ⁵.

Існує певний парадокс: з одного боку, компаративні конструкції, зокрема КФО, інтуїтивно притягують мовознавців невидимою силою, яка обіцяє відчинити їм двері до пізнання таємниць людської свідомості, а з другого, — ця ж сила не дозволяє науковцям повністю розкрити механізми формування та функціонування компаративних конструкцій як лінгвальної універсалії. І чим глибше ми опрацюємо онтологічне і гносеологічне підґрунтя КФО, тим міцніше наше переконання, що цією силою є недосяжна для традиційних методів пізнання сутність порівняння — метафізична.

Незважаючи на те, що людство у своєму поступі пережило не одну «наукову революцію» (термін Т. Куна), доводиться все ж таки на початку ХХІ ст. констатувати, що порівняння, яке лежить в основі когнітивних механізмів людини і є водночас базовою структурою, механізмом, операцією практично всіх складників розумового процесу людини, досі залишається не до кінця вивченим феноменом. Причину ми вбачаємо не лише в тому, що сучасна наука ще не може розкрити й пояснити саму сутність людини як діалектичну єдність фізичного й метафізичного (фізичне тіло — дух і душа ⁶), а й у тому, що філософи та мовознавці завжди надавали перевагу метафорі, дещо нехтуючи порівнянням, яке вважали вже всебічно вивченим.

При цьому науковці, беручи за аксіому той факт, що порівняння є квінтесенцією пізнавальної діяльності людини, всіляко прагнули оминати іншу важливу істину: порівняння створює уявний (!) світ людини, оскільки в ньому реалізується закладена в основах мислення здатність до зіставлення фрагментів мовної картини світу, здатність, яка є фундаментальним чинником категоризації та концептуалізації — тих основних процесів когніції, які виявляють феномен людини як *homo loquens* ⁷. Порівняння експлікує два світи: реальний, або об'єктивний (онтологічна сутність порівняння), та уявний (видуманий), або суб'єктивний (гносеологічна і прагматична сутність порівняння). Відповідно пізнання природи порівняння вимагає переходу на новий рівень рефлексії, а це можливо за умови зміни епістемології при дослідженні явищ, які існують у двох світах — і мовному, і розумовому, тобто наскрізь «пронизують» свідомість людини. Тому метою пропонованої статті є спроба окреслити перспективи вивчення природи порівняння, враховуючи сучасні підходи до аналізу лінгвофілософських категорій.

Свіжий погляд на сутність порівняння ми пов'язуємо насамперед з актуальною нині в гуманітарних науках антропоцентричною парадигмою. Виникнен-

⁵ Однак і зіставне дослідження не виправдовує очікуваних сподівань, якщо мова йде лише про формально-структурне або виключно образно-мотиваційне зіставлення без залучення концептуального, лінгвокультурологічного та етнокультурного аналізів та психолінгвістичних методик. Як приклад, тут можна навести спробу зіставного аналізу КФО слов'янських мов хорватської дослідниці Ж. Фінк-Арзовської, який має численні неточності через брак повного семантичного опису одиниць фактичного матеріалу (*Fink-Arsovski Ž. Poredbena frazeologija : pogled izvana i iznutra.* — Zagreb, 2002. — 128 s.).

⁶ Див. про це: *Мізін К. І.* Підґрунтя антропоцентричності мовних знаків : вторинна номінація (на матеріалі систем усталених порівнянь англійської, німецької, української та російської мов) // *Лінгвістика* : 36. наук. праць. — Луганськ, 2009. — № 3(18). — С. 26–39.

⁷ *Заруднева Е. А.* Компаративные конструкции в лингвокогнитивном аспекте (на материале русского и английского языков) : Дисс. ... канд. филол. наук. — Ставрополь, 2007. — С. 12.

ня останньої, як нового витка в еволюції лінгвофілософської думки, було цілком прогнозованим, оскільки потреба в нових парадигмах або «наукових революціях» настає тоді, коли вчені виявляють аномалії, які неможливо пояснити за допомогою універсально прийнятої парадигми, у руслі якої до цього моменту відбувався науковий прогрес⁸. Так, матеріалістична позитивістсько-структурна парадигма, що домінувала протягом ХХ ст., не змогла пояснити багато аномалій⁹, серед яких слід назвати і порівняння.

Саме на антропоцентризм покладаються нині великі сподівання при вирішенні надскладних завдань у лінгвістиці. Нова парадигма продукує еклектичні підходи до пізнання людиною самої себе. А це, у свою чергу, породжує виникнення на межі різних наук численних мовознавчих галузей. Зміна наукової парадигми зробила поворот і в самому світосприйнятті та світорозумінні людини. Серйозним підґрунтям для цього стали відкриття в галузі квантової механіки, які стерли межу між матеріальним та ідеальним світами (теорія кванта як частинки-хвилі). Це дозволило дослідникам Слова не оминати його метафізичної сутності, а розпочати її активне вивчення, бо «антропологічне визначення сутності мови потребує виходу в ширші гносеологічні координати [...] в простір ідеального»¹⁰.

Антропоцентричний підхід є виправданим при аналізі порівняння з огляду на антропологічне розуміння цього явища як універсуму людського мислення та пізнання¹¹. Пропонуючи нову лінгвофілософську концепцію, слід, на нашу думку, коротко проаналізувати основні підходи, що сформувалися внаслідок численних спроб дослідити феномен порівняння: 1) гносеологічний (порівняння як прийом / процес пізнання); 2) логічний (порівняння як певна логічна модель побудови мовних структур); 3) лінгвістичний (порівняння як специфічна мовна структура). Відповідно порівняння як відображення реальності, шлях до її пізнання — це проблема філософії; порівняння як логічний прийом — логіки; порівняння як ментальна операція — логіки, психології та лінгвістики; порівняння як мовна категорія і троп (або фігура мови) — мовознавства й літературознавства¹².

Зауважимо, що операція порівняння передбачає не лише традиційно виокремлені категорії подібності та відмінності, а й категорію тотожності в її класичному варіанті — те, що за числом одне. Усе це пов'язано з тим, що категорія подібності є власне лінгвістичною категорією¹³, тому в опозиційні відношення з

⁸ Див. про це детальніше: *Kuhn T. The Structure of Scientific Revolution.*— Chicago, 1962.— 260 p.

⁹ Найбільшою аномалією для матеріалістичної метапарадигми залишається свідомість (див. про це: *Рассел П. От науки к Богу.*— М., 2005.— С. 48–49).

¹⁰ *Бардина Н. Языковая гармонизация сознания.*— О., 1997.— С. 9.

¹¹ *Чеботарева С. В. Словоупотребительные предложения, выражающие сравнительные отношения, в коммуникативном аспекте // Вестн. Самар. гос. ун-та.*— 2006.— № 10 / 2 (50).— С. 244.

¹² Така зацікавленість порівнянням з боку різних наукових галузей сприяла закріпленню двох термінів: «категорія порівняння» та «категорія компаративності». Проте останній функціонує переважно в лінгвістиці. О. В. Бондарко вважає, зокрема, що термін «компаративність» є гіперонімом до гіпоніма «порівняння», бо категорія компаративності, по-перше, «пронизує» всі мовні рівні, а по-друге, компаративність означає різні типи та випадки порівняння (*Бондарко А. В. Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии.*— СПб., 1996.— С. 107.). Ця думка підтримується в численних мовознавчих працях (див., напр.: *Садова Г. Ю. Семантико-синтаксична організація компаративних паремій : Дисс. ... канд. філол. наук.*— К., 2006.— С. 15.). Проте за межами лінгвістики науковці досліджують не лише «компаративність», а порівняння як цілісний феномен, тому в нашій розвідці терміни «компаративність» / «компаративний» сигналізують насамперед про порівняльний характер різнорівневих мовних одиниць.

¹³ *Левина Е. А. Сравнение в немецких радиотекстах (семантика, структура, функции) : Дисс. ... канд. філол. наук.*— Саранск, 2006.— С. 12.

категорією відмінності вступає категорія тотожності, оскільки тотожність і відмінність як логічні категорії взаємно передбачають одна одну. Однак, на відміну від логіки, для мовознавства актуальніша опозиція «подібність — відмінність». Очевидно, це можна пояснити тим, що лінгвістика вивчає живу матерію — мову, де закони логіки часто не спрацьовують.

Категорія порівняння виходить за межі класичного розуміння категорії, оскільки її можна визначити як категорію категорій, про що не раз стверджувалося в історії філософської думки¹⁴. І це положення має сенс, оскільки «вся мова створена, зшита, зіткана з результатів порівняння. Будь-яку категорію можна пояснити як результат фіксації подібностей і відмінностей... Наприклад, Декарт визначив час як відмінність предмета від самого себе»¹⁵.

Вважають, що порівняння є найдавнішим видом інтелектуальної діяльності¹⁶. Основоположне значення порівняння для мислення було вперше усвідомлене Арістотелем¹⁷, який дійшов висновку, що пізнання — це не що інше, як порівняння, тобто пізнавальна діяльність людини завжди передбачає необхідність виокремлення одних об'єктів на основі їх відмінностей від інших. На цю думку Арістотеля протягом століть спиралися концепції відомих лінгвофілософів. Наприклад, О. О. Потебня свого часу пояснював механізм пізнання так: «у кожному слові дія думки полягає в порівнянні двох мислених комплексів, двох мислених мас, однієї, що знову пізнається [...] і пізної раніше ...»¹⁸. Безумовно, основу порівняння становить гносеологічний вимір, бо порівняння є умовою того, що людина може дізнатися про щось нове й зрозуміти його. Перефразовуючи влучну характеристику метафори Х. Ортеги-і-Гассета, можна впевнено стверджувати, що порівняння «подовжує руку інтелекту»¹⁹. Без порівняння неможливий процес пізнання навколишньої дійсності взагалі, оскільки «в основі категоризації [...] лежать сформовані в нас уявлення про подібність і відмінність об'єктів ...»²⁰, а світ, позбавлений категоризації, розпадається на атоми, втрачає зміст.

Як правило, порівняння реалізовує такі гносеологічні функції: 1) за допомогою порівняння пізнаються одиничне, особливе й загальне, які пов'язані відношеннями подібності та відмінності, тобто категорії одиничного, особливого й загального формуються порівнянням; 2) зміна, розвиток речей і явищ пізнається за допомогою порівняння, тому будь-який рух не може бути виявленим і пізнаним без порівняння; 3) порівняння слугує пізнанню причин явищ; 4) за допомогою порівняння відбувається систематизація предметів і явищ навколишнього світу, тому будь-яка класифікація використовує порівняння; 5) по-

¹⁴ Див. про це: *Абрамова Г. И. Этносемантика фразеологических компаративных единиц как элемент национально-культурной специфики языкового сознания (на примере русского, казахского и английского языков)* : Дисс. ... канд. филол. наук. — М., 2004. — С. 32.

¹⁵ *Конюшкевич М. И. К вопросу о границах компаративности* // *Язык и культура : функционирование и взаимодействие* : Материалы междунар. науч. конф. — Шымкент, 2003. — С. 120.

¹⁶ Порівняння передувало навіть ліку. Можливо це і є підставою для О. П. Левченко, щоб вважати КФО первинними щодо інших типів фразеологізмів (*Левченко О. Атрибут, прототип, стереотип у фразеологічній картині світу* // *Мовні і концептуальні картини світу*. — К., 2004. — Вип. 10. — С. 334.).

¹⁷ Утім, історія вивчення порівняння починається ще з праць давньоіндійських і давньогрецьких учених, зокрема «досократиків» (див. докладніше: *Левина Е. А. Знач. праця*. — С. 11–12).

¹⁸ *Потебня А. А. Теоретическая поэтика*. — М., 1990. — С. 114.

¹⁹ *Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры* // *Теория метафоры* / Общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. — М., 1990. — С. 72.

²⁰ *Фрумкина Р. М. Психолінгвістика*. — М., 2003. — С. 90.

рівняння лежить в основі безпосереднього пізнання об'єктивної дійсності шляхом умовиводу, оскільки порівняння використовується як один із найнеобхідніших засобів доводу. Однак якщо довід звичайно здійснюється у формі умовиводів, а умовивід завжди містить у собі порівняння, то й довід так чи інакше пов'язаний із порівнянням. Принагідно зауважимо, що й основні закони діалектики — закон єдності та боротьби протилежностей, закон переходу кількісних змін у якісні, закон заперечення заперечення — також спираються на порівняння. Отже, наукове пізнання об'єктивного світу своїми великими досягненнями значною мірою зобов'язане порівнянню; б) як первинна форма вираження відношень між предметами, явищами, якостями, діями тих відношень, які ґрунтуються на їх подібності та відмінності, порівняння дає базу для інших, складніших розумових операцій, таких як синтез, аналіз, абстрагування, узагальнення.

Таким чином, порівняння є предметом логіко-гносеологічного аналізу як (1) засіб пізнання, (2) логічна дія (прийом), (3) ментальна операція. Цей аналіз категорії порівняння ґрунтується на такому логічному доводі: реально існуючим об'єктам іманентні деякі властивості, на основі яких вони вступають у певні відношення один з одним — відношення подібності та відмінності. Пізнаючи світ, люди на усвідомлює як об'єкти з їхніми властивостями, так і відношення між ними²¹.

Логіко-гносеологічне розуміння порівняння, глибоко опрацьоване філософами й логіками (В. І. Бартон, О. М. Плутников та ін.), підтримується традиційним мовознавством, де можна виокремити два основних напрями аналізу порівняння: граматичний і стилістичний.

У граматиці межі категорії компаративності розширювалися від морфологічного її простору з формами ступенів порівняння в центрі (С. О. Карцевський) через синтаксичну домінанту з опозицією «сполучник як — інші сполучники» (М. І. Черемисіна) до розуміння цієї категорії як біполярного функціонально-семантичного поля з інваріантами «подібність — відмінність» (О. В. Бондарко). Категорію компаративності детально проаналізовано в межах функціонально-семантичного підходу²², який тривалий час залишається пріоритетним у польових дослідженнях (О. В. Бондарко, О. В. Гулига, Н. О. Слюсарєва, Є. Й. Шендельс, Г. С. Щур та ін.). Для повного охоплення мовних засобів (морфологічних, синтаксичних, лексико-граматичних, лексичних), за допомогою яких виражається категорія порівняння, мовознавцями запропоновано виділити порівняння в окреме поле, яке займає серединне положення між полями якості й кількості, тісно перетинаючись і з тим, і з іншим. Так, у функціональній граматиці О. В. Бондарко²³ виокремлює угруповання полів з квалітативно-кваліфікативним ядром, до якого належать, зокрема, поля якості, кількості та порівняння.

На ідеї польової організації порівняння сформувалися поняття «компаративне граматико-лексичне поле» (О. В. Гулига, О. Й. Шендельс), «компаративно-асо-

²¹ Жаркова У. А. Синтаксис сравнения. Логико-лингвистический подход : Дисс. ... канд. филол. наук. — Пермь, 2004. — С. 11–12.

²² Див., напр.: Жерновая О. Р. Структурно-семантические характеристики ядра поля компаративности в современном английском языке : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Нижний Новгород, 2000. — 19 с.; Каранетова Е. Г. Функционально-семантическая категория компаративности в современном английском языке : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Минск, 2000. — 16 с.; Николаева А. В. Функционально-семантическое поле компаративности в современном английском языке : Дисс. ... канд. филол. наук. — Ростов-н/Д., 2002. — 162 с.; Сасина В. П. Поле компаративности в современном английском языке : Дисс. ... канд. филол. наук. — К., 1979. — 167 с.; Федосеева Н. С. Функционально-семантическое поле сравнения в современном немецком языке : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Нижний Новгород, 1997. — 15 с.

²³ Бондарко А. В. Функциональная грамматика. — Ленинград, 1984. — 136 с.

ціативне поле» (М. Й. Конюшкевич), «функціонально-прагматичне поле компаративності» (О. О. Заруднева) та ін. Поширилася ця ідея і в царину фразеології, де прикладом може слугувати зіставний аналіз Л. К. Байрамовою фразеологічних одиниць крізь призму функціонально-семантичного поля компаративності²⁴.

Однак, незважаючи на значний поступ, методи формальної та функціональної граматики²⁵ не виправдовують себе при аналізі порівняльних конструкцій. Основну проблему тут убачаємо в подвійній природі порівняння, оскільки воно є водночас і процесом, і результатом цього процесу²⁶. У зв'язку з цим М. Й. Конюшкевич зазначає: «Як гносеологічна категорія порівняння виражає процес встановлення подібностей і відмінностей між предметами або явищами навколишнього світу. Як поняттєва категорія порівняння відображає результати цього процесу — градації подібностей і неподібностей із численними перехідними випадками»²⁷.

У стилістиці дослідження порівняння безпосередньо пов'язане з проблемою виникнення та розвитку поняття «фігура порівняння». У науці про мову художньої літератури в 60–70-х роках ХХ ст. сформувалася особлива теоретична проблема — проблема компаративних структур. Фігуру порівняння було визнано самостійним об'єктом власне лінгвістичного дослідження.

Утім, питання належності порівняння до фігур мови або до тропів досі залишається відкритим: на пострадянському просторі переважає думка, що порівняння — це вид тропа, який базується на уподібненні співвідносних понять²⁸, а в зарубіжній лінгвістиці порівняння позиціонується як фігура мови²⁹. Це пов'язано з (1) нерозв'язаною проблемою розмежування фігур мови і тропів, де не встановлені точні критерії їх диференціації, та з (2) онтологічною властивістю компаративних конструкцій передавати пряме й переносне значення — художні й логічні, образні й безобразні порівняння. Перші належать, на наш погляд, до тропів, а другі — до фігур мови³⁰. Декларування ж належності компаративних конструкцій виключно до тропів³¹ або фігур мови³² є дещо некоректним, бо не вже КФО англ. (*as*) *dead as a door-nail* (досл. «мертвий, як дверний цвях») — «(1) мертвий, без ознак життя; 2) перетворитися на мертву букву, вийти з ужитку»; нім. *lügen wie ein Märchenbuch* (досл. «брехати, як книга казок») — «зухвало брехати»; укр. *бігти як німий до суду* — «дуже швидко бігти, поспішати»; рос.

²⁴ Байрамова Л. К. Введение в контрастивную лингвистику. — Казань, 2004. — С. 89–95.

²⁵ Це підтверджує М. Пост: *Post M. Comparatives of Identity in English : A Semantic Study.* — Wrocław, 1981. — Р. 34.

²⁶ Див., напр.: Абрамова Г. И. Знач. праця. — 268 с.; Еримбетова А. М. От тождества к противоположности : языковые формы выражения. — М.; Алматы, 2001. — 233 с.

²⁷ Конюшкевич М. Компаративно-ассоциативное поле как единица сопоставительного анализа // Антропоцентричный подход у дослідженні мови : Матеріали VII Міжнар. Карських читань. — Ніжин, 1998. — С. 55.

²⁸ Див., напр.: Литературная энциклопедия терминов и понятий / Гл. ред. и сост. А. Н. Николюкин. — М., 2001. — С. 1022; Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова) та ін. — К., 2004. — С. 692–693.

²⁹ Див., напр.: *Gray M. A Dictionary of Literary Terms.* — Oxford ; London, 1994. — Р. 265.

³⁰ Слушну думку висловлюють Е. Г. Різель і О. Й. Шендельс про те, що порівняння займає проміжну позицію між засобами наочності й образності, оскільки вони можуть базуватися як на основі перенесення прямого значення слова з однієї предметно-сислової сфери до іншої, так і на основі метафоричного значення (раціональні й метафоричні порівняння) (*Riesel E., Schendels E. Deutsche Stilistik.* — М., 1975. — S. 208–212).

³¹ Див., напр.: *Панкова И. М. Сравнение как смыслообразующая доминанта рекламного текста : Дисс. ... канд. филол. наук.* — Ставрополь, 2006. — С. 108.

³² Див., напр.: *Камышова А. Е. Сравнение и его функции в структуре прозаического текста (на материале прозы В. Брюсова) : Дисс. ... канд. филол. наук.* — СПб., 2006. — С. 43.

деньги плывут как вода — «про гроші, що швидко витрачаються» можна беззастережно кваліфікувати як фігуру мови?

Не до кінця переконливими є також аргументи стосовно розмежування порівняння та метафори. Загальноприйнятим вважається положення, що в основі метафори лежить компаративний механізм, тому дослідники метафори (Н. Д. Арутюнова, В. Г. Гак, М. Джонсон, Дж. Лаккофф, Д. Серль, В. М. Телія та ін.) стверджують, що метафора — це згорнуте порівняння. Проте якщо метафора є редукованим порівнянням, то це означає, що між ними немає семантичної різниці, тобто при класичному формулюванні порівняння і метафори визнається відмінність між ними на рівні поверхневої, а не глибинної структури³³. Однак інтуїтивно дослідники глибше розуміють різницю між метафорою і порівнянням, стверджуючи, що метафора належить до мови, а порівняння — до мислення³⁴. І хоча беззастережно прийняти цю думку не можна, бо вона є дещо епістемологічно невиваженою, певний смисл у ній є. Лише слід додати, що порівняння є категорією як мислення, так і мови. У цьому зв'язку абсолютно не перебільшує М. Й. Конюшкевич, коли стверджує, що порівняння є найпотужнішим генератором, який забезпечує неперервність і нескінченність розвитку мови³⁵. У результаті вербалізації порівняння формуються мовні одиниці, які одночасно поєднують у собі і процес, і результат порівняння. Очевидно, це і є причиною того, що Н. Д. Арутюнова вважає порівняння уподібненням рухомим і вимірним, а метафору — статичним. На її думку, метафора відображає світ, що зупинився й не має внутрішньої динаміки — світ сутностей³⁶. Тому в метафори з часом затемнюється внутрішня форма, і вона стає «мертвою». Натомість установлені порівняння, функціонуючи навіть протягом століть, не втрачають повністю своєї образності, залишаються «живими». Наприклад, в англійській мові актуальні й донині КФО англосаксонського періоду³⁷: *(as) white as snow* (досл. «білий, як сніг») — «білосніжний»; *(as) hard as (a) stone* (досл. «твердий, як камінь») — «дуже твердий»; *(as) bright as the sun* (досл. «яскравий, як сонце») — «дуже яскравий». Це ставить під сумнів поширену тезу про те, що з плином часу емотивність і експресивність КФО частково або повністю «стирається» (зникає) і вони набувають характеристик кліше, оскільки до цих пір наведені порівняння функціонують в англійській мові для вираження емотивності та експресії.

Розв'язання названих і неназваних проблем щодо розкриття суті порівняння очікуються нині від нових дисциплін — когнітивної лінгвістики й когнітивної психології. Найактивніше в межах «антропоцентричної надпарадигми» (термін М. Ф. Алефіренка) в сучасному мовознавстві розробляються зміст і принципи когнітивної лінгвістики, яка є наріжним каменем для побудови когнітивно-дискурсивної (дискурсивно-когнітивної) парадигми мовознавства. Становлення епістемологічного апарату когнітивної лінгвістики наблизило мовознавство до теорії пізнання, психології, культурології. У такий спосіб наука про мову, по-перше, зробила своїм надбанням категорійний апарат і дослідницькі методи останніх, а по-друге — освоїла їхню проблематику (О. С. Кубрякова). При цьо-

³³ Вежбицкая А. Сравнение — грация — метафора // Теория метафоры / Общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. — М., 1990. — С. 142.

³⁴ Гаспарян С. К. Сравнение как «изъяснение» в научной речи и как средство лингво-поэтического творчества : Дисс. ... д-ра филол. наук. — М., 1994. — С. 45.

³⁵ Конюшкевич М. Категория компаративности и синтаксис // Ритми сучасної філології : До 50-річчя професора Т. А. Космеда : Зб. наук. ст. / Упоряд. Ф. С. Бацевич. — Л., 2007. — С. 324.

³⁶ Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. — М., 1999. — С. 279.

³⁷ Терентьев А. В. Знач. праця. — С. 77.

му основним об'єктом лінгвістичних досліджень стала мовна свідомість, а їхньою кінцевою метою — виявлення та опис глибинних структур цієї свідомості, зокрема порівняння.

Утім, проблема висвітлення природи порівняння не стала набагато ближчою до свого розв'язання і завдяки працям когнітивістів. Попри численні концепції, які породжуються в межах теорії когнітивної метафори, теорії фреймів, концептології та інших галузей когнітивної лінгвістики, де кожна з них по-своєму претендує на «прорив» у встановленні істини щодо механізмів / структур організації та представлення знань у свідомості людини, принципово нічого нового, крім, звичайно, метамови, щодо вивчення феномену порівняння поки що запропоновано не було. Прикладом тут може слугувати дефініція порівняння, подана в одній із дисертацій, що виконана в руслі когнітивної лінгвістики і присвячена дослідженню порівняння як засобу репрезентації художньої картини світу: «Порівняння — це ментальна операція, унаслідок якої виникає когнітивна структура особливого характеру, яка є когнітивним блоком, що складається з трьох концептів»³⁸. Що ж ми бачимо принципово нового в цій дефініції? Перед нами та сама логічна структура порівняння — об'єкт, еталон і *tertium comparationis*, але наповнена «концептологічною начинкою». Єдине, в чому може бути пропонуваній підхід перспективнішим від традиційного структурно-семантичного, так це в глибшому та різнобічному пізнанні мовної реалізації цих структурних елементів завдяки концептуальному аналізу.

Не додають значного поступу у вивченні порівняння і розвідки, виконані в руслі фреймової семантики, бо тут, як правило, простежуємо звичайне перенесення ідей теорії поля на теорію фреймів³⁹. Хоча можна назвати й деякі праці, що справді претендують на наукову новизну, наприклад, О. В. Новикова⁴⁰ дослідила порівняння крізь призму антропологічного аспекту (людина є одночасно суб'єктом, об'єктом і еталоном порівняння), де авторка отримала перспективні результати завдяки комплексному опису еталонів порівняння як системоформувальних елементів мовної картини світу носіїв німецької мови, гармонійно поєднавши при цьому когнітивний (фреймовий) і лінгвокультурологічний підходи до аналізу порівняння.

Наша критика деяких досліджень, виконаних у руслі когнітивної лінгвістики, абсолютно не означає, що за допомогою епістемологічного апарату останньої не можна вирішити актуальні завдання мовознавства. Утім, хотілося б застерегти когнітивістів від занадто вузького розуміння об'єкта когнітивної лінгвістики, оскільки захоплення лише ментальним світом людини (ментальні операції, структури представлення знань тощо) без належного включення культурологічної інформації як верифікаційного поля для когнітивних теорій не створює ефекту цілісності при вивченні феномену людини.

Людина невід'ємна від її культури — як матеріальної (артефакти), так і ідеальної (ментафакти), тому аналіз розумових механізмів, операцій і структур, покликаних відкрити шлях до пізнання глибин людської свідомості, слід ефективно поєднувати з культурологічним аналізом. Очевидно, з цих причин на межі століть виникла потреба в новій дисципліні — лінгвокультурології.

³⁸ Разуваева Л. В. Сравнение как средство репрезентации художественной картины мира: на материале русской прозы конца XX — начала XXI веков : Дисс. ... канд. филол. наук. — Воронеж, 2009. — С. 7.

³⁹ Див., напр.: Заруднева Е. А. Знач. праця. — 144 с.

⁴⁰ Новикова Е. В. Эталоны сравнения в немецкой языковой картине мира : Дисс. ... канд. филол. наук. — Омск, 2006. — 160 с.

Зауважимо, що й наша концепція вивчення природи порівняння лежить у площині лінгвокультурології. Перспективність дослідження порівняння крізь призму цієї дисципліни вбачається нами насамперед у тому, що, по-перше, лінгвокультурологія повністю ґрунтується на антропоцентричних принципах, а по-друге, концепція лінгвокультурології спирається на вчення В. фон Гумбольдта про визначальну роль впливу мови на культуру. Це вчення розвивалося послідовниками В. фон Гумбольдта (Ф. І. Буслаєв, Л. Вайсгербер, Г. Глінц, Г. Гольц, Й. Трір, О. О. Потебня та ін.) та американськими антропологами Б. Л. Уорфом і Е. Сепіром. Так, Е. Сепір писав: «Насправді “реальний світ” значною мірою неусвідомлено будується на основі мовних норм певної групи [...] Ми бачимо, чуємо, сприймаємо так чи інакше ті або інші явища головним чином завдяки тому, що мовні норми нашого суспільства передбачають цю форму вираження»⁴¹. Учень Е. Сепіра Б. Л. Уорф розвинув ідеї вчителя, виклавши їх у найбільш дискусійному в ХХ ст. принципі «мовної відносності» (гіпотеза Сепіра–Уорфа).

Основні положення гіпотези Сепіра–Уорфа⁴² були занадто прогресивними й неприйнятними для пануючих протягом ХХ ст. позитивістських настроїв структурно-семантичного мовознавства, тому вони піддавалися шаленій критиці. Різка критика гіпотези Сепіра–Уорфа майже повністю припинилася в кінці минулого століття внаслідок поширення постмодерністських ідей наукового еkleктизму, а на початку ХХІ ст. отримала активну підтримку дослідників мови, насамперед лінгвокультурологів⁴³.

Ідеї В. фон Гумбольдта необхідно, на наше глибоке переконання, підтримувати й розвивати надалі, зміцнюючи їх близькими «за духом» концепціями та враховуючи нові досягнення науки щодо організації Всесвіту. Вчення В. фон Гумбольдта про мову як «дух народу»⁴⁴ сприяло розумінню мови (1) як («живої») енергетичної субстанції в синергетичній концепції теорії «всеедності» ім'яславців (В. С. Соловйов, О. Ф. Лосєв, С. М. Булгаков, П. О. Флоренський та ін.) та (2) як «живої» енергії (Ф. С. Бацевич, Л. М. Гумільов, К. Кастанеда, В. М. Манакін, А. О. Некрасов, О. В. Філатович та ін.). Серйозною методологічною основою для тлумачення мови як «живої» енергії етносу стала концепція ізоморфізму структурації фізичного й семантичного просторів, розвинена І. О. Голубовською та В. М. Манакіним, згідно з якою проекція положення квантової механіки про частинку-хвилю на лінгвістичний ґрунт «дозволяє простежити схожу амбівалентність мовних одиниць»⁴⁵, а «лад мовної системи на всіх її рівнях є ізоморфним до світу свідомості-реальності»⁴⁶.

Викладені вище концепції щодо сутності природної мови покладені в основу нашого розуміння мови як «живого духу народу», енергетичної квінтесенції етносу, який є структурною частинкою континуально-недискретної організації енергії Всесвіту, де нівелюється межа між матеріальним та ідеальним. Таке ви-

⁴¹ Сепір Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии.— М., 1993.— С. 261.

⁴² Наприклад: 1) пізнання світу залежить від мови, бо вона не безпосередньо відображає світ, а інтерпретує його, 2) у кожній мові закладено своє світобачення, і вона стає посередником між людиною і зовнішнім світом та ін.

⁴³ В Україні лінгвофілософські ідеї В. фон Гумбольдта лягли в основу концепцій Н. В. Бардіної, Ф. С. Бацевича, І. О. Голубовської, В. М. Манакіна та ін.

⁴⁴ Людська мова тлумачиться В. фон Гумбольдтом не лише як «дух» народу, але і як його енергія, бо «мову слід розглядати не як мертвий продукт (Erzeugtes), а як продукт, що творить (stworzone) (Erzeugung)» (Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Общ. ред. Г. В. Рамишвили; послесл. А. В. Гульги и В. А. Звегинцева.— М., 2000.— С. 69).

⁴⁵ Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу.— К., 2004.— С. 10.

⁴⁶ Манакін В. Мова як енергетичний феномен // Світогляд.— 2008.— № 2.— С. 51.

знання сутності Слова виявляє всі передумови, щоб набути епістемного значення для лінгвістики ХХІ ст. Щодо проблеми нашої розвідки, то це розуміння Слова є підґрунтям для усунення межі між двома вимірами порівняння: вивчення фізичної природи останнього повинно відбуватися в тісному зв'язку з його ідеальною (ментальною) природою, оскільки не можна заперечити факт існування ментального (безумовно, воно існує, просто модус його існування є дещо іншим). Натомість нерозуміння цього факту руйнує цілісне й багатовимірне бачення світу й людини. Матеріалістичний світогляд, заперечуючи ідеальне, ніколи не міг дати відповіді на запитання: «Що повинна зробити людина, щоб переконалися в небутті нематеріального?» Факти ж особистого інтроспективного досвіду переконують нас у зворотному: якби не було ідеального, то людина ніколи не змогла б відчувати такі перцепції, як любов (кохання), гнів, хвилювання, жаль, співчуття тощо. Не можна констатувати, що їх породжують матеріальні структури, бо духовне не породжується матеріальним. Тому теза «буття визначає свідомість» навряд чи може сприйматися як незаперечна⁴⁷.

Ураховуючи те, що континуально-недискретна навколишня дійсність отримує дискретні форми лише в ментальному світі людини, можна зробити важливий висновок: власне мова, відповідно й порівняння як семантична категорія, і створює для людини світ, в якому вона існує, тобто внутрішній (уявний) світ людини є не адекватно-реальним відображенням навколишньої дійсності, а її дискретно-інтуїтивним варіантом. Це означає, що ментальний світ людини розбудовується в межах «зачарованого кола»: мова викривляє всю інформацію, яка надходить каналами світосприйняття людини, спричиняючи «деформацію» світорозуміння. Мова, як єдиний засіб пізнання об'єктивного світу, розкриває перед людиною її власну проекцію останнього, багато в чому далеку від нескінченної сутності Універсуму.

Таке бачення ролі мови в житті людини підтверджують численні дослідження відомих лінгвофілософів минулого й сучасності. Так, Е. Бенвеніст зазначав, що «саме в мові й завдяки мові людина конститується як суб'єкт, бо лише мова надає реальності, своєї реальності ...»⁴⁸. На основі цього розуміння мови можна пояснити й антропоцентричні засади реальності, бо людина, активний носій когніції, виступає в подвійній ролі: як суб'єкт, що пізнає, і як центр перспективи. Про це влучно висловився П. Тейяр де Шарден: «Об'єкт і суб'єкт переплітаються та взаємно перетворюються в акті пізнання. Волею-неволею людина знову приходить до самої себе і у всьому, що вона бачить, розглядає саму себе [...] Центр перспективи — людина — одночасно центр конструювання універсуму [...] Із самого початку свого існування людина становить видовище для самої себе»⁴⁹.

Отже, не можна природною мовою описати «світ як він є», бо мова первісно задає своїм носіям певну картину світу, до того ж кожна мова — свою⁵⁰. Опосередковано це положення підтверджують і науковці, далекі від концепції «живого слова». Наприклад, В. Крофт, аналізуючи універсальні мовні структури (patterns), універсальні граматичні категорії, а також організацію категорій навколо

⁴⁷ Чеботарева С. В. Об антропоцентрической природе категории сравнения // Вестн. Тамбов. гос. ун-та. Сер. «Гуманитарные науки». — 2006. — Вып. 4(44). — С. 489.

⁴⁸ Бенвеніст Э. Общая лингвистика / Общ. ред., вступ. ст. и коммент. Ю. С. Степанова. — М., 2002. — С. 293.

⁴⁹ Цит. за: Заруднева Е. А. Знач. праця. — С. 12.

⁵⁰ Падучева Е. В. Феномен Анны Вежбицкой // Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. — М., 1996. — С. 5.

прототипів, дійшов висновку, що людина не лише «освоює» дійсність, а й активно та цілеспрямовано організовує її певним чином для конкретної мети⁵¹. У цьому зв'язку слід згадати опис процесу світосприйняття засновником радянської нейропсихології О. Р. Лурія: інформація, яку людина отримує від навколишнього світу, не обмежується безпосередніми враженнями, що доходять до неї від дійсності. Те, що досягає органів чуття, проходить через довгий ланцюг процесів, які забезпечують дуже складний аналіз одержуваної інформації. Лише такий тривалий шлях є психологічною основою процесів створення суб'єктивного образу об'єктивного світу, або психологічною основою процесу відображення⁵².

Як бачимо, думки вчених щодо визначальної ролі суб'єктивного чинника в процесах світосприйняття безпосередньо підтверджують те, що внутрішній (уявний) світ людини не є адекватним відображенню зовнішнього (реального) світу. Процес викривлення дійсності відбувається у всьому ланцюжку, яким надходить інформація до мозку людини⁵³. І якщо когнітивні механізми «пронизує» порівняння, то цілком логічно припустити, що саме останнє можна кваліфікувати як основний чинник формування картини світу як індивіда, так і етносу в цілому: все, що людина уявляє, і все, що вона бачить навколо, — це перманентний креатив порівняння. На думку Н. Д. Арутюнової, «...людина не стільки відкриває подібність, скільки створює її [...] Особливості сенсорних механізмів та їхня взаємодія з психікою дозволяють людині зіставити те, що не можна зіставити, і виміряти те, що не можна виміряти»⁵⁴. Підкреслюючи онтологічну антропоцентричність порівняння, М. Блек писав: «Звичайно, хочеться думати про подібності як про “об'єктивне дане” [...] Але якщо б це було так, то до порівнянь можна було б застосовувати правила такі ж чіткі, як ті, на яких побудована фізика [...] Порівнюючи, ми часто постулюємо існування певного уявного зв'язку між сутностями»⁵⁵.

П. Рікер пов'язує природу метафори з принципом Л. Вітгенштейна «бачити як», який є інтуїтивним відношенням, що утримує разом зміст і образ⁵⁶. Проте цю думку П. Рікера слід, на наш погляд, екстраполувати на механізм утворення метафори — порівняння, оскільки воно не лише прокладає уявний вектор між сутностями, але, уявляючи, людина створює іншу дійсність. Когнітивний заряд порівняння значною мірою спрямований не на дзеркальне відображення емпіричної дійсності, а на згаданий принцип «бачити як» та на принцип І. Канта «нібито» (*als ob*). На думку В. М. Вовк, «маленькі» слова «як», «немов», «неначе» мають величезний вплив на думки та поведінку людини⁵⁷. При цьому ідеальний світ порівняння створює саме сполучник *як*, оскільки компаративні модальні кваліфікатори *наче*, *неначе*, *ніби*, *нібито*, *немов* та ін. формують не ідеальну, а ірреальну дійсність. Натомість сполучник *як* функціонує у площині здатності людини репрезентувати подібність того, що знаходиться в межах її

⁵¹ Croft W. Syntactic Categories and Grammatical Relations : The Cognitive Organization of Information.— Chicago ; London, 1991.— P. 273.

⁵² Лурія А. Р. Предисловие редактора русского издания // Брунер Дж. Психология познания : За пределами непосредственной информации.— М., 1977.— С. 5–6.

⁵³ До п'яти каналів сприйняття додають, як правило, і шостий — інтуїцію, яка вже повністю, на наш погляд, формується не реальними відношеннями навколишньої дійсності, а ментальним світом людини.

⁵⁴ Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры / Общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной.— М., 1990.— С. 9.

⁵⁵ Блек М. Метафора // Там же.— С. 155.

⁵⁶ Рікер П. Живая метафора // Там же.— С. 435–455.

⁵⁷ Вовк В. Н. Языковая метафора в художественной речи : Природа вторичной номинации.— К., 1986.— С. 11.

можливостей⁵⁸. Очевидно, цим і можна пояснити домінування зазначеного сполучника в компаративних конструкціях⁵⁹.

Принципово важливо при антропоцентричному погляді на сутність порівняння визнати те, що порівняння лежить не в природі світу, а в природі людини, тобто в людській свідомості⁶⁰. Порівняння являє собою спосіб мислення не лише про світ, а й про те, що знаходиться за межами перцепції людини — в метафізиці. Ця теза є протилежною усталеному в науковому світі розумінню порівняння як відношення подібності та відмінності між реально існуючими об'єктами, властивості яких і є основою для цих відношень. Таким чином кардинально змінюється вектор дослідження порівняння, оскільки пошук онтологічних і гносеологічних засад останнього переноситься зі встановлення зв'язків і відношень між об'єктами навколишньої дійсності на принципи встановлення цих зв'язків і відношень у внутрішньому світі людини, який також має засіб реальної реалізації — Слово.

Отже, можна припустити, що на рівні мислення існує компаративна «сітка», «сплетена» зі зв'язків і відношень об'єктів внутрішнього світу людини, яку можна виявити й дослідити на мовному рівні, бо кожна номінація, кожна предикація, кожний текст, кожне асоціативно-вербальне поле — це фіксація подібності й відмінності об'єктів. При цьому когнітивно-креативний процес порівняння тісно пов'язаний з іншими явищами: фіксуючи нові подібні й відмінні властивості предмета, людина висловлює і своє ставлення до цього факту, вирішує комунікативні та прагматичні завдання, виявляє естетичну індивідуальність. Порівняння значною мірою пов'язане з модальністю, оцінкою, неозначеністю / означеністю, тому людина часто застосовує «як-стратегію» (Wie-Strategie)⁶¹, коли хоче повідомити іншим про свої почуття, переносячи свій внутрішній стан почуттів завдяки прямій аналогії на інший референт або референтну галузь.

Як відомо, свідомість здатна створювати конструкції, що дозволяють генерувати уяву. Порівняння, експлікуючи ментальне, є однією з таких конструкцій. На думку С. В. Чеботарьової⁶², образ, який виникає внаслідок порівняння двох референтних ситуацій, не можна кваліфікувати виключно семантично, оскільки він є результатом уяви, що задається авторською інтенцією. З цього погляду образ є витвором психіки. Але цей образ, з одного боку, відштовхується від семантики слова, яке лежить в його основі, а з другого, — «занурюється» в семантику, бо реципієнт, щоб розкодувати авторський задум, повинен «добути» значення з образу. Так між автором порівняння та реципієнтом створюється «подвійний» (ментальний і вербальний) зворотний зв'язок, який «переносить» обох учасників комунікації до ідеального світу порівняння. І світу цього не існувало б, якби не було його творця — людини. Тому логічна формула порівняння в антропологічному вимірі, крім традиційних трьох основних елементів порівняльної конструкції⁶³, передбачає наявність ще одного — суб'єкта порівняння, роль якого бере на себе мовець. Як окремий елемент може бути ідентифікований і бенефактив — особа, на яку поширюється семантичне представлення порівняння. Утім, бенефактив і суб'єкт порівняння не включаються, як правило, до

⁵⁸ Чеботарева С. В. Сложноподчиненные предложения, выражающие сравнительные отношения, в коммуникативном аспекте. — С. 244.

⁵⁹ Див. про це: Мізін К. І. Порівняння у фразеології. — Вінниця, 2009. — С. 14.

⁶⁰ Чеботарева С. В. Знач. праця. — С. 244.

⁶¹ Schwarz-Friesel M. Sprache und Emotion. — Tübingen ; Basel, 2007. — S. 190.

⁶² Чеботарева С. В. Об антропоцентрической природе категории сравнения. — С. 492.

⁶³ Об'єкт, еталон і tertium comparationis. До цієї конструкції може входити і показник порівняння, який звичайно є порівняльним сполучником.

логічної формули порівняння, бо їхнє функціонування має ситуативний характер⁶⁴. Проте цей підхід до аналізу порівняння є, на нашу думку, хибним, бо суб'єктивність останнього припускає момент пристрасності суб'єкта, залежність від його інтенцій, мотивів, настанов, емоцій, від умов комунікативної ситуації. Це означає, що вибір основи для порівняння предметів / явищ навколишньої дійсності зумовлений конкретною метою мовця. Саме тому головним елементом порівняльної конструкції є людина.

Викладене вище дозволяє нам стверджувати, що дослідження метафізичної природи порівняння вимагає еклектичного підходу, оскільки об'єднання методів і методик різних наук може сприяти глибшому вивченню ментальних явищ. Основною вимогою до такого підходу має стати зосередження уваги на природі порівняння, а не на його результаті — метафорі, як це часто можна простежити в мовознавчих студіях. Більшість учених вважає, що метафора, на відміну від порівняння, має глибшу й багатшу внутрішню форму та значний лінгвокреативний потенціал. Це означає, що порівняння на тлі метафори є більш примітивним і менш лінгвокреативним, тому лінгвістика досі не створила термінологічної інтерпретації однієї з розгалужених, захоплюючих і за своєю природою однієї з антропометричних категорій — категорії порівняння⁶⁵. Ігнорування порівняння на користь метафори можна знайти, наприклад, у словах О. Е. Мандельштама, які стосуються творчої особистості А. Данте: «Я порівнюю, значить, я живу, — міг би сказати Данте. Він був Декартом метафори. Тому що для нашої свідомості (а де взяти іншу) лише через метафору розкривається матерія, бо немає буття поза порівнянням, оскільки саме буття є порівнянням»⁶⁶. Як бачимо, свідомо чи підсвідомо цей відомий майстер Слова створив оду порівнянню. Це можна чітко простежити, трансформувавши його вислів так: *Я порівнюю, значить, я живу, бо немає буття поза порівнянням, оскільки саме буття є порівнянням*.

Розвиваючи думку О. Е. Мандельштама, перефразуємо Декартове *cogito ergo sum* (досл. «я мислю, отже, я живу») на *comparo ergo sum* (досл. «я порівнюю, отже, я живу»), оскільки з неабиякою впевненістю можна стверджувати, що фізичне й ментальне буття людини пов'язане з порівнянням, а принцип *comparo ergo sum* створює світ людини, включаючи її до ментально-вербального акту.

Саме на такому розумінні порівняння ґрунтується наша гіпотеза: компаративна «сітка» когніції людини існує як складна різнорівнева система, що організовується ритмом енергії етносу. Ланки цієї «сітки» подвійно (поняттєво й семантично) пов'язуються унікальним компаративним «ланцюгом», формуючи розгалужену стратифікаційно-польову структуру системи порівняння, зокрема й образного (КФО), усі елементи якої виявляють перманентний міжрівневий обмін інформацією, передаючи компаративним «ланцюгом» по всій системі імпульси при активації будь-якого елемента. Такі імпульси надають енергії компаративній «сітці», яку свідомість кожного разу «накидає» при акті пізнання на навколишній світ, інтеріоризуючи його. Ця «сітка» має основоположне значення для лінгвокреативного світосприйняття та світорозуміння *homo loquens*.

⁶⁴ Левит И. В. Сложные сравнительные синтаксические конструкции как элемент функционально-семантического поля сравнения : Дисс. ... канд. филол. наук. — СПб., 2005. — С. 16–17.

⁶⁵ Чеботарева С. В. Об антропоцентрической природе категории сравнения // Вестн. Тамбов. гос. ун-та. — 2006. — Вып. 4(44). — С. 490.

⁶⁶ Мандельштам О. Э. Слово и культура. — М., 1987. — С. 161.

Таким чином, у цій статті викладено концепцію дослідження природи порівняння на основі сучасних підходів до аналізу лінгвофілософських категорій, яка базується на положенні, що порівняння — це не лише просте відображення реально наявних відношень між предметами об'єктивного світу, як це звичайно декларувалося: воно бере свій початок у свідомості, значно впливаючи на результати таких процесів когніції, як категоризація та концептуалізація. Ураховуючи те, що фізичне й ментальне буття людини пов'язане з порівнянням, ми припускаємо існування онтологічного та гносеологічного принципу *comparo ergo sum*, який створює світ людини.

Перспектива пропонованого дослідження вбачається у верифікації викладених у ньому концептуальних положень на ширшому мовному матеріалі.

(Кременчук)

K. I. MIZIN

COMPARO ERGO SUM OR TOPICAL LINGUOPHILOSOPHICAL OUTLOOK ON THE NATURE OF COMPARISON

The paper is devoted to investigation of the nature of comparison on the basis of the modern approaches to linguophilosophical categories analysis. Taking into consideration the fact that human physical and mental life is connected with comparison, the author admits the existence of ontological and gnoceological principle *comparo ergo sum*, which creates the world of a human being, including him or her into its mental and verbal action.

Key words: comparison, comparative phraseology, mental world, linguoculturology.

СПЕЦИФІКА ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано функціональні можливості фразеологізмів у вираженні заперечення, систематизовано заперечні фразеологізми, з'ясовано основні способи формування в них заперечного значення.

Ключові слова: фразеологізм, заперечення, експресивність, комунікативний акт.

Заперечення, виражене за допомогою фразеологізмів, у мовознавстві кваліфікують здебільшого як імпліцитне і зараховують до периферійних, функціонально обмежених засобів негації¹. На матеріалі конкретних мов фразеологічне заперечення досліджене неоднаково. Метою цієї статті є встановлення специфіки фразеологічної реалізації заперечення на тлі інших способів негації, визначення семантичних меж фразеологічного заперечення в сучасній українській мові, з'ясування типових механізмів формування заперечного значення в українських фраземах.

Безпідставною видається кваліфікація фразеологічного заперечення як імпліцитного. Чітке й послідовне співвіднесення багатьох фразеологічних одиниць (ФО) із заперечним змістом дає підстави вважати їх спеціалізованими, проте неуніверсальними засобами експлікації заперечення. Неуніверсальність зумовлена, по-перше, емоційно-оцінним забарвленням фразеологізмів, яке обмежує їхнє функціонування певними стилями. По-друге, багато ФО репрезентує не власне заперечення, а певний семантичний комплекс, побудований на основі заперечення, пор.: *згадала баба дівера* «немає потреби говорити про те, що давно минуло» (ФСУМ², I, 16), *баба надвоє ворожила (гадала)* «невідомо, чи здійсниться щось, чи ні» (ФСУМ, I, 15), *дивитися крізь пальці* «свідомо не звертати уваги на що-небудь недозволене» (ФСУМ, I, 235). Заперечення є лише складником цілісного значення фразеологізму, проте мовець, уживаючи таку ФО, має на меті висловити саме заперечний зміст, пор.: «Заглянув до холодильника, до шаховки — *пустота торічелева*» (Ю. Мушкетик) ← Заглянув до холодильника, до шаховки — *там нічого немає*; «— Максе, але що буде? Що буде? — *Чорт його знає!*» (В. Винниченко) ← Максе, але що буде? — *Невідомо*. Сприймач легко співвідносить фразеологізми із заперечними значеннями, не докладаючи додаткових мисленнєвих зусиль, тому, на нашу думку, вважати його імпліцитним немає підстав. Водночас варто наголосити на певній функціональній спеціалізації

¹ Харитонова І. Я. Вопросы взаимодействия лексики и грамматики. — К., 1982. — С. 113; Паславська А. Й. Заперечення, негація, негатор (типологічне дослідження на матеріалі німецької, української та ін. мов) // Вісн. Київ. лінгвіст. ун-ту. Сер. «Філологія». — 1998. — № 1. Т. 4. — С. 122.

² Список скорочень див. у кінці статті.

ФО у вираженні заперечення, суть якої полягає в регулярній експресивній експлікації конкретного заперечного змісту — заперечення наявності (*як крізь землю провалився, біс ухопив*), заперечення значущості (*від мертвого осла вуха*), заперечення доцільності (*як п'яте колесо до воза, як дірка в мості*) тощо.

Від інших засобів вираження заперечення фразеологізми відрізняються не лише експресивністю та емоційно-оцінним забарвленням. Вони уможлиблюють образно мотивоване, тобто семантично місткіше, аргументованіше заперечення. Як зазначає О. І. Криницька, унаслідок залучення у мовленнєві дії мовця «архетипного досвіду й аксіологічно-культурного контексту, маніфестованого фразеологізмом, збільшується авторитетність висловлень, а отже, й ілюкутивна сила комунікативних вчинків»³.

Використання фразеологізмів для вираження заперечного змісту є природним і продуктивним явищем унаслідок того, що заперечення пов'язане з комунікативним впливом, спрямованим на відхилення певної думки чи припущення, її негативну оцінку, а фразеологічні одиниці дають змогу увиразнити й посилити цей вплив. Не випадково дослідники констатують кількісну перевагу негативно конотованих фразем над позитивно маркованими⁴.

За характером реалізації заперечення в українській мові виділяємо 1) фразеологізми, що функціонують як предикати вторинної істиннісної оцінки, 2) фразеологізми, що є самодостатніми виразниками певних комунікативних актів на основі заперечення, і 3) фразеологізми, що містять заперечення у своєму значенні, яке виявляють у складі членованих синтаксичних одиниць.

До першої групи належать фразеологізми, що їх мовці безпосередньо використовують для спростування раніше висловленої думки, пор.: *чорта з два, дідька лисого, батькові своєму лисому (комусь іншому) розкажи, сон рябої кобили, казка про сивого бичка, сім мішків гречаної вовни, білими нитками шито* та ін. Характерно, що вони функціонують як окремі комунікативні одиниці, як аналоги заперечних синтаксично нечленованих слів-речень, пор.: «Хай людина створить отаке яблуко. Без землі, без повітря, без сонця. В лабораторії... Створить? Дідька лисого!» (Л. Дмитерко); «— ...коли перший раз крапати "плазму",... всяке буває: це забудеш, то перешлутаєш... Буба сплеснув руками, вочевидь вражений безцеремонною брехнею. — ...Білими нитками шито, хлопче!» (Л. Дереш). Їх можуть уводити також у ширші висловлення, пор.: «— ...Я чув, що гетьман просватав твою дочку в дядька Гвинювки за свого писаря! — Чорта з два просватає! — гукнув тут, як із бочки, чийсь товстий голос» (П. Куліш); «На нашому городі та виросла ваша груша! Це, мабуть, свекрушище тобі наговорила на вербі груші, а на осиці кислці,— говорила Мотря» (І. Нечуй-Левицький). Проте в обох випадках саме фразеологізми вказують на неправдивість попередніх реплік, виконуючи щодо них роль оцінних предикатів чи метасуджень, які Н. Д. Арутюнова кваліфікувала як «предикати вторинної істиннісної оцінки»⁵. Фразеологізми цієї групи спеціалізуються тільки на запереченні і на відміні від інших заперечних фразеологізмів реалізують найбільш виразне, гомогенне заперечне значення.

Проте фразеологізми, що функціонують як предикати вторинної істиннісної оцінки, неоднаково інтерпретують неправдивість спростовуваного висловлення. Залежно від характеру словесного комплексу — прототипу фразем, одні з

³ Криницька О. І. Реалізація комунікативних стратегій у художньому тексті (на матеріалі української модерної драми кінця XIX — початку XX ст.) : Дис. ... канд. філол. наук. — Івано-Франківськ, 2009. — С. 171.

⁴ Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологнітивний та етнокультурний аспекти). — К. ; Черкаси, 2004. — С. 134.

⁵ Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. — М., 1998. — С. 575.

них тлумачать сказане кимсь як явну неправду, брехню, пор.: *білими нитками шитий* (ФСУМ, II, 963), *брехня на столі* (Арк., 79), *на вуха локишину вішати (чіпляти)* (Арк., 84), *бреше й не кривиться* (Арк., 79), *бреше й оком не моргне* (Укр.-рос., 19), інші — як химерну вигадку (пор: *вигадала, що й в борці не кришать* (ФСУМ, I, 84), *казка про білого (солом'яного, рябого) бичка* (ФСУМ, I, 361), *казка про білу козу* (Укр.-рос., 70), *купи не тримається* (Укр.-рос., 77), *і на голову (на вуха) не налізе (не злізе)* (ФСУМ, II, 529), *батькові своєму лисому (комусь іншому) розкажи* (ФСУМ, II, 751). Ще інші фразеологізми актуалізують поняття нісенітничі, пор.: *(що) на вербі груші (ростуть)* (ФСУМ, I, 201), *сім мішків гречаної вовни* (ФСУМ, II, 843), *сім мішків гречаної вовни та чотири копн гречки* (там же), *сім мішків гречаного Гаврила* (там же), *три мішки гречаної вовни* (там же), *сон рябої (рідко вороної) кобили* (там же), *плести, як з гарячки* (Арк., 84), *плести мандрони* (ФСУМ, II, 645), *плести (правити) сухого (смаленого) дуба* (ФСУМ, II, 646), *плести як дурний плота* (Арк., 91) та ін. Особливо широко вживані в українській мові фраземи, що інтерпретують неправду як вигадку чи нісенітницю й акцентують на її неймовірності, химерності ⁶.

Другу групу становлять фразеологізми, які також функціонують як повноцінні комунікативні одиниці, проте вони не спростовують істинності попереднього висловлення, а є самодостатніми мовленнєвими актами на основі мисленневої операції заперечення. Мовленнєвим актом називають висловлення, за допомогою якого мовець «не описує і не стверджує дію, а, власне, виконує її» ⁷.

Окремий різновид мовленнєвих актів становлять акти негативної реакції. Вони ґрунтуються на операції логічного заперечення, що відображає їхню роз'єднаність з реплікою-стимулом і перекреслює пропозицію стимулу. Мовленнєві акти негативної реакції поділяють на акти інформативного (незгоди, спростування, відмови), оцінного (незгоди з негативною оцінкою висловлення співрозмовника) та імперативного (заборона) типів ⁸.

Фразеологізми другої групи якраз і спеціалізуються на реалізації таких актів негативної реакції. Серед них домінують одиниці імперативного характеру, що мають на меті змусити співрозмовника щось не робити, не виявляти зацікавлення чи певних почуттів, пор.: *твоє діло маленьке (теляче, півняче, мірошницьке) ← Не втручайся, тебе це не стосується; легше на поворотах ← Не заривайся, не поводься так нахабно, самовпевнено; держи в обидві жмені ← Не сподівайся, не розраховуй на що-небудь*. Багато з цих фразеологізмів реалізують мовленнєвий акт некатегоричної заборони, тому точніше їх кваліфікувати як рекомендацію (пор.: *гріх Бога гнівити ← Не нарікай, для цього немає підстав*) або як втішальну пораду (пор.: *якби тільки й лиха ← Не турбуйся, це не велика проблема*).

У межах другої групи окрему підгрупу становлять фразеологізми, що презентують мовленнєві акти відмови здебільшого в поєднанні з негативною оцінкою, пор: *знайшов дурня ← Я не буду цього робити, бо я не такий дурний, як ти думаєш; ну їх к бісу ← Не хочу про них думати / говорити; іди (собі) до чорта (до біса, до дідька, під три чорти і т. ін.) ← Не хочу тебе бачити й чути*. Є тут одиниці, що втілюють суто оцінні мовленнєві акти, зокрема ті, що виражають несхвалення, обурення, незадоволення, пор.: *що за мода!?, хай (нехай) йому (їй, то-*

⁶ Докладніше див.: Баган М. П. Заперечення неправдивості мовлення у фразеологізмах української та російської мов // Проблеми зіставної семантики : Зб. наук. статей. — К., 2009. — Вип. 9. — С. 276–281.

⁷ Остин Дж. Избранное / Пер. с англ. — М., 1999. — С. 17–18.

⁸ Боргер Я. В. Комплексный анализ речевых актов негативной реакции (на материале современных драматических произведений) : Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — Тюмень, 2004. — С. 9.

бі, їм і т. ін.) *чорт* (сім чортів, гаспид), *чорт* (чорти) (його) *батька знає* (зна), *чорт* (біс) *його* (вас, тебе і т. ін.) *бери* (забирай) / *візьми* (побери, забори і т. ін.).

Визначальною функцією фразеологізмів другої групи є все-таки реалізація певних прагматичних настанов, а не власне комунікативна негація. Вони передають внутрішнє заперечення мовця, за допомогою якого він визначає своє ставлення до ситуації.

Третю, найбільшу групу становлять фразеологізми, що містять заперечення у своєму значенні й реалізують його у складі синтаксичних одиниць. До них зараховуємо ті одиниці, значення яких у словниках сформульоване за допомогою спеціалізованих маркерів заперечення: граматичних (частки *не, ні*, прийменник *без*), словотворчих (префікси *не-, без-*), лексико-граматичних (заперечні займенники та прислівники *жоден, ніде*) і лексичних (пор.: *марно, відсутність*).

Заперечення посідає різне місце в семантичній структурі ФО. За місцем заперечення в семантиці фразеологізму розмежовуємо: 1) ФО, у яких заперечення стосується ядерного компонента значення: *валитися з рук* — «не виходити, не вдаватися через відсутність відповідного настрою, втому, хворобу» (ФСУМ, I, 66), *ведмідь на вухо наступив* — «хто-небудь зовсім не має музичного слуху» (ФСУМ, I, 72), *хіба що (тільки) могила виправить* — «хто-небудь... не зміниться» (ФСУМ, I, 500); 2) ФО, у яких заперечення стосується неядерних компонентів: *ломитися (добиватися) у відчинені (відкриті) двері* — «доводити загальновідоме, те, чого ніхто не заперечує» (ФСУМ, I, 448), *мерзлого в Петрівку* — «чого-небудь неможливого, нездійсненого» (ФСУМ, I, 483), *лізти по трупах* — «незважаючи ні на що, намагатися досягти своєї корисливої мети» (ФСУМ, I, 439). Семантична структура фразеологізмів першого типу безпосередньо співвідноситься із заперечним судженням, тому їхнє заперечне значення є виразнішим. ФО другого типу містять глибинніше заперечення, що є наслідком згортання відповідних імпліцитних заперечних суджень у їхній загальній семантичній структурі, пор: *кортить мерзлого в Петрівку* ← *кортить того, чого зараз не можна дістати*. Характерно, що семантична структура деяких фразеологізмів синтезує декілька різних заперечень, пор.: *клеїти дурня* ← *удавати, що не розумієш, хоч це не так*; *метати бісер перед свинями* ← *марно говорити тому, хто не хоче або не може почути*; *вихлюпнути із купелем і дитину* ← *за непотрібним (тим, що не є потрібне) не помітити те, що є важливим*. Такі фразеологізми позначають особливо складні семантичні комплекси.

Семантичний аналіз ФО, які передають мисленнєвий акт заперечення, засвідчив, що найактивніше вони реалізують заперечення певної дії чи стану, рідше — заперечення якоїсь обставини дії і ще рідше — заперечення ознаки.

Фразеологія сучасної української мови має широкий арсенал засобів експресивного заперечення різних дій чи станів, іноді дуже конкретних і специфічних, пор.: *закопувати (заривати) / закопати (зарити) (у землю) свій талант (свої таланти)* — «занедбувати, не розвивати свої здібності» (ФСУМ, I, 308); *іти на все* — «не рахуватися ні з чим» (ФСУМ, I, 353); *варитися у власному соку* — «не виходити за межі свого досвіду» (ФСУМ, I, 67). Узагальнення цих засобів дозволило виділити десять найпродуктивніших семантичних різновидів експресивного заперечення:

1. ФО, що заперечують роботу, діяльність кого-небудь. Залежно від словесного комплексу — прототипу, що лежить в їхній основі, вони наголошують на різних значеннєвих нюансах бездіяльності — лінощах суб'єкта (*баглаї бити*), його нерозумності (*дурних у решето ловити*), пасивній бездіяльності (*лежати/ вигріватись на печі, лежати лежма, обтирати стіною стіни*) чи на активному нерозумному байдкуванні (*давати горобцям дулі, ганяти собак, ганяти вітер по вулиці, лічити ворон*), проте в їхній семантичній структурі домінує значення «нічого не робити».

2. ФО, що спеціалізуються на запереченні успішності, результативності дії. Внутрішня форма таких фразем уможливило інтерпретацію неспіху 1) як повного краху: *летіти / полетіти шкереберть, лопатися / лопнути, як (мов, ніби і т. ін.) мильна бульба (бульбашка, банька)*; 2) як неотримання чогось бажаного (*спіймати (вхопити, схопити і т. ін.) / ловити (хпатити) облизня, вхопити (захопити) шилом (рідше на шило) потоки (меду), взяти дулю (під ніс)*; 3) як результату неспрацювання чогось (*дати осічку*).

3. ФО, що заперечують чиесь зацікавлення кимось/ чимось, пор: як (*мов, ніби та ін.*) з гуски (з гусака) вода, хоч би бровою моргнув, по боку, по барабану, по цимбалах, (і) горя (нужди) мало, що горохом об стіну, в одне (одно) вухо впускати / випустити, а в друге випускати / випустити, викинути / викидати з голови (з пам'яті, з думки і т. ін.).

4. ФО, що допомагають образно вказати на позбавлення когось певної можливості, пор.: *відбити охоту, відібрати розум, затуляти (закривати, замикаючи, затикаючи та ін.) рот (рота, уста, пельку та ін.), зв'язувати / зв'язати руки й ноги, держати на ланцюгу (цепу)*.

5. ФО, що заперечують наявність когось або чогось, проте реалізують це значення по-різному, на підставі чого розмежовуємо: а) фразеологізми, співвідносні із судженням нічого немає (*торіччелієва пустота, блоха на аркані, дірка з бублика*); б) фразеологізми, що корелюють із судженням нікого немає (*хоч би одна жива душа, хоч би тобі лялечка*); в) фразеологізми, що заперечують наявність грошей (*вітер в кишені гуляє, купило притупило, на бобах*); г) фразеологізми, що вказують на відсутність користі (*як з козла молока, як із цапа вовни, як з осики груш*). Найбільшу підгрупу становлять ФО, що інтерпретують відсутність чогось / когось як рагтове незрозуміле зникнення. Такі фразеологізми мають здебільшого форму порівняльного звороту, словесний комплексний прототип якого акцентує на тому, що зникнення стрімке й безслідне (*як водою змilo, як корова язиком злизала, як крізь землю провалився*), а іноді й незрозуміле, пов'язане із впливом надприродних сил (*мов чортів в зуби кинули, біс злизав / ухопив, як відьми вкрали*). Словесний комплекс — прототип інших фразеологізмів, навпаки, уявляє сліди від зниклого, що дає змогу сприймачеві зрозуміти, що об'єкт чи істота були тут раніше, але зараз їх немає: *тільки тепле місце лишилося, (і) слід захолюнув (захолює, застиг, загуб, прохолонув, прохолов, прочах і т. ін.); кружало, де лежало; було, та загуло*.

6. ФО, що заперечують відомість, вірогідність чогось, пор: баба (*це*) *надвоє ворожила (гадала), вилами (по воді) писано, один Бог (тільки) знає (відає), біс його розбере, (і) (сам) чорт (біс) не розбере (не пізнає), дідько (диявол) (його (тебе, їх і т. ін.)) знає, кат його (її, їх і т. ін.) (батька (голову)) знає, лихий знає, лиха година його (її, їх і т. ін.) знає, морока (його) знає*.

7. ФО, що образно заперечують можливість чогось. Зокрема, продуктивний тип становлять фраземи, що спростовують можливість раніше названої дії через вказівку на її ірреальність, пор.: як *рак свисне, як на долоні волосся виросте, як виросте трава на помості, як на вербі груші вродять*.

8. ФО, що спеціалізуються на вираженні іронічного заперечення потрібності, доречності чогось. Одні з них (*як болячка на лоб, як торішні бублики, як зайцеві бубон, як лисому гребінь, як собаці п'ята нога, як дірка в мості, як п'яте колесо до воза*) мають форму порівняльного звороту і вживаються в поєднанні з прикметником *потрібний*, іронічно заперечуючи його значення, інші співвідносні з питанням *навіщо?* (пор.: *на біса, на бісового батька, на чорта, до хрину*) і вживаються здебільшого в складі риторичних питань, які експресивно передають непотрібність або безпідставність чогось, напр.: «— Можеш поставити собі чергову галочку. А на біса їй та галочка?» (І. Карпа); «На біса йому здалося отак лопотать язиком, як ви оце лопчете, хіба гиндиків дражнить?» (І. Карпенко-Карий); «— І на чорта тобі треба було говорити про це знайомство? — незадоволено сказав лінгвіст» (М. Хвильовий).

9. ФО, що заперечують схожість когось / чогось на когось / щось. Одні з них інтерпретують несхожість як велику віддаль між порівнюваними явищами: *куди йому до..?, далеко лежить від..., далеко кучому до зайця*. Інші є іронічними порівняльними ФО, які вживають у поєднанні з прикметником *схожий*, який вони, власне, й заперечують унаслідок алогічності порівняння, пор.: *як батіг на мотвило, як макогін на ночви, як свиня на коня*.

10. ФО, що заперечують значущість, вартість когось / чогось: *низького льоту, марнота марнот, абсолютний нуль, нуль без палички*.

Отже, ФО найактивніше слугують для заперечення наявності чогось та різних модальних значень, важливих для орієнтації людини в житті, як-то: відомість, доречність, подібність, можливість.

На окрему увагу заслуговує питання про способи втілення заперечного значення у фразеологізмах, що не мають морфологічних маркерів заперечення. Вважаємо, що попри ідіоматичність їхньої семантики, а іноді й непрозорість її

мотивації, можна все-таки встановити певні семантичні механізми формування в них заперечного значення. Зокрема, у багатьох фразеологізмів воно пов'язане з метафоризацією лексем, що позначають рух чогось назовні, геть, або рух від чогось. Саме з таким рухом в українській фразеології асоціюється припинення певних станів чи процесів, пор.: *викинути / викидати з голови (з пам'яті, з думки і т. ін.), викинути (викреслити) із (свого) серця, викидати (викинути) на вулицю, викинути за борт, виходити / вийти в тираж, вилітати / вилетіти в трубу, вилетіти (вивітритися) / вилітати (вивітрюватися) з голови (з пам'яті), вислизати / вислизнути з рук, відійти / відходити в минуле (в історію), валитися з рук; відмежування від чогось, пор.: відбитися / відбиватися від дому (від сім'ї), відійти / відходити від гріха; знецінення, втрата значущості, пор.: відійти (відступити, відсунути і т. ін.) / відходити (відступати, відсуватися і т. ін.) на задній (другий) план.*

Заперечне значення фразеологізмів, що вказують на позбавлення когось певних можливостей, також постало внаслідок метафоричного переосмислення назв дій та процесів, які спочатку називали певне покриття, знерухомилення чи, навпаки, від'єднання, пор.: *вуха позаростали, позакладало вуха, роти позамазувати, затуляти рота, зв'язувати / зв'язати руки й ноги, відбирати / відібрати розум.*

Актуалізація заперечного значення пов'язана і з метафоризацією лексем, які в прямому значенні мають сему заперечення. Зокрема, у заперечних фразеологізмах часто виступає лексема *мертвий*, що вказує на чиєсь неіснування. Такі фразеологізми позначають здебільшого неважливість чогось (*від мертвого осла вуха*), неактивність процесів чи явищ (*мертва буква, мертвий капітал*), неперспективність, неефективність чогось (*мертвонароджена дитина, як мертвому припарка*).

Формуванню заперечного значення фразеологізмів сприяє вживання лексем *порожній, пустий, голий*, пряме значення яких також має сему заперечення. Їх метафоризація у складі фразеологізмів дає змогу заперечити наявність грошей, статків: *пустий (порожній) гаманець, порожня (пуста) кишеня (калитка)*; розумових здібностей: *порожня (пуста) голова, пустий лоб*; значущість, важливість когось або чогось: *порожнє (пусте) місце, пустий (порожній) звук, пустий номер, пусті (марні) слова (фрази)*; а також деякі обставини дій, пор.: *в порожній слід, зі словами прийти, прибігти і под. «не заставши кого-небудь на місці»* (ФСУМ, II, 825), *з голими (з порожніми, з пустими) руками «без нічого, не маючи нічого в руках»* (ФСУМ, II, 766), *на порожньому (пустому, голому) місці «не маючи бази, основи»* (ФСУМ, II, 496).

Типовою ознакою фразеологізмів, що співвідносяться із заперечним змістом, є використання лексем на позначення надприродних сил. За народними уявленнями, негативні міфічні істоти причетні до незрозумілих явищ та негідної поведінки людей. Тому лексеми *біс, чорт, дідько, лихий, нечистий, відьми* часто наявні у ФО, що означають зникнення когось / чогось, небуття, пор.: *біс злизав, біс узяв (вхопив), як відьми вкрали, дідько взяв (забрав, вхопив і т. ін.)*. Також побутувало вірування, що надприродні сили володіють інформацією, недоступною людині, унаслідок чого багато фразеологізмів, які заперечують відомість чогось, побудовані за моделлю «назва надприродної сили + знає / відає / розбере», пор.: *один Бог (тільки) знає (відає), Господь (святий) (його) розбере, біс його розбере, дідько (диявол) (його (тебе, їх і т. ін.)) знає тощо*. Впадає в око, що в українській фразеології над людським життям мають владу не лише божественні та демонічні сили, а й персоніфіковані образи лихої години, мороки, ката, пор.: *лихий знає, лиха година його (її, їх і т. ін.) знає, морока (його) знає, кат його (її, їх і т. ін.) (батька (голову)) знає*. Використання образу надприродних сил є типовим для реалізації значення незрозумілості, невідомості чогось.

Для вираження дошкульного, експресивного заперечення нерідко вживають фразеологізми, у яких використане поняття «дуля» (пор: *взяти дулю (під ніс), дулю з їсти, дулю з маком*), що є цілком умотивованим, позаяк у слов'янській культурі дуля має статус непристойного жесту, за допомогою якого прагнуть образити й принизити того, кому її показують, висловити категоричне неприйняття, різку відмову, змішану зі зневагою⁹.

Окрему велику групу становлять фразеологізми, заперечне значення яких випливає з їхньої парадоксальної логічної структури, пор: *аж голому поза пазухою повно, на вербі груші, приший кобилі хвіст*. Парадоксами називають незвичні думки, які не збігаються із загальноприйнятими або суперечать здоровому глузду. Вони не спростовують загальноприйнятих уявлень, а лише увиразнюють певну невідповідність у, здавалося б, логічних судженнях. Саме на ці невідповідності і спрямована викривальна сила парадоксів. Тому цілком закономірно, що українські заперечні фразеологізми часто побудовані як парадокси, оскільки такі структури забезпечують особливо ефектне й експресивне заперечення. За визначенням О. О. Селіванової, «парадоксальність мовного семіозису може, по-перше, ґрунтуватися на парадоксальності мислення, по-друге, бути порождением закономірностей / аномалій символічної системи природної мови»¹⁰.

Фраземи із заперечним значенням ґрунтуються переважно на синтагматичному парадоксі, який зумовлений референційною неістинністю словесної картини, що лежить в основі фразеологізму, її суперечністю досвідним знанням сприймача. Саме невідповідність реального стану речей повідомленню у фразеологізмі спонукає до висновку про неможливість описаного. Таку невідповідність в українській фразеології використовують, зокрема, для увиразнення безглуздості чийогось мовлення, пор.: *на вербі груші, сім мішків гречаної вовни (і (та) всі неповні), сім мішків гречаної вовни та чотири копи гречки*). На суперечності між змальованою у фразеологізмі картиною та реальними законами світобудови часто ґрунтується заперечення можливості дії взагалі, пор: *як (коли, доки, поки і т. ін.) рак свисне, як виросте гарбуз на вербі, як виросте трава на помості, як на долоні волосся виросте*.

Досить поширеними є заперечні парадоксальні фразеологізми у формі порівняльних зворотів, що вживаються в поєднанні з ключовою лексемою, яка стверджує певну ознаку чи дію, тоді як порівняльний зворот заперечує її своїм змістом, пор.: *білий мов циганська литка, чистий як свиня в копанці, гарний як кожух навиворіт, допоможе як мертвому припарка, смакує як котеняті редька, розуміється як вовк на зорях*. Порівняльна частина дотепно суперечить своїм змістом ключовій лексемі, увиразнюючи її іронічне вживання з прямою протилежним значенням. Таке спростування дій чи ознак є особливо експресивним та дошкульним.

У сучасній українській мові фразеологізми у формі парадоксального порівняння найактивніше вживають для заперечення потрібності (пор.: *потрібен як болячка на лоб, потрібен як торішні бублики, потрібен як зайцеві бубон, потрібен як лисому гребінь, потрібен як собаці п'ята нога, потрібен як п'яте колесо до воза, потрібен як в мості дірка*); корисності, ефективності чогось (пор.: *користі як з торішнього снігу, користі як з чорта смальцю, допоможе як мертвому кадило, толку як з козла молока*); розумових здібностей (*розуміється як вовк на зорях, розуміється як теля на пирогах, розуму наче в дірявому горшку, розуму*

⁹ Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н. И. Толстого.— М., 1994.— Т. 3.— С. 26–27.

¹⁰ Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти).— К.; Черкаси, 2004.— С. 185.

як у діда зубів, розуму як у жаби пір'я); естетичності, краси, доладності (*гарний як гуска задріпана, гарний як короста нечесана, хороший як свиня в дощ, гарно як свині в намисті, личить як свині коралі*); любові, прихильності до когось / чогось (*любить як собака палицю (редьку, цибулю і т. ін.), любить як кінь батога, любить як вош дуст, любить як кріт сонце, любить як кольку в боці*); схожості (*схожий як молодий ведмідь на їсача, схожий як корова з літаком, схожий як руда ганчірка на бугая, схожий як батіг на мотовило*).

Окремий підтип становлять фраземи, в основі яких лежить не парадоксальне порівняння, а безглузде висловлення, позбавлене семантичного узгодження, пор: *розумний як батькові штани навиворіт, рідня як через дорогу навприсяжки*. Безглузді структури широко використовують для дотепного спростування спорідненості, пор: *рідня як засць корові брат, родич як вовк козі дядько, Василь бабі рідна тітка, Василь бабі сестра в перших*.

Отже, ФО становлять потужний і продуктивний ресурс для експлікації заперечення в українській мові. Порівняно з іншими засобами негачії вони є функціонально специфічнішими, прагматично яскравішими і комунікативно дієвішими. Водночас фразеологізми позбавлені універсальності та семантичної гомогенності граматичних негаторів, оскільки реалізують заперечення переважно в комплексі з іншими значеннями та емоціями.

Заперечна функція домінує у фразеологізмів, які спеціалізуються на спростуванні істинності раніше висловлених суджень, щодо яких виступають вторинними предикатами істиннісної оцінки, проте вони також поєднують заперечення з інтерпретацією раніше висловленого як вигадки, брехні чи нісенітниць.

Фразеологізми як виразники мовленнєвих актів негативної реакції передають не комунікативне, а внутрішньо-мисленнєве заперечення, за допомогою якого мовець чіткіше визначає свої емоції та прагматичні наміри.

Специфіка третьої виділеної нами групи заперечних фразеологізмів полягає у їхній здатності реалізувати не власне заперечення, а певну семантичну структуру на основі заперечення. Такі фразеологізми використовують для заперечення наявності, відомості, можливості, тотожності, значущості, тобто найважливіших принципів орієнтації людини в житті.

Формуванню заперечного значення у ФО сприяє метафоризація лексем на позначення руху назовні, лексем, що вказують на відсутність певних ознак, використання назв надприродних сил, а також побудова їх у формі парадоксів чи нісенітниць.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Арк. — *Аркушин Г.* Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. — Люблін ; Луцьк, 2003. — 180 с.
- Укр.-рос. — *Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник : Украинско-русский и русско-украинский фразеологический словарь / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко.* — К., 1971. — 350 с.
- ФСУМ — *Фразеологічний словник української мови.* — К., 1999. — Кн. 1. — 528 с.; Кн. 2. — С. 529–980.

М. Р. ВАНАН

SPECIFICITY OF PHRASEOLOGICAL REALISATION OF NEGATION IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

In article functionality of phraseological units in negation expression is analysed, negative phraseological units are systematised, the basic ways of formation in them of negative value are found out.

Key words: phraseological unit, negation, expressiveness, communicative act.

МОТИВАЦІЙНІ ОСНОВИ ТА БАЗОВІ МОДЕЛІ СЕМАНТИЧНОГО ПРОЦЕСУ ТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЇ (на матеріалі словника української мови в 20-ти томах) _____

У статті здійснюється аналіз нових галузевих термінів, представлених у Словнику української мови в 20-ти томах порівняно із «Словником української мови» в 11-ти томах, утворених шляхом семантичної деривації. Неологізми демонструють процеси термінологізації (перетворення загальноживаного слова у термін) і рідше — ретермінологізації (перехід терміна з однієї галузі в іншу). На основі семного аналізу досліджено моделі й мотиваційні механізми, за якими відбувається розширення семантичної структури слів.

Ключові слова: семантична деривація, семантична мотивація, термінологізація, дериваційна модель, сема, семний аналіз.

Значну частину лексики сучасної української мови становлять термінологічні одиниці різних галузей знань, чималу кількість яких фіксують у своєму складі великі тлумачні словники, зокрема 11-томний академічний Словник української мови (СУМ-11), виданий протягом 70-х років ХХ ст. Розвиток традиції лексикографування термінології демонструє і новий, модернізований, 20-томний варіант цього словника (СУМ-20), який тепер функціонує у вигляді комп'ютерної лексикографічної бази даних в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України; перший його том перебуває у видавництві «Наукова думка» НАН України і має вийти друком у найближчий час.

Дослідження термінології як частини словникового складу загальнолітературної мови, безперечно, є актуальним на сучасному етапі її розвитку, оскільки вже сформовані окремі галузеві терміносистеми, що потребують ґрунтовного аналізу з лексико-семантичного та словотвірного погляду. Провідним при творенні нових термінів у СУМ-20 виступає морфологічний спосіб, хоча важливу роль відіграє також і лексико-семантична, або семантична, деривація, — термін, яким позначаємо «відношення семантичної похідності, які пов'язують різні значення одного слова на рівні синхронної полісемії, і відношення між значеннями слова у різні моменти його історії»¹.

Розвиток семантичної структури слова, поява у нього нової комунікативної якості зумовлені не лише екстралінгвістичними (денотативними або психологічними), а й інтралінгвістичними факторами, зокрема синтагматичними зв'язками слів. Ці зв'язки реалізуються в семантичній взаємодії слів у конкретних фразах. «Джерелом еволюції, — за словами В. М. Русанівського, — є ті суперечності, які виникають між значенням слова (сукупність його семем) і його значимістю (синтагматичними можливостями), а внаслідок цього через постійне на-

¹ Зализняк А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект каталога семантических переходов // Вопр. языкознания. — М., 2001. — № 2. — С. 13–25.

пруження рівноваги її (лексичної системи.— Л. Ш., Л. Т.) компонентів»². Реалізувати зазначені інтенції здатний текст, у якому дериваційний потенціал слова, взаємодіючи із текстовим потенціалом, бере участь у формуванні безперервного дериваційного мотиваційного мовного процесу. Тобто значення слів змінюються під впливом їхніх контекстуальних зв'язків, які можуть викликати зникнення одних сем, зумовлювати активізацію потенційних сем і розвиток нових. Іншими двома системними факторами, які не лише уможливають появу нових значень, а й роблять її необхідною, є парадигматичні зв'язки, зокрема належність слова до певної семантичної групи і фактор частотності вживання слова.

Семантична деривація є двосторонньою сутністю: планом її змісту є деякі семантичні компоненти слова, які вступають у певні відношення, планом вираження — полісемічне слово, де ці відношення представлені. У нашому дослідженні цей процес стосується використання «в ролі терміна готового слова, запозиченого з іншої лексичної підсистеми»³. Спостереження за динамічними процесами в термінологічній лексиці, зумовленими різними зсувами і трансформаціями слів, їхнім новим функціонуванням у межах сьогоденної комунікації, дозволяють вважати семантичну деривацію регулярно задіяною і актуальною для номінації в сучасній терміносфері.

Семантичне перетворення загальноновживаних слів, використання їх у статусі одиниць номінації спеціальної сфери відіграє досить важливу роль у сучасному термінознавстві. «Для мови науки семантичний спосіб словотворення має особливий смисл,— зазначає В. П. Даниленко.— З його допомогою задовольняються зростаючі потреби в нових термінах (шляхом семантичного перетворення існуючих у мові слів)»⁴. Він був одним із перших словотворчих прийомів утворення термінологічних найменувань. Перевагою термінів, утворених таким шляхом, є, як зазначав Д. С. Лотте, «їхня стислість, влучність, дохідливість, саме ті якості, яких нерідко не вистачає довгим, незграбним “книжним” термінам»⁵.

Як засвідчує матеріал дослідження, всі галузеві терміни, утворені на основі семантичної деривації, у Словнику постають шляхом термінологізації загальноновживаної лексики і рідше — вторинної термінологізації, або ретермінологізації (тобто перенесення готового терміна з однієї галузі в іншу з повним або частковим переосмисленням).

Об'єктом нашого дослідження є термінологізація — семантичний процес, пов'язаний із формуванням у загальноновживаної лексеми ознак терміна. У наукових працях до таких ознак найчастіше відносять співвіднесеність зі спеціальним поняттям і належність до спеціальної сфери вживання. Отже, для утворення термінологічних одиниць часто використовуються слова загального вжитку. Ставши термінами, ці слова докорінно не змінюють свого значення, але набувають здатності передавати строго визначений науковий зміст, тобто відбувається їх термінологічна спеціалізація.

Оскільки людське мислення сприймає нові дані про дійсність через відомий запас інформації та з допомогою інваріантних ознак, виникає ситуація, коли

² Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики.— К., 1988.— С. 62.

³ Дячук Т. Семантичні зсуви (розширення і звуження) як способи поповнення складу соціально-економічної термінології // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць.— К., 1998.— С. 125.

⁴ Даниленко В. П. Русская терминология : Опыт лингвистического описания.— М., 1977.— С. 98.

⁵ Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии.— М., 1961.— С. 75.

певне наукове поняття, завдяки своїй подібності з побутовим, може позначатися тим же знаком, що й останнє, а не спеціально утвореним терміном. Таким чином здійснюється повторне використання номінативних одиниць, що супроводжується переосмисленням їхньої семантики. Термінологічне значення, звичайно, формується не в будь-якого слова, а в того, яке вже реалізує свою номінативну функцію, позначаючи в мовній практиці поняття, що має асоціативну подібність із таким поняттям, яке потребує імені. Тобто утворений на основі загальновживаного слова термін є семантично мотивованим знаком⁶.

При аналізі нової термінологічної лексики у СУМ-20, що утворилася на основі семантичної деривації (термінологізації), нами застосовано компонентний (або семний) аналіз. Кожне лексичне значення слова представлене сукупністю елементарних смислів (сем) — ієрархічно організованою структурою, в якій виділяється родовий смисл (архісема), видовий смисл (диференційна сема) та потенційні семи, що відображають різні асоціації, побічні властивості об'єкта тощо. Сукупність сем створює семему. Як синонім до поняття «семема» багато науковців використовують термін «лексико-семантичний варіант», уведений у науковий обіг О. І. Смирницьким.

Нашим завданням є визначення моделей перебудови сем у процесі семантичної деривації, роль вихідної словотвірної структури у виборі такої моделі, причин, які лежать в основі вибору напрямку семантичної деривації. Адже на лексичне значення похідного слова завжди впливає словотвірне значення, що й відрізняє багатозначне похідне слово від багатозначного непохідного, тобто вони пов'язані між собою мотиваційними зв'язками. Мотивація покликана забезпечити, з одного боку, раціональність зв'язку позначеного і позначуваного через відображення в останньому деяких виявів першого, а з другого — наступність нових одиниць стосовно до попередніх, які мотивують їхню появу. Тобто об'єктом нашої уваги є те, з якими компонентами семантичної структури вихідної семми співвідноситься похідне слово, адже саме ці компоненти становлять те підґрунтя, на якому розвивається семантика похідного утворення, що і є вирішальним фактором семантичної еволюції слова.

У СУМ-20 зафіксовано понад сімдесят нових термінів, утворених на основі термінологізації, які належать до таких галузей, як інформатика, лінгвістика, спеціальна та технічна термінології; менше термінологізованих слів зафіксовано в медицині та спорті, одиничними термінами представлені біологія (ботаніка, зоологія), анатомія, геологія, фізика. У сфері інформатики процес термінологізації виявляється найактивніше. Завдяки розвитку комп'ютерних технологій з'явилася велика кількість запозичених неологізмів, а також таких, які утворюються за допомогою семантичної деривації.

Аналізуючи семантичні процеси в СУМ-20, ми дійшли висновку, що тип розвитку полісемії визначається структурними особливостями моделі семантичної деривації, за якою цей розвиток відбувається. Поява термінологічних значень у загальновживаних слів відбувається двома шляхами — це 1) збереження або модифікація архісеми та узагальнення, випадіння або введення нових диференційних сем; 2) зміна архісеми, актуалізація (прихованої, функціональної та ін.) диференційної семи та введення нових диференційних сем. Аналогічні твердження знаходимо в дослідженнях Л. О. Кудрявцевої. У свою чергу ко-

⁶ Панько Т. І. Українське термінознавство : Підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. — Л., 1994. — С. 205.

жен із цих двох типів включає дериваційні моделі, на основі яких утворюються відповідні терміни.

Таким чином, першим шляхом у двадцятитомному словнику нові терміни утворюються за двома дериваційними моделями: звуження значення та семантичного зсуву.

На основі звуження значення вихідної семми з'явилися комп'ютерні терміни (*адреса, адмініструвати, інтелектуалізувати*); технічна та спеціальна термінологія (*укріплення, ініціювати, увивати*); лінгвістичні терміни (*адресант, дескриптивний*) та ін. Лексико-семантична деривація цього типу відбувається за рахунок додавання до вихідного змісту нових семантичних компонентів, які звужують, конкретизують семантику слова.

Так, семантична структура слова *адреса* зі значенням «позначення місця проживання чи перебування кого-небудь або місцезнаходження чого-небудь» розширилася за рахунок семми (інформ.) «унікальний ідентифікатор або номер, що присвоюється комп'ютерному пристрою або об'єкту комп'ютерної мережі для операцій із ними». Архісема 'позначення' зберігається, конкретизується диференційна сема з широкою семантикою 'кого-небудь або чого-небудь' → 'комп'ютерному пристрою або об'єкту комп'ютерної мережі', а також додається нова сема на позначення мети 'для операцій із ними'. Аналогічно утворюється друга семема слова *адмініструвати* «керувати установою, організацією, підприємством і т. ін.; управляти» → (інформ.) «здійснювати контроль за правильністю введення та своєчасністю поповнення даних у комп'ютерній мережі бази даних, методами доступу до них». При цьому архісема 'здійснювати контроль, керувати' зберігається, змінюється диференційна сема на позначення об'єкта керування: замість конкретизатора 'установа, організація, підприємство і т. ін.' з'являється 'дані у комп'ютерній мережі', звужуючи значення слова (компонент 'і т. ін.' вказував на широку семантику). За такою ж моделлю утворюється нове термінологічне значення слова *інтелектуалізувати* (інформ.) «надавати технічним системам та процесам рис, притаманних людському інтелекту» від вихідного «надавати чому-небудь інтелектуалізму; наситити що-небудь інтелектом». Значення слова звужується завдяки появі семи, що позначає конкретний об'єкт ('технічні системи та процеси'), на який спрямовується дія, замість семи із широким значенням 'що-небудь'.

У лексемі *укріплення* від семми «оборонна споруда» шляхом збереження архісеми 'споруда' та приєднання нових диференційних сем, які вказують на призначення предмета, утворюється нове значення слова, що переводить його до складу технічної термінології: «споруди, призначені для закріплення, зміцнення, посилення чого-небудь». Аналогічно з'являється нова семема дієслова *ініціювати* «сприяти виникненню чи розвитку чого-небудь» → (спец.) «започаткувати, викликати хімічну або ядерну реакцію шляхом зовнішнього впливу». Архісема 'сприяти виникненню, започаткувати і т. ін.' зберігається, конкретизується сема вихідного значення 'що-небудь' → 'хімічна або ядерна реакція'. Таким же чином утворюється термін технічної галузі *увивати* «те саме, що обвивати (обмотувати, обплітати, обкручувати собою; обплутуючи, обв'язуючи, покривати поверхню чого-небудь); звивати, сплітати» → (техн.) «намотувати на котушку, барабан (нитки тощо)». Зберігається архісема вихідного значення 'обмотувати, обвивати' і т. ін., додаються нові диференційні семи — 'котушка, барабан, нитки (тощо)', конкретизуючи значення першої семми, яка має широку семантику («обмотувати що-небудь»).

Особливістю лінгвістичної лексики, як і лексики деяких інших галузей, є те, що її одиниці утворюються не тільки шляхом термінологізації загальновживаних слів (*адресант, ускладнення, оглушувати*), а й на основі ретермінологізації — від термінів інших галузей знань (*апикальний, дескриптивний*).

Шляхом звуження значення, як було вказано вище, утворилися лінгвістичні терміни *адресант, дескриптивний*.

Семантичне наповнення слова *адресант* зі значенням «той, хто адресує, надсилає кому-небудь листа, телеграму і т. ін.; відправник» розширилося за рахунок нової семми (лінгв.) «автор, учасник акту усної чи писемної комунікації». Новий лінгвістичний термін утворюється через збереження архісеми 'особа' й додавання нової диференційної семи 'усна комунікація' (перше значення слова включало лише писемну комунікацію, що передавалося семою 'лист, телеграма і т. ін.'). Із звуженням значення на основі ретермінологізації розширюється семантична структура лексеми *дескриптивний* (спец.) «описовий, який описує» → (лінгв.) «який описує мову з погляду її внутрішньої структури». При цьому зберігається архісема 'описовий, який описує' та додаються диференційні семи, що переводять вказану лексему із спеціальної в лінгвістичну термінологію.

Розгляд дериваційної моделі, яка лягла в основу утворення нових термінів шляхом звуження лексичного значення слова, з метою з'ясування мотиваційних зв'язків вихідної і похідної семем демонструє використання як опорних елементів для формування семантичного деривата переважно займенників, яким властивий практично необмежений діапазон для позначення іменних класів слів: *що-небудь, хто-небудь*. У результаті їхнього переосмислення з'явилися нові семми для найменування термінологічних понять із використанням таких диференційних сем, як 'комп'ютерний пристрій' або 'об'єкт комп'ютерної мережі'; 'технічні системи та процеси'; 'хімічна або ядерна реакція'; 'котушка, барабан, нитки (тощо)'; 'електричні коливання і т. ін.'

За допомогою іншої моделі — семантичного зсуву, який характеризується збереженням або модифікацією вихідної архісеми, вихідного семантичного обсягу та зміною однієї чи кількох диференційних сем, утворюються переважно нові терміни зі сфери інформатики. Наприклад, у слові *діалог* «розмова між двома або кількома особами» → (інформ.) «двосторонній обмін інформацією між людиною й комп'ютером» зберігається архісема 'розмова' (тобто спілкування), змінюється диференційна сема 'між двома або кількома особами' на 'між людиною і комп'ютером'. У слові *пароль* «секретне умовне слово, фраза, рідше якийсь умовний сигнал для розпізнання своїх людей на військовій службі або в конспіративних організаціях» → (інформ.) «слово або сукупність знаків, що дозволяють користувачеві комп'ютера отримати доступ до даних і програм» відбувається збереження архісеми 'умовне слово, фраза', зміна диференційних сем, що вказують на призначення цього слова 'для розпізнання своїх людей на військовій службі або в конспіративних організаціях' → 'що дозволяють користувачеві комп'ютера отримати доступ до даних і програм'. Лексема *меню* «набір страв для сніданку, обіду, вечері» та «листок з переліком страв і напоїв (у закладах громадського харчування)» розширила свою семантику за рахунок нового значення: (інформ.) «перелік комп'ютерних програм та функцій» і «список варіантів дій на екрані дисплея комп'ютера». При цьому гіперсема 'набір, перелік' є спільною для всієї семантичної структури слова; нова семема вирізняється диференційними семами: 'страви, напої' → 'програми та функції'.

На основі семантичного зсуву розширила свою семантику також лексема *діаспора* «значна частина народу (етнічної спільності), що перебуває поза краї-

ною його основного поселення» → «частина рослини, що природно відокремлюється від неї і виконує функцію поширення та розмноження», друге значення якої переводить її до складу біологічної термінології. При утворенні другої семіми відбувається модифікація архісеми 'частина народу' → 'частина рослини'. Обидві зводяться до семі 'частина чогось'. У другому значенні додається ще диференційна сема на позначення функції семіми — 'поширення та розмноження'.

У лексемі *ліга* від первинного значення «об'єднання окремих осіб, організацій, держав; асоціація (у 1 знач.)» утворилася нова семіма «об'єднання команд за рівнем майстерності». На основі збереження архісеми 'об'єднання' та зміни диференційних сем 'особи, організації, держави' → 'команди' з'явився новий термін спортивної галузі.

Специфікою функціонування цієї дериваційної моделі є переважне використання в ролі опорних сем для появи нового значення таких семантичних компонентів, які встановлюють мотиваційний зв'язок між словами на позначення особи (*людина, особа*), а також тих об'єктів, понять, які безпосередньо пов'язані з діяльністю людини (*діалог, пароль, меню*), та найменуваннями приладів, пристроїв, реалій, які стосуються передусім сфери інформатики: *комп'ютер; двосторонній обмін інформацією між людиною й комп'ютером; дозволяють користувачеві комп'ютера отримати доступ до даних і програм; програми та функції* тощо. Про типовість таких перенесень свідчать сучасні дослідження семантичних модифікацій: «В останні десятиліття в умовах зростаючих темпів науково-технічної революції (один із зовнішніх факторів, який стимулює розвиток лексики)... спостерігається активізація функціональних переосмислень типу 'людина' — 'машина (прилад)»⁷.

Виявлений мотиваційний механізм семантичної деривації підтверджує свою регулярність і продуктивність також в іншій моделі, яка ґрунтується на функціональному переосмисленні і полягає у зміні архісем вихідної семіми та актуалізації в семантичному дериваті функціональної семіми вихідного значення, причому функціональний компонент значення може виражатися прихованою семою у структурі семантичного деривата. Тут наявна заміна типової для всіх прикладів архісеми 'той, хто', 'те, що' на 'пристрій', 'пристосування', 'машина', 'механізм', 'носій' і т. ін.

Так, на основі функціональної подібності з'явилися термінологічні значення у слів *накопичувач, укладальник*, які стали об'єктами технічної галузі.

Від первинного значення лексеми *накопичувач* «той або те, що накопичує що-небудь» шляхом переосмислення утворюється нове термінологічне значення технічної сфери: «пристрій, пристосування і т. ін., які служать для накопичення або запасу чого-небудь». Змінюється архісема 'той або те' → 'пристрій, пристосування і т. ін.', зберігаються диференційні семіми 'що накопичує що-небудь' → 'які служать для накопичення або запасу чого-небудь'. За аналогічною моделлю утворилася нова семіма у слові *укладальник* «той, хто укладає що-небудь; фахівець з укладання чого-небудь» → (техн.) «машина, механізм, призначений для укладання або вивантаження — монорельс та чотириколісний візок з двома спеціальними захватами». Відбулася зміна архісеми 'той, хто', 'фахівець' на 'машина, механізм', а також додалася нова сема 'вивантаження'.

Функціональне переосмислення на зразок 'людина' → 'машина' спостерігається при творенні термінологічного значення у лексемі *нагромаджувач* «той,

⁷ Кудрявцева Л. А. Моделирование динамики словарного состава языка : Монография. — 2-е изд., испр. — К., 2004. — С. 86.

хто накопичує майно, гроші і т. ін.»; «те, що може нагромаджувати, збирати, накопичувати що-небудь» → (інформ.) «пристрій або носій, призначені для зберігання даних з можливістю їх подальшого зчитування». Змінюється архісема 'той, хто', 'те, що' → 'пристрій або носій'. Конкретизуються диференційні ознаки на основі зміни семи, вираженої неозначеним займенником 'що-небудь', на сему із вужчим значенням — 'дані'.

Велика кількість галузевих термінів у Словнику української мови в 20-ти томах утворюється другим шляхом також через зміну архісеми, актуалізацію (прихованої, функціональної та ін.) диференційної семи та введення нових диференційних сем за такими дериваційними моделями, як актуалізація асоціативної ознаки, актуалізація семи 'зовнішня ознака' та актуалізація прихованої семи.

За асоціативними ознаками відбувається розширення семантичної структури таких слів, як *команда, упакувати*, які поповнили галузь інформатики, *стрес, відстежувати, розкреслювати*, що належать до спеціальної та технічної термінології, *ускладнення, апікальний* — до лінгвістичної лексики та *атака, новоутворення, консервативний* — до медичної галузі.

В основі асоціативного переосмислення лежить зміна архісеми вихідного значення, актуалізація асоціативної ознаки та приєднання нових диференційних сем.

У лексемі *команда* зі значеннями «короткий усний наказ командира за встановленою формою» та «чис-небудь розпорядження, висловлене коротко, владно» на основі асоціативного переосмислення з'являється семема (інформ.) «елемент програми електронно-обчислювальної машини, що містить вказівку на певну операцію ЕОМ». Змінюється архісема 'наказ, розпорядження' → 'елемент програми ЕОМ' і на основі ознаки 'вказівка, наказ для виконання чогось' утворюється новий термін комп'ютерної сфери. При цьому архісема 'вказівка, наказ' переходить у диференційну сему нового термінологічного значення.

За асоціативними ознаками 'складати', 'поєднувати', що означають «групувати що-небудь в одне місце, разом», з'являється друге термінологічне значення лексеми *упакувати* «складати багаж, речі і т. ін., збираючи їх разом» → (інформ.) «архівувати групу файлів в один файл-архів для економії місця на носії інформації». Шляхом актуалізації асоціативної ознаки термінологізувалися також такі слова, як *стрес, відстежувати, розкреслювати*.

Стрес «стан організму, що виявляється у формі напруження або специфічних пристосувальних реакцій у відповідь на дію несприятливих зовнішніх або внутрішніх факторів» → (техн.) «зовнішня сила, що деформує об'єкт, на який вона спрямована». Тут змінюється архісема 'стан організму' → 'зовнішня сила', актуалізується асоціативна ознака 'щось руйнівне'. У першому значенні ознака руйнування виражена за допомогою сем 'напруження', 'несприятливі фактори', у другому — 'деформує об'єкт'. Лексема *відстежувати* «здійснювати нагляд, контроль і т. ін. за чимсь; стежити»; «з'ясувати, визначити, виявити» розширюється за рахунок семі (спец.) «фіксувати, повторювати який-небудь процес, результати чого-небудь за допомогою спеціальної апаратури». Шляхом зміни архісеми 'стежити, виявляти' → 'фіксувати, повторювати' та появи нових диференційних сем за асоціативною ознакою (у даному випадку прихованою) 'спостерігати, контролювати що-небудь' утворився новий термін. На основі асоціацій розширюється семантична структура слова *розкреслювати* «проводити на чому-небудь риси, прямі лінії»; «позначати рисками, зображати у вигляді креслення» → (спец.) «у тексті робити відповідні позначки для виписування з нього якихось слів, речень і т. ін.». Відбувається зміна архісеми 'проводити риси, позначати рисками' → 'робити відповідні позначки' та актуалізується асоціа-

тивна ознака 'позначати що-небудь'. Оскільки слово *позначати* має широку семантику — «значити, мітити що-небудь якимсь чином», то на основі асоціацій із цим значенням і відбувається утворення термінологічного найменування.

За асоціативною ознакою відбулося переосмислення слів *ускладнення*, *апікальний* та *оглушувати*, що поповнили реєстр лінгвістичної лексики.

Від первинного значення слова *ускладнення* «дія за знач. ускладнити і стан за знач. ускладнитися» (робити складнішим) утворилося одразу два термінологічних найменування: медичної галузі (зафіксоване ще в СУМ-11) — «нове захворювання, яке виникло як наслідок іншої, попередньої хвороби» та лінгвістики (з'явилося вже в СУМ-20) — «процес, унаслідок якого в межах морфемно нечленованих слів починають виділятися ті або інші морфеми». В основі переосмислення лежить асоціативна ознака 'ставати складнішим'. Медичний термін означає, що стала складнішою нова хвороба, яка виникла як наслідок попередньої, а лінгвістичний — процес, що ускладнився на основі виділення морфем із морфемно нечленованих слів. За подібною моделлю з'являється нова семема в лексеми *апікальний* (анат.) «верхівковий, спрямований угору» → (лінгв.) «про приголосні звуки, утворювані кінчиком язика, напр., “д”, “т”». Термінологічне значення утворюється на основі асоціативної ознаки 'вгорі, на кінці, на вершині чого-небудь'. На основі актуалізації асоціативної ознаки утворилося нове термінологічне значення слова *оглушувати* «шумом, гуркотом і т. ін. на деякий час притуплювати слух кому-небудь, позбавляти його гостроти» → (лінгв.) «вимовляти дзвінкий приголосний звук як глухий». Первинне значення «шумом, гуркотом і т. ін. на деякий час притуплювати слух кому-небудь, позбавляти його гостроти» послужило основою для формування лінгвістичного терміна із значенням «вимовляти дзвінкий приголосний звук як глухий». Мотивуюча і мотивована семема пов'язані семою 'оглушувати що-небудь'; смислове навантаження нових диференційних ознак — характеристика звуків.

На основі актуалізації асоціативної ознаки в новому СУМі утворюється також і медична лексика. За такою моделлю побудована нова семема слова *атака* «стрімкий напад війська на ворога; вирішальний етап наступу; рішучий швидкий наступ (у грі, суперечці і т. ін.)» → (мед.) «гострий напад ревматизму». При цьому архісема 'напад' у значенні «наступ» змінюється новою архісемою 'напад' у значенні «приступ», на основі ознак 'стрімкий', 'швидкий', 'різкий' з'являється нове значення, що переводить вказану лексему до складу медичної сфери. У такий самий спосіб розширюється семантична структура слова *новоутворення* «те саме, що новотвір (форма, елемент, слово і т. ін., що утворилися заново)» → (мед.) «фізіологічні нарости на тілі людини, які не були в неї від народження, а з'явилися згодом». Змінюється архісема 'форма, елемент, слово і т. ін.' на 'фізіологічні нарости', додаються нові диференційні семи. Нове значення з'являється на основі асоціативної ознаки 'новий; такий, що з'явився'. За асоціацією утворюється й друге значення лексеми *консервативний* «який спирається на традиції, зберігає старе, що надійно зарекомендувало себе»; «який обстоює сталість у суспільному устрої та політиці» → (мед.) «який обходиться без оперативного втручання». Друга семема поєднана з першою асоціативною ознакою 'старий, сталий, традиційний'. Оскільки раніше в медицині не застосовувалися хірургічні методи, то безопераційне лікування дістало назву консервативного (тобто старого, традиційного).

Аналогічним способом розширило свою семантику слово *віджисмати* «вичавлювати рідину з чого-небудь; відтискати, викручувати білизну тощо» →

(геол.) «зміщувати, деформувати відтискуванням унаслідок тектонічних процесів». Геологічний термін утворився на основі зміни архісеми 'вичавлювати', 'відтискати, викручувати' → 'зміщувати, деформувати' шляхом актуалізації асоціативної ознаки 'впливати за допомогою фізичних дій на що-небудь'.

За асоціативною ознакою з'явилося також друге релігійне значення в лексемі *занечищуватися* «ставати нечистим, забрудненим» → «порушуючи релігійні та моральні норми, ставати нечистим». При цьому відбувається зміна архісеми 'ставати нечистим, забрудненим' у вихідному значенні на 'ставати нечистим' (тобто таким, який виражає порушення узвичаєних норм поведінки; гріховним, аморальним) у похідному значенні. Якщо в першому випадку забруднення стосується зовнішнього вигляду кого- або чого-небудь, то в релігійному значенні ця характеристика (на основі асоціації) стосується духовного та морального життя людини.

Спостереження за семантичною деривацією, яка ґрунтується на асоціативних ознаках, демонструє її мотиваційну спрямованість, як і в попередніх випадках, на використання потенціалу найменувань осіб — насамперед їхніх дій, ознак для найменування процесів, що стосуються інформаційної, медичної, технічної, геологічної та інших сфер: *наказ командира* → *елемент програми*; *складати речі* → *архівувати групу файлів*; *стан організму* → *зовнішня сила*; *стежити* → *фіксувати за допомогою спеціальної апаратури*; *напад ворога* → *напад ревматизму*; *який обстоює сталість* → *який обходиться без оперативного втручання*; *вичавлювати рідину* → *зміщувати, деформувати (про тектонічні процеси)* і т. ін. Менш поширеним напрямом семантичних трансформацій є використання семних варіювань, побудованих на асоціативних зв'язках із іншими найменуваннями: *новотвір* → *фізіологічні нарости*; *притуплювати слух* → *вимовляти дзвінкий приголосний звук як глухий*; *проводити rischi* → *робити позначки* і т. ін. Подібну мотивацію, що ґрунтується на актуалізації семи 'зовнішня ознака', демонструє також наступна модель, у рамках якої формуються переосмислення *риба* → *автомобільна панель*; *тварина* → *пристрій*; *нагромадження, велика купа* → *групове падіння гонимців-велосипедистів*.

Так, на основі моделі з актуалізацією семи 'зовнішня ознака' з'явилися одиничні терміни технічної, спортивної, зоологічної галузей та інформатики й анатомії. Зокрема, за зовнішньою схожістю утворився технічний термін у лексемі *торпедо* «риба родини скатів, що має круглу форму й здатна утворювати електричні розряди» → «автомобільна панель із приладами». Змінюється архісема 'риба' → 'автомобільна панель'. У цьому випадку семантична ознака 'зовнішня подібність' не виражена експліцитно, а міститься в імпліцитній семі. Тут слід відзначити, що переосмислення з актуалізацією семи 'зовнішня ознака' відбувається на основі зміни архісеми, приєднання нових диференційних сем, актуалізації семи 'зовнішня форма', яка може бути або експліцитною (явною), або імпліцитною (прихованою).

За цією ж моделлю з'являється нове термінологічне значення слова *миша* «невелика тварина ряду гризунів, переважно сірого кольору, з гострою мордочкою і довгим тонким хвостом» → (інформ.) «невеликий допоміжний пристрій для введення до комп'ютера інформації, переміщенням якого по поверхні (столу) контролюється положення курсора на моніторі». Новий термін утворився шляхом зміни архісеми 'тварина' → 'пристрій' за конкретною ознакою — зовнішньою схожістю реалії, що фіксується нашим зором.

На основі актуалізації семи 'зовнішня ознака' розширюється семантична структура лексеми *завал* «дія за знач. завалити 1 (кидаючи, засипати, покривати

кого-, що-небудь чимсь); «нагромадження, велика купа чого-небудь обваленого або зваленого», «перекриття, спеціально зроблене навалюванням дерев, каміння і т. ін.», «велике нагромадження, скупчення чого-небудь, що зібралось за певний час» → (спорт.) «групове падіння гонщиків-велосипедистів». Спортивний термін утворився від слова із попередніми значеннями за зовнішньою схожістю — нагромадження, скупчення, велика купа.

За зовнішньою подібністю на основі зміни архісеми 'посудина' → 'частина органу' утворився новий термін з анатомії від слова *ампула* «герметично запаяна скляна посудина для зберігання в стерильному стані лікувальних та інших речовин» → «розширена частина порожнистого трубкоподібного органу». За зовнішньою ознакою утворюється і термінологічне значення лексеми *шитик* «шкіряний пояс» → (зоол.) «невеликий річковий черв'як». Змінюється архісема 'пояс' → 'черв'як'.

Вивчення динамічних процесів у мові передбачає, з одного боку, дослідження теоретичних питань семного варіювання, пов'язаних із з'ясуванням моделей семантичної деривації, а з другого, — мотиваційних механізмів їхнього втілення. Висунуте нами припущення, що тип розвитку полісемії визначається особливостями моделі семантичної деривації, за якою цей розвиток полісемії відбувається, знайшов підтвердження у проаналізованому матеріалі: певна модель деривації продукує типову для неї словотвірну мотивацію. При цьому мотиваційні механізми динамічних семантичних процесів ґрунтуються на певних конструктивних засадах. Елементи, на які спирається дериваційний процес термінологізації, мають переважно типові лексичне представлення. Це слова, які мають широку семантику, демонструють максимальний ступінь узагальнення, у нашому матеріалі — насамперед займенники *що-небудь*; *хто-небудь*; *той*; *те*; *той*, *хто*; *те*, *що* та іменники *людина*, *особа*. З огляду на свою природу вони спроможні служити мотиваторами найменувань широкого семантичного діапазону. Викладене підтверджує спостереження дослідників, що в процесі семантичного перенесення конкретні найменування рідко виявляються задіяними, а мотиваторами частіше за все стають слова із широкою денотативною віднесеністю і контекстуальною зумовленістю. Активно залучаються для мотивації нових термінів також лексеми на позначення назв осіб, а також їхніх дій, характеристик, що служать основою для найменування приладів, пристроїв, процесів, понять, ознак, які стосуються передусім сфери інформатики та техніки. Значною опорою для формування термінологічних слів виявилися також слова, здатні викликати асоціації, тобто які містять образну основу, що дає імпульс для подальшого семантичного розвитку слова.

L. L. SHEVCHENKO, L. M. TOMILENKO

MOTIVATIONAL PRINCIPLES AND BASIC MODELS OF SEMANTIC TERMINOLOGIZATION (in the dictionary of the Ukrainian Language in 20 volumes)

In the article the comparative analysis of the branch terms presented in the dictionaries of Ukrainian in 20 and 11 volumes and formed by semantic derivation is carried out. These neologisms reflect the terminologization processes (transformation of common words in the terms) and more rarely — the reterminologization processes (term transition from one branch to another). The models and the motivational mechanisms that determine expanding of semantic word structure are investigated on the basis of seme analysis.

Key words: semantic derivation, semantic motivation, terminologization, derivation model, seme, seme's analysis.

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ДАВНІХ СУБСТРАТІВ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ _____

У статті здійснено спробу ідентифікації характерних особливостей давніх субстратів латинської мови на основі аналізу тематичних груп, а також фонетичної та словотвірної типології апелювальної лексики невідомого походження. Припускається спільність доіндоєвропейського субстрату сучасних романських (особливо італійської) і слов'янських мов, що є свідченням наявності інтенсивного мовно-культурного контактування протоіталіків і прото-слов'ян з доіндоєвропейськими етносами — носіями неіндоєвропейських відкритоскладових мов Східного Середземномор'я.

Ключові слова: лексика невідомого походження, доіндоєвропейський субстрат, тематична група, фонетична типологія, словотвірна типологія, мовно-культурний контакт.

Грунтовний аналіз етимологічних словників як сучасних, так і класичних європейських мов дає підстави стверджувати, що вони містять досить потужний шар лексики, яка не має задовільної індоєвропейської етимології. У більшості випадків для таких лексем авторитетні лінгвісти припускають остаточно не з'ясоване доіндоєвропейське походження з давніх неіндоєвропейських мов Середземноморського басейну, а також Північної та Західної Європи, що є аргументом на користь тези про виникнення індоєвропейських мов унаслідок накладання індоєвропейської прамови або її діалектів на неоднакові доіндоєвропейські субстрати (мови-підоснови)¹, що потребує ретельного і всебічного вивчення шляхом поєднання лінгвістики з історією, археологією та іншими суміжними науками².

У пропонованій статті спробуємо проаналізувати лексеми невідомого або сумнівного походження в латинській мові — мові народу, історія якого тісно пов'язана з доісторичним розвитком європейського континенту, а отже, становить для етимолога неабиякий інтерес з погляду доіндоєвропейського субстрату в контексті багатогранної проблеми наступності культур, що допоможе глибше зазирнути в сиву давнину й краще зрозуміти витoki сучасної цивілізації.

Теоретичне обґрунтування субстратних впливів знаходимо у студіях А. Мейє, Б. Террачینی, В. Пізані, В. Георгієва, В. І. Абаєва, В. М. Ярцевої, О. Б. Ткаченка, Ю. В. Откупщикова, О. В. Вострикова³. До теорії наявності субстрату (зокрема,

¹ Порциг В. Членение индоевропейской языковой области.— М., 1964.— С. 53, 62; Мосенкіс Ю. Л. Проблема реконструкції мови трипільської культури : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук.— К., 2002.— С. 6.

² Ткаченко О. Б. Очерки теории языкового субстрата.— К., 1989.— С. 4.

³ Див., наприклад: Абаев В. И. О языковом субстрате // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР.— М., 1956.— Т. 9.— С. 57–69; Востриков О. В. Финно-угорский субстрат в русском языке.— Свердловск, 1990.— 100 с.; Мейє А. Сравнительный метод в

доіндоєвропейського) в різних групах мов не раз зверталися І. О. Бодуен де Куртене, О. О. Шахматов, Б. О. Серебренников, О. М. Селіщев, Б. В. Горнунг, Й. Губшмід, І. М. Дьяконов, Л. О. Гіндін, Г. А. Климов, Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Іванов та ін. Поява чітко структурованих етноцентричних концепцій в українському мовознавстві кінця ХХ ст. (Ю. Л. Мосенкіс, О. В. Маловічко, С. В. Конча)⁴ змушує докорінно переглянути низку постулатів сучасної індоєвропейістики, яка упродовж своєї історії, на жаль, не завжди враховувала участь неіндоєвропейського компонента у процесах лінгво- та етногенезу⁵.

Нині наука має у своєму розпорядженні значну кількість свідчень суміжних з лінгвістикою дисциплін, які є аргументом на користь колишнього поширення в передісторичній Європі неіндоєвропейських етносів — носіїв мов (баскська, фіно-угорські, кавказькі), що збереглися в периферійних районах континенту. Ідеться передусім про новітні дослідження в галузі краніологічної антропології та генетики, якими встановлено належність кельтів Британських островів до фінонордичного антропологічного типу, а також знайдено прямі докази генетичної близькості басків, сардів, кельтомовних народів Британії та етносів Кавказу⁶. Деякі авторитетні українські дослідники відзначають кореляцію лексичних даних зі слідами субстратних фонетичних впливів фінських мов у слов'янських, балтійських, германських і навіть романських мовах⁷, що, як відомо, утворилися на базі народної латини.

Велика кількість прадавніх запозичень з невідомої середземноморсько-малоазійської мови, наявна в давньогрецькій та латинській мовах⁸, успадкована, очевидно, ще зі спільного доіндоєвропейського субстрату. На думку О. М. Кондратова, доісторичне Середземномор'я можна вважати колискою найдавніших культур, створених народами (баски, мінойці, лігурійці), які жили від Іспанії до Малої Азії та говорили неіндоєвропейськими мовами⁹. Видатний індоєвропейіст В. І. Абаєв, схилившись до прийняття гіпотези про спорідненість баскської мови з кавказькими, пише про повернення до теорії про безперервний лінгвістичний континуум, що простягався від Піреней до Кавказу й послужив субстратом для індоєвропейських мов Середземноморського басейну¹⁰. Сучасні дослідники відзначають участь не лише кавказоїдного, а й хамітичного (північноафрикан-

историческом языкознании. — М., 1954. — 100 с.; Мейе А. Основные особенности германской группы языков. — М., 2003. — 168 с.; Откупщиков Ю. В. Догреческий субстрат : У истоков европейской цивилизации. — Л., 1988. — 264 с.; Террачини Б. Субстрат // Современное итальянское языкознание. — М., 1971. — С. 17–55; Ткаченко О. Б. Знач. праця. — 208 с.

⁴ Див., зокрема: Мосенкіс Ю. Л. Проблема реконструкції мови трипільської культури : Дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2002. — 425 с.; Маловічко О. В., Мосенкіс Ю. Л. Про кавказький субстрат у германських мовах // Мова та історія. — К., 1998. — Вип. 41. — С. 15–17; Конча С. В. Проблема походження індоєвропейців (аналіз концепцій) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1999. — 19 с.

⁵ Детальніше про це див.: Борщевський С. В. Доіндоєвропейські субстрати слов'янських та германських мов у світлі новітніх наукових досліджень // Мовознавство. — 2008. — № 6. — С. 65–70.

⁶ Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. — К., 2006. — С. 56–58, 89.

⁷ Там же. — С. 78.

⁸ Ernout A., Meillet A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. — Paris, 1932. — 1108 p.; Walde A., Hofmann J. Lateinisches etymologisches Wörterbuch. — Heidelberg, 1954. — Bd 1–2; Тронский И. М. Очерки из истории латинского языка. — М.; Ленинград, 1953. — С. 48–49.

⁹ Кондратов А. М. Этруски — загадка номер один. — М., 1977. — С. 82.

¹⁰ Абаев В. И. Как можно улучшить этимологические словари // Этимология 1984. — М., 1986. — С. 10.; пор.: Даниленко В. Н. Неолит Украины. Главы древней истории Юго-Восточной Европы. — К., 1969. — С. 232.

ського, берберо-лівійського) компонента в лінгво- та етногенезі народів Балкан, Піреней та Апеннінського півострова ¹¹, проте щодо хронологічної стратифікації субстратних шарів думки вчених не збігаються. Комплексні дослідження авторитетних швейцарських мовознавців Й. Губшміда та М. Вагнера ¹² дозволяють твердити про пріоритетну давність північноафриканського (за термінологією авторів — «євроафриканського») субстрату, який у Європі давніший за піренейсько-кавказький, а в північно-західній Африці — за лівійсько-берберський шари ¹³. Припускається, що на півдні Франції, в Іспанії, Італії та на прилеглих островах (Сицилія, Корсика, Сардинія, Балеарські острови) євроафриканський субстрат сягає часів палеоліту, а на півночі Франції та Британських островах поширюється пізніше, приблизно у II тис. до н. е. ¹⁴ Відомий дослідник класичних мов Й. М. Тронський стверджує, що територія Іспанії та о. Сицилія ще за неолітичної доби перебували у сфері впливу носіїв північноафриканської землеробської культури і паралельно відзначає помітний іберо-лівійський шар у топоніміці Апеннінського півострова ¹⁵. Варто пам'ятати, що на Апеннінах простежується кілька хронологічно відмінних субстратних шарів. На думку провідного італійського етрусколога М. Паллоттіно, до якого приєднуються деякі вітчизняні вчені, найдавніший шар має, ймовірно, іберійсько-кавказьке походження; до пізнішого періоду можна віднести егейсько-азіатичний субстрат ¹⁶.

У зв'язку з наявністю достатньої кількості досліджень, присвячених вивченню субстратів давньогрецької мови, ми зосередили нашу увагу на пошуку доіндоевропейських субстратних елементів у лексичній системі іншої класичної мови — латини. Метою нашої етимологічної розвідки є ідентифікація характерних особливостей давніх (неіндоевропейських) субстратів латинської мови. Для цього необхідно було реалізувати такі завдання: 1) виявити слова невідомого або сумнівного походження за лексикографічними джерелами (етимологічними словниками латинської мови); 2) здійснити розподіл виявлених лексем за тематичними групами; 3) проаналізувати фонетичну і словотвірну типологію гіпотетично субстратних лексичних одиниць.

Аналіз «Етимологічного словника латинської мови» А. Ерну й А. Мейє на предмет виявлення лексики нез'ясованої етимології дозволив констатувати наявність понад 600 слів без чітких індоевропейських відповідників, які умовно можна поділити на такі основні тематичні групи (у дужках вказано кількість слів): 1) рослинний світ (120): *arceraca* «виноградна лоза», *nepeta* «котяча м'ята»; 2) тваринний світ (58): *asinus* «віслик», *ērūca* «гусинь»; 3) навколишнє середовище, предмети і явища природи (30): *baripe* «коштовний камінь», *litus* «узбережжя»; 4) суспільне життя, побут (130): *abolla* «одяг із грубої вовни», *suc(s)uma* «чайник або інша посудина»; 5) частини тіла, органічні рештки, хвороби та ви-

¹¹ Журба В., Мосенкіс Ю. Давньобалканські субстрати й Хорватія // Мова та історія.— К., 1997.— Вип. 34.— С. 14.

¹² Див.: Hubschmid J. Sardische Studien. Das mediterrane Substrat des Sardischen, seine Beziehungen zum Berberischen und Baskischen sowie zum eurafrikanischen und hispano-kaukasischen Substrat der romanischen Sprachen // Romanica Helvetica.— 1953.— Vol. 41.— 137 S.; Wagner M. La lingua sarda. Storia, spirito e forma.— Berna, 1951.— 420 p.

¹³ Hubschmid J. Op. cit.— S. 92–93.

¹⁴ Ibid.— S. 101.

¹⁵ Тронський Й. М. Зазнач. праця.— С. 60.

¹⁶ Див.: Маловичко А. В., Козырський В. Г., Учанеишвили В. В. Опыт исследования этрусской лексики // Происхождение языка и культуры: древняя история человечества.— К., 2007.— № 3. Т. 1.— С. 17.

ділення живого організму (40): *digitus* «палець», *salīua* «слина»; 6) назви осіб або людських колективів (11): *plēbs* «плебей», *aboriginēs* «тубільці»; 7) слова, пов'язані з релігійними уявленнями (міфологічним світоглядом) (11): *amulētum* «амулет», *hostia* «жертва, офіра»; 8) якісні прикметники (25): *bafer* «трубий», *grandis* «великий»; 9) дієслова на позначення душевного стану або активної дії (84): *adūlor* «лащитися; лестити; пестити», *quaerō* «шукати; запитувати».

Лексика, представлена у перших трьох семантичних групах, традиційно відзначається помітним ступенем архаїчності та автохтонності¹⁷, що на тлі відсутності індоєвропейських праформ дає підстави розглядати такі лексичні одиниці в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

Реєстр словника охоплює майже 100 слів (25 % від загальної кількості іменників нез'ясованої етимології), для яких учені припускають походження з однієї із субстратних доіндоєвропейських мов Середземноморського басейну. У найбільшій за обсягом тематичній групі «Рослинний світ» нараховується 45 лексем (37,5 %), що містять лише відкриті склади, а 40 зі 120 лексичних одиниць (33,3 %) вважаються запозиченнями з невідомого праджерела (іноді за посередництва етрусської або давньогрецької мов).

У цілому ми погоджуємось із висловленою в передмові до словника тезою А. Меїє про те, що при визначенні походження дієслів, прикметників, а також деяких інших частин мови слід віддавати перевагу індоєвропейським етимологіям навіть за відсутності регулярних відповідників в інших групах мов¹⁸. Цілком слушним, на нашу думку, є зауваження вченого щодо частого запозичення іменників на позначення культурних рослин, товарів міжнародного обміну, знарядь праці тощо¹⁹. Водночас не може викликати схвалення дещо спрощене розуміння відомим компаративістом і багатьма його наступниками тих складних етногенетичних процесів, що лежать в основі асиміляції однієї мови іншою на різних рівнях мовної структури. Що стосується лексико-семантичного рівня, субстратні слова можна називати «запозиченнями з невідомої середземноморської мови» хіба що умовно, оскільки термін «запозичення» (фр. *emprunt*, нім. *Entlehnung*) коректніше вживати щодо пізньої лексичної взаємодії на стадії вже сформованих індоєвропейських мов при їх маргінальному контактуванні. На відміну від пізніх культурних запозичень будь-які субстратні елементи — це релікти, що залишились у спадок від попереднього мовного стану даної території. Ми дотримуємося погляду, згідно з яким як пізні культурні запозичення, так і субстратні слова є не лише додатком до мовного інвентарю, а тими елементами, що, входячи до нової системи, неминуче спричиняють перебудову всіх її колишніх розрізнявальних опозицій.

Опрацювання нами «Етимологічного словника латинської мови» А. Вальде і Й. Гофмана, в якому вищезгадані вчені врахували і критично проаналізували студії своїх попередників А. Ерну й А. Меїє, дало змогу виявити понад 250 слів різної тематичної та частиномовної належності без чітких індоєвропейських відповідників²⁰. Близько 80 лексем (≈ 31 %) не мають надійних паралелей за межами латинської мови, а майже 180 (відповідно 69 %) вважаються запозиченнями

¹⁷ Ткаченко О. Б. Зазнач. праця. — С. 44, 50; Ваганов А. Д. Славяно-нахские лексические параллели. — Грозный, 1994. — С. 38.

¹⁸ Ernout A., Meillet A. Op. cit. — P. 10.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Повний реєстр див. у кн.: Борщевський С. В. Словник апелативної лексики невідомого походження (на матеріалі праслов'янської, польської, англійської, німецької та латинської мов). — К., 2009. — С. 91–103.

ми з невідомого праджерела (часто за посередництва давньогрецької мови). Учені припускають африканське (слід гадати — хамітичне), семітичне, середземноморсько-кавказьке (сардське, корсиканське, лігурійське, догрецько-егейське, іберійське), альпійське або малоазійське походження цих слів.

Відзначимо той факт, що велика кількість лексем нез'ясованої етимології пов'язана з культурою вирощування винограду та практикою виробництва вина (тематичні групи «Рослинний світ» і «Суспільне життя, побут»), напр.: *acinus* «1) ягода; 2) виноград», *arceraca (arcelaca)* «виноградна лоза», *fereola* «т. с.», *sarappa* «халупа виноградаря», *massaris* «дикий виноград», *pampinus* «частина виноградної лози (листя, вусики)», *pūlēium* «1) (бот.) полей (різновид м'яти); 2) вино, настояне на полей», *uīnum (vīnum)* «вино». Нагадаємо, що найдавніший осередок культивування винограду зазвичай локалізують у передньоазійському ареалі з виділенням у ньому закавказької області, де сліди виноградарства виявлено в культурному шарі V–IV тис. до н. е.²¹

Аналіз лексики зі значним ступенем автохтонності (особливо це стосується перших чотирьох тематичних груп кожної рубрики) свідчить, що приблизно 80 лексем (понад 30 % від загальної кількості) характеризуються відкрито-складовістю й рівномірним чергуванням приголосних і голосних повної форми, а отже, за своєю фонетичною типологією виявляють яскраві кореляції з доіндоевропейським субстратом праслов'янської та давньогрецької мов, структурно-типологічну й матеріальну подібність якого обґрунтовано у студіях Ю. Л. Мосенкіса²². Учений ретельно дослідив проблему походження, прояву і функціонування доіндоевропейського субстрату в сучасній українській мові, здійснивши системну реконструкцію мови трипільської культури. У результаті цього дослідження дістала наукове підтвердження гіпотеза виникнення праслов'янської мови внаслідок накладання індоевропейських діалектів на трипільський мовний субстрат відкритоскладового типу. Варто відзначити, що деякі сучасні славісти також обережно припускають «неспорідненість» мови носіїв трипільської культури з індоевропейськими мовами та її вирішальну роль у формуванні якісно нових системних фонетичних змін (утрата кінцевих приголосних, поява тенденції до відкритого складу), які стали визначальними для праслов'янської мови²³.

З огляду на зазначене видається перспективним зіставлення доіндоевропейських субстратів латинської та праслов'янської мов і простеження ролі етрусської, лігурійської та інших неіндоевропейських мов Східного й Західного Середземномор'я (і ширше — трипільсько-кавказько-егейського ареалу) у вивороненні фонетичної специфіки класичної, а опосередковано й народної латини, прямим продовженням якої на території Італії є італійська мова, що за рівнем милозвучності посідає перше місце в світі. Як відомо, класичній латині були властиві спрощення в консонантних сполуках, а також гармонічність і рівномірність у звучанні складу (відсутність різкого переривання висхідної та низхідної ліній звучності)²⁴. Для сучасної італійської мови характерними є чергування варіантів прийменників *con (collo, colla, colle, coll', cogli, coi)*, *di*

²¹ Гамкрелідзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы : Реконструкция праязыка и протокультуры. — Тбилиси, 1984. — Ч. 2. — С. 651.

²² Крім зазначених праць ученого див. також: Мосенкіс Ю. Л. Мова трипільської культури. — К., 2001. — 164 с.; Мосенкіс Ю. Л. Трипільський прасловник української мови. — К., 2001. — 80 с.

²³ Лущик В. В. Вступ до слов'янської філології. — К., 2008. — С. 155.

²⁴ Тронский И. М. Знач. работа. — С. 100–101.

(*del, dello, della, delle, dell', degli, dei*) і под., майже суцільна відсутність слів, що закінчуються на приголосний, асимілятивні процеси, наслідком яких стало спрощення у групах приголосних (*avvocato* «адвокат», *direttore* «директор»). На наше тверде переконання, наявністю цих рис, а також значної кількості не-етимологізованих відкритоскладових лексем італійська мова завдячує передусім системному функціонуванню в ній середземноморського субстрату, успадкованого ще від долатинського прамовного стану Апеннінського півострова, що може свідчити на користь тісніших та інтенсивніших (порівняно з давніми греками) мовно-культурних контактів протоіталіків і протослов'ян з доіндоєвропейськими етносами — носіями неіндоєвропейських відкритоскладових мов Східного Середземномор'я.

Звертає на себе увагу не лише фонетична, а й словотвірна типологія значної кількості латинських слів, які досі не мають надійної індоєвропейської етимології. Ідеться передусім про типологію суфіксальну, що виявляє яскраві кореляції із системою неіндоєвропейських суфіксів сардської мови — найархаїчнішої романської мови, комплексному вивченню якої присвячено численні студії впливових швейцарських мовознавців Й. Губшміда та М. Вагнера²⁵. У нашому дослідженні виділено найхарактерніші суфікси, що їх разом з апелятивними базами може бути успадковано з доіндоєвропейських мов Середземноморського басейну. Суфікси розподілено по групах відповідно до базового консонантного компонента, а також указано найпоширеніші типи флексій, які приєднуються до нього в називному відмінку однини, і загальну кількість гіпотетично субстратних лексем (таких, що не мають надійних відповідників за межами латинської мови), виявлених за проаналізованими вище лексикографічними джерелами²⁶ (див. табл.). Уживання кожного суфікса в поєднанні з різними типами флексій проілюстровано в таблиці прикладами слів, які репрезентують традиційні тематичні групи автохтонної лексики.

Крім зазначених суфіксів, велика кількість лексем без надійної індоєвропейської етимології містить кореневий дифтонг *ai* (напр. *saucum* «келих», *sauro* «корчмар, шинкар», *laurus* «лавр», *laus* «слава, хвала, визнання»), характеризується поширеністю у фонемному складі сонантів, переважно *l* і *r* (особливо це стосується іменників, що мають сигматичну флексію III відміни -*x*, напр.: *calabrīx* «терник», *calx* «вапно», *īlex* «скельовий дуб; падуб», *laurex* «кролик»), а також гемінат (напр.: *accitula* «цибуля», *gutta* «крапля» *capanna* «халупа виноградаря», *calcatrippa* «назва рослини»). Цікаво, що остання фонетична ознака була властива піктській мові, яка досі не знаходить свого місця в генеалогічній класифікації²⁷, і може бути аргументом на користь гетерогенності доіндоєвропейських субстратів латинської мови. На думку сучасних дослідників, саме матеріал генетично невизначених мов, які найчастіше є результатом згортання в минулому більшого мовного об'єднання, відіграє першорядну роль у вивченні проблеми субстрату²⁸.

²⁵ Крім зазначених праць див. також: *Wagner M.* Das lndliche Leben Sardiniens im Spiegel der Sprache. Kulturhistorisch-sprachliche Untersuchungen.— Heidelberg, 1921.— 206 S.; *Wagner M.* Historische Wortbildungslehre des Sardischen.— Bern, 1952.— 154 S.

²⁶ *Ernout A., Meillet A.* Op. cit; *Walde A., Hofmann J.* Op. cit.

²⁷ Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева.— М., 1990.— С. 375; Большая энциклопедия : В 62 т. / Гл. ред. С. А. Кондратов.— М., 2006.— Т. 36.— С. 463.

²⁸ *Мосенкіс Ю. Л.* Проблеми дослідження генетично невизначених мов.— К., 1996.— С. 5, 7.

Словотвірна типологія латинської лексики невідомого походження				
№	Група суфіксів	Типи флексій	Кількість слів	Приклади
1.	-l- (-ul-, -al-, -ol-, -el-, -il-)	-a, -e, -ō, -(i)um, -us, -es	70	<i>ferula</i> «рослина із сімейства зонтичних»; <i>ealē</i> «носоріг»; <i>sēcāle (sicale)</i> «жито»; <i>bugillō</i> «назва рослини»; <i>lōlium</i> «бур'ян»; <i>armillum</i> «кухоль; келих»; <i>lucalus</i> «назва комах або рептилій»; <i>opulus</i> «клен»; <i>tōl(l)ēs</i> «1) зуб, воло; 2) мигдаль»;
2.	-c- (-āc-, -īc-, -ec-, -oc-, -uc-)	-a, -us, -x	68	<i>arcerāca, -lāca</i> «виноградна лоза»; <i>brassica</i> «капуста»; <i>ērūca, ūrūca</i> «гусінь»; <i>uitricus</i> «вітчим»; <i>calx</i> «вапно»; <i>camox</i> «гірський козел; сарна»; <i>laurex</i> «кролик (вирізаний з лона самиці або рано відірваний від грудей)»;
3.	-sc- (-isc-, -usc-)	-a, -us	5	<i>lēmnicus</i> «1) стрічка; зв'язка (з липового лика); 2) обруч»; <i>labrusca</i> «дикий виноград»;
4.	-g- (-āg-, -īg-, -ug-)	-a, -ō, -um, -us	18	<i>arviga</i> «баран (як жертвна тварина)»; <i>siligō</i> «1) шпениця; 2) борошно»; <i>tergum</i> «1) спина; 2) шкіра на спині»; <i>carag(i)us</i> «чарівник, чаклун»;
5.	-t- (-at-, -it-, -ūt-)	-a	21	<i>gabata</i> «тарілка, посудина»; <i>sagitta</i> «стріла»; <i>cicūta</i> «болиголов»;
6.	-d- (-ad-, -id-, -ūd-)	-a, -ō	11	<i>cicada</i> «цикада»; <i>corrūda</i> «дика спаржа»; <i>hirūdō</i> «п'явка»;
7.	-st- (-ist-, -est-)	-a	4	<i>genista (genesta)</i> «дрік»;
8.	-r- (-er, -ur, -ar, -or)	(-a)	30	<i>hedera</i> «плющ»; <i>giger</i> «морква»; <i>femur</i> «стегно»; <i>calpar</i> «келих»; <i>luror</i> «жовтуватий відтінок»;

Таким чином, наведені мовні факти свідчать про наявність у класичній латинській мові слідів давніх неіндоевропейських субстратів, характерними особливостями яких на лексико-семантичному рівні є належність слів невідомого походження до тематичних груп лексики, яка відзначається значним ступенем автохтонності й передусім пов'язана з культурою вирощування винограду та практикою виробництва вина; на рівні фонетики — відкритоскладовістю, гемінацією, насиченістю кореневими дифтонгами та сонантами; на словотвірному

рівні — наявністю низки суфіксальних морфем, що виявляють яскраві кореляції з системою неіндоевропейських суфіксів сардської мови. Проаналізований романський матеріал дозволяє твердити про наявність у сучасній італійській мові середземноморського субстрату, успадкованого ще від долатинського прамовного стану Апеннінського півострова та прилеглих островів, що може свідчити на користь більш тісного та інтенсивного (порівняно з давніми греками) мовно-культурного контактування протоіталіків і протослов'ян з доіндоевропейськими етносами — носіями неіндоевропейських відкритоскладових мов Східного Середземномор'я.

S. V. BORSHCHEVSKYI

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE OLD LATIN SUBSTRATA

In the article an attempt to identify characteristic features of old Latin substrata is made on the basis of analysing thematic groups as well as phonetic and word-formation typology of the appellative vocabulary of unknown origin. It is presupposed that both modern Romance (especially Italian) and Slavic languages share common pre-Indo-European substratum which is an evidence in favour of intensive linguistic and cultural contact of proto-Italic and proto-Slavic tribes with pre-Indo-European peoples — native speakers of non-Indo-European open syllable languages of the Eastern Mediterranean.

Key words: vocabulary of unknown origin, pre-Indo-European substratum, thematic group, phonetic typology, word-formation typology, linguistic and cultural contact.

СИЛЬНІ ТА СЛАБКІ СТОРОНИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ХАРТІЇ РЕГІОНАЛЬНИХ АБО МІНОРИТАРНИХ МОВ: ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Європейська хартія регіональних або міноритарних мов є першим юридичним інструментом, створеним для захисту й підтримки національних мов. Процес моніторингу є ефективним знаряддям імплементації Хартії. До сильних сторін Хартії належать: посилення позиції меншин у переговорах з органами влади, зростання культурної активності меншин та наукових досліджень з відповідних національних мов, активізація контактів між меншинами і т. ін. Слабкі сторони виявляються в наявності різних інтерпретацій Хартії в різних країнах, браку інформації та фінансової підтримки передбачених нею заходів, у нестачі службовців, здатних користуватися міноритарними мовами, у напружених стосунках між меншинами.

Ключові слова: регіональні або міноритарні мови, національні меншини, статус мов, мовна політика.

Європейська хартія, прийнята Радою Європи 5 листопада 1992 р., є першим юридичним інструментом, створеним для захисту й підтримки регіональних або міноритарних мов. Як і у випадку іншого важливого документа на захист прав меншин, а саме «Рамкової конвенції про захист національних меншин», після підписання цього акту певною державою і набуття ним чинності настає етап моніторингу, тобто контролю. Ратифікувавши Хартію, відповідна держава повинна в перший же рік надати звіт про виконання своїх зобов'язань, а в подальшому кожні три роки подавати звіти про заходи, вжиті для виконання вимог Хартії. Ці звіти перевіряє міжнародна комісія експертів, яка пише про них свої відгуки, зазвичай досить критичні. У випадку з «Рамковою конвенцією про захист національних меншин» уряд відповідної держави може дати свій коментар до відгуків міжнародних експертів, але для Хартії це не передбачено. Наприкінці подаються рекомендації Ради Міністрів. Усі тексти публікуються в Інтернеті (<http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report>)¹. На думку деяких фахівців, саме ці публікації — у випадку Хартії один раз на три роки публікуються три тексти щодо кожної держави — є потужними засобами імплементації, які приводять до того, що становище регіональних або міноритарних мов у Європі набагато поліпшилося. Жодний уряд не хоче викликати докорів щодо порушення прав меншин. Метою Хартії є не тільки збереження мовного розмаїття², тобто безкорисна підтримка малих європейських мов, а й насамперед, як зазначив Генеральний секретар Ради Європи Террі Девіс на конференції в Більбао 20 квітня

¹ Тексти, що стосуються «Рамкової конвенції», див. на сайті: www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/Tabs_en.asp.

² Це мета, яку ставлять перед собою лінгвісти, що є учасниками європейської мовної політики (див.: *Williams G. Sustaining Language Diversity in Europe // Evidence from the Euro-mosaic Project.* — Basingstoke ; New York, 2005).

2009 р., збереження політичної стабільності при територіальній цілісності³. Рада Європи, як завжди, переслідує свої політичні цілі.

Не секрет, що деякі європейські країни, навіть члени Європейського Союзу, не підписали й не ратифікували Хартію, наприклад Балтійські країни. Це викликає неабиякий подив, оскільки офіційно з 1993 р. усі нові члени Європейського Союзу зобов'язані це зробити перед вступом до Союзу. Інші країни, наприклад Росія чи Франція, підписали Хартію, але не ратифікували її. Після мого інтерв'ю з Раулем Чилачавою в 2001 р., який тоді був заступником голови Держкомітету з національностей і міграції, в мене склалося враження, що жоден з членів Ради Європи не зазнав такого сильного тиску з боку Ради Європи щодо підписання й ратифікації Хартії, як Україна. В. А. Василенко тоді переконав мене, що жодного зовнішнього тиску не було і що все «люб'ювання» при підписанні й ратифікації Хартії походило із самої України. Тривалий процес ратифікації Хартії в Україні викликав зацікавлення вчених⁴.

Темою цієї статті є не ситуація в Україні, яка в певному розумінні унікальна, а питання, як саме змінилося становище регіональних або міноритарних мов після прийняття Хартії. Чи можна говорити лише про позитивні результати після її ратифікації? Чим визначаються сильні й слабкі сторони Хартії? Спробуємо знайти відповіді на ці питання, маючи на увазі насамперед чотири західноєвропейські країни: Швецію, Норвегію, Францію та Німеччину. Не можна, звичайно, претендувати на те, що цей перелік переваг і недоліків Хартії буде повним.

Перший позитивний момент полягає в тому, що переговори організацій, які представляють носіїв міноритарних мов, з урядами й місцевою владою полегшуються й проходять успішніше.

Зрозуміло, що позиція цих організацій зміцнюється, якщо в їхніх переговорах з урядом у ролі «третього невидимого партнера» виступає Рада Європи. Наведемо приклад Франції — найцікавіший і в певному сенсі екстремальний. Ця країна, що є одним із засновників Європейського Союзу, стверджує, що Хартія суперечить французькій конституції. Конституція, що тісно пов'язана з Французькою революцією, є чимось недоторканим. У ст. 2 конституції записано: «мова Республіки — французька». Французька революція поклала початок всевітньому національному рухові, в ході якого розвинулася концепція про бажану ідентичність держави, нації та мови. Після революції французька мова утвердилася на всій території країни. Тому Конституційний суд Франції, незважаючи на те, що профільний міністр 7 травня 1999 р. підписав Хартію від імені Франції, заборонив її ратифікацію, покликаючись на те, що Хартія порушує принципи неподільності Республіки, рівності перед законом і єдності французького народу і несумісна зі ст. 2 конституції.

Але ситуація не є такою простою. По-перше, цитоване положення ст. 2 конституції було додано тільки в червні 1992 р., тобто за кілька місяців до появи

³ «Розмаїття і стабільність — це положення, на які спирається філософія Хартії. (...) Більше того, преамбула до Хартії не залишає сумнівів, що захист і підтримка регіональних або міноритарних мов має відбуватися “у рамках національного суверенітету й територіальної цілісності”. (...) В основі Хартії лежить визнане міжнародною спільнотою положення про те, що мовне розмаїття зрештою послабить напруження, які виникають у стосунках між більшістю й меншістю. Рада Європи та ОБСЄ, зокрема в контексті зростання їх співробітництва у сфері прав національних меншин, заявляють про свою підтримку Хартії за її внесок у збереження миру й стабільності в усій Європі» (курсив наш. — Ю. Б.-Д.) (http://www.coe.int/t/secretarygeneral/sg/speeches/2009/M_20042009_Bilbao_European_Charter_For_Regional_Minority_Languages_EN.asp).

⁴ Antonovych M., Bowring B. Ukraine's long and winding road to the European Charter for Regional or Minority Languages // Dónall ó Riagáin (ed.). The European Charter for Regional or Minority Languages: Legal Challenges and Opportunities. — Strasbourg, 2008. — P. 157–182.

Хартії. По-друге, перед прийняттям цієї зміни в конституції в ході її обговорення мова йшла тільки про те, що вона має бути спрямована виключно проти англійської мови і не має перешкоджати розвитку регіональних мов⁵. По-третє, уже в той час, навіть без спеціального законодавчого захисту⁶, регіональні мови у Франції користувалися певними мовними правами. Двомовну освіту (регіональна мова та французька), яка й раніше була можлива в приватних школах, з 2000 р. дозволено й у державних освітніх закладах на всіх визнаних регіональних мовах (баскській, бретонській, провансальській, каталанській, корсиканській, ельзаській)⁷. 23 липня 2008 р. було внесено зміну до конституції, згідно з якою «регіональні мови є частиною спадщини Франції».

Уряд певною мірою визнає існування регіональних і міноритарних мов, хоча вони й не мають офіційного статусу. Попри те, що Хартію донині не ратифіковано, скромні успіхи останніх років без неї були б неможливими. У цьому випадку вже саме існування Хартії та постійні вимоги Ради Європи її ратифікувати позитивно вплинули на конкретну політику.

Другим позитивним моментом є те, що діалог між носіями міноритарних мов і владою став постійним. Деякі країни створили певні органи на зразок «Ради з мовних питань» чи запровадили зміни в наявні вже органи, розширивши коло їхніх прав і обов'язків таким чином, що зв'язок між владою й носіями міноритарних мов став безперервним. Це стосується, наприклад, Швеції, де функції Мовної ради в 2006 р. значно розширилися⁸. Навіть у Франції до назви урядового департаменту *Délégation générale à la langue française* (Головне управління з питань французької мови) в 2001 р. додали фразу «et aux langues de France» («та інших мов Франції»). Одним із завдань цього департаменту стало спостереження за станом регіональних мов та їх дослідження.

По-третє, зростає культурна активність носіїв міноритарних мов. Хартія пробуджує інтерес до мови, історії, літератури в середовищі самих меншин. Розвивається їхня самосвідомість, а це важлива передумова для виживання міноритарної мови.

По-четверте, активізуються дослідження міноритарних мов і самих меншин. У більшості європейських країн кожна з регіональних або міноритарних мов цієї країни представлена принаймні в одному з університетів відповідною кафедрою, де ця мова є об'єктом вивчення. Організовано підготовку перекладачів і вчителів, розробляються навчальні матеріали та посібники. Таким чином, поступово зростає лінгвістичний і політичний статус цих мов.

П'ятим позитивним наслідком є поживлення взаємин між меншинами. Насамперед встановлюються контакти між представниками меншини, що живуть у різних країнах, наприклад саами в Швеції та Норвегії або угорці, які з Першої світової війни стали меншиною в п'яти неугорських країнах. Крім того, різні

⁵ Agresti G. The European Charter for Regional or Minority Languages and France: stocktaking and prospects for a ratification in abeyance. Discourse analysis and the configuration of the «doxa» // Dunbar R., Parry G. (eds.). The European Charter for Regional or Minority Languages : Legal Challenges and Opportunities.— Strasbourg, 2008.— P. 183–200, особливо 185.

⁶ Пор. також бурхливу дискусію щодо Хартії: Viaut A. Apport et réception française de la Charte Européenne des langues régionales ou minoritaires: approche sociolinguistique // Revue d'Etudes Comparatives Est.— Ouest, 2002.— Vol. 33. N 1.— P. 9–48; La Charte européenne des langues régionales ou minoritaires et la France. Quelle(s) langue(s) pour la République? Le dilemme «diversité/unicité».— Strasbourg, 2003.—

⁷ Judge A. Linguistic Policies and the Survival of Regional Languages in France and Britain.— Basingstoke ; New York, 2007.— P. 129–136.

⁸ Huss L. The impact of the European Charter for Regional or Minority Languages in Norway and Sweden // King Kendall A. et al. Sustaining linguistic diversity.— Washington, 2008.— P. 129–143, особливо 135.

меншини в тій самій державі почали порівнювати свої становища, цікавитися одна одною. Ці взаємини стали можливими, зокрема, завдяки допомозі таких організацій, як Європейське бюро менш уживаних мов (European Bureau for Lesser-Used Languages — EBLUL), Європейський центр з питань меншин (European Center for Minority Issues — ECMI) та Федеральна спілка європейських національностей (Federal Union of European Nationalities — FUEN). Такі контакти та співробітництво зміцнюють позицію представників меншин у переговорах із владою.

Шостий позитивний момент полягає в тому, що не тільки самі члени меншин (як діти, так і дорослі), а й носії мажоритарних, державних мов зацікавилися вивченням міноритарних мов. Це відбувається, наприклад, у Німеччині, де німецькі батьки, що не знають і ніколи не знали лужицької мови, посилають своїх дітей у двомовний лужицький дитячий садок, у Франції, де французькі діти, батьки яких не володіють бретонською мовою, добровільно вивчають цю мову.

Ці шість аргументів свідчать на користь Хартії. Чи означає це, що Хартія має тільки сильні сторони? На жаль, можна стверджувати й про наявність у неї слабких сторін.

Перший недолік. Майже всі держави, які ратифікували Хартію, інтерпретують її по-своєму. Хартія дає змогу кожній державі тлумачити її самостійно. Це викликає невдоволення у носіїв регіональних і міноритарних мов. Про цю проблему можна довго говорити, але наведемо тут лише кілька прикладів. Так, незважаючи на те що більшість юристів вважає, що та сама мова може бути міноритарною в одному регіоні і регіональною в іншому тієї самої держави залежно від чисельності її носіїв, в інтерпретації Німеччини одна мова напевно не може належати до обох категорій. Статус регіональної мови приписується тільки нижньонімецькій мові без пояснень чому⁹. Головна відмінність між нижньонімецькою мовою і фризською, яка вважається міноритарною мовою в Німеччині, полягає, на нашу думку, в тому, що носіїв нижньонімецької мови більше (близько 5 млн.), ніж носіїв фризської (близько 400 тис.), і іноді вони становлять більшість мовців у певному регіоні.

Німеччина була першою і тривалий час єдиною країною, що диференціює регіональні й міноритарні мови. Це не створює труднощів, якщо обом категоріям мов надається однакова підтримка, але це не завжди так. Польща подібним чином надала кашубській мові статус регіональної з 2005 р., експліцитно спираючись при цьому на Хартію. Кашубська мова до недавнього часу вважалася польським діалектом. Але на відміну від Німеччини в Польщі статус регіональної мови на практиці є нижчим, ніж статус міноритарної мови, який надається мовам, що є державними в інших країнах (німецькій, українській, литовській, російській) чи бездержавним мовам і мовам, що не мають близької спорідненості з польською мовою (караїмська, татарська, лемківська, ромська). Жодних інших регіональних мов, таких, наприклад, як сілезька, Польща не хоче визнати через побоювання, що це може сприяти розколу країни¹⁰.

⁹ У законі про ратифікацію жодних мов не названо; у преамбулі до першого звіту названо мови щодо їхньої класифікації, вказано тільки на визначення, подані в пояснювальній записці (Explanatory Report) Ради Європи до Хартії.

¹⁰ *Wicherkiewicz T.* Welcome and Unwelcome Minority Languages // *Pertot S. et al. (eds.). Rights, promotion and integration issues for minority languages in Europe.* — Basingstoke ; New York, 2009. — P. 181–188, особливо 186. Закон «Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym» від 6 січня 2005 р., що регулює регіональний статус кашубської мови, було прийнято перед тим, як Польща ратифікувала Хартію (лютий 2009). Хартія вступила в дію 1 червня 2009 року.

Інший приклад. Є країни, що визнають міноритарні мови, до яких вони застосовують тільки другу частину Хартії (наприклад, до фіно-угорської мови квен у Норвегії), але не застосовують до них жодного пункту з третьої частини. Таким чином, у одній державі виявляються міноритарні мови нібито першого і другого сорту¹¹. А в інших державах такої відмінності немає.

У Хартії згадуються діалекти й мови іммігрантів — категорії, на які її дія не поширюється, але Хартія не розмежовує поняття мови і діалекту, мови іммігрантів і міноритарної мови. Коли мова іммігрантів стає міноритарною — через 50, 100, 200 років?

Ці різнотлумачення є наслідком нечітких формулювань Хартії, що в свою чергу спричинені дискусіями і навіть суперечками в процесі розробки цього документа. Кожна держава сама приймає рішення щодо тлумачення відповідних понять і це неминуче справляє враження свавільної чи умисної диференціації при підході до конкретних мов¹².

Другий недолік стосується проблеми недостатнього співробітництва між державними інстанціями на різних рівнях. У цьому провина не самої Хартії, а радше її виконавців. Територіальна та місцева влади недостатньо поінформовані про Хартію і не схильні впроваджувати в життя її постанови¹³. Наприклад, зазвичай ніхто не запитує, чи хоче підсудний на суді говорити своєю міноритарною мовою, а сам він не наважується це робити. Оскільки постанови Хартії стосуються здебільшого тільки частини території держави, то ці області, землі чи міста сприймають Хартію як додаткове навантаження і вважають ситуацію несправедливою, унаслідок чого не виявляють особливої зацікавленості імплементувати Хартію. До того ж вони іноді не знають ким займатися насамперед: меншинами чи мігрантами, становище яких часто буває ще гіршим¹⁴.

Цим зумовлений третій недолік. Ті державні органи, які зобов'язані імплементувати Хартію, часто не мають для цього необхідних коштів. Уряд вимагає від них повного чи часткового фінансування підтримки міноритарних мов, що знов-таки сприймається ними як несправедливість.

Четвертий недолік: хоч багато хто стверджує, що вони є членами меншини та носіями мови, насправді тільки незначна кількість людей володіє цією мовою достатньою мірою. Не вистачає учителів та державних службовців, щоб виконувати положення Хартії. Володіння міноритарною мовою часто не вважається особливою ознакою кваліфікованості кандидата, коли йдеться про прийняття на роботу.

П'ятий недолік — конкурентна боротьба між меншинами. Одні невдоволені, що Хартія до них не застосовується, оскільки про них немає згадки в національному законі про ратифікацію Хартії, який здебільшого визначає, на які мови поширюється дія Хартії. Вони домагаються зміни закону і включення до категорії мов, що підлягають захисту і підтримці. Разом з тим, ті меншини, мови яких зазначено в законі, не зацікавлені в тому, щоб ділити свій високий статус з іншими.

¹¹ Bull T. Inconsistencies and Discrepancies in Official Approaches to Linguistic Diversity. The Case of Norway // Pauwels A. et al. (eds.). *Maintaining Minority Languages in Transnational Contexts*. — Basingstoke ; New York, 2007. — P. 124–140; Huss L. Op. cit. — P. 129–143.

¹² Nic Craith M. Europe and the Politics of Language. Citizens, Migrants and Outsiders. — Basingstoke ; New York, 2006. — P. 106–125.

¹³ McLeod W. A New Multilingual United Kingdom? The Impact of the European Charter for Regional or Minority Languages // Pertot S. et al. (eds.). *Rights, promotion and integration issues for minority languages in Europe*. — Basingstoke ; New York, 2009. — P. 44–59; Huss L. Op. cit.

¹⁴ Huss L. Op. cit. — P. 138.

Деякі меншини конфліктують між собою, оскільки на цьому рівні в меншому масштабі повторюється те, що відбувається на рівні всієї держави: підгрупи однієї меншини, як давніші, так і нещодавно створені, вимагають для себе статусу самостійної меншини — носія регіональної мови. Їхня мова дотепер зазвичай вважалася діалектом, але оскільки діалекти не є об'єктом захисту Хартії, статус регіональної мови виявляється значно вигіднішим. Так сталося, наприклад, у Швеції й Норвегії, де в законі про Хартію згадуються саамі. Однак північні саамі є найчисельнішою групою серед усіх саамі, й дві інші групи (південні саамі і луле саамі), які відчувають мовні утиски з боку північних саамі, вимагають більшого ступеня диференціації. На таку ж ситуацію можна очікувати в північній Німеччині: фризська мова визнана міноритарною мовою, але її носії стверджують, що такої мови не існує, а насправді йдеться про три мови: західнофризьку, північнофризьку і сатерфризьку.

Шостий недолік. Хартія не виконує свого призначення, тому що вона не в змозі врятувати міноритарні мови від вимирання. Це визнав Генеральний секретар Ради Європи Террі Девіс 20 квітня 2009 р. в Більбао. Перерахувавши досягнення Хартії, він зазначив: «Ми маємо усвідомлювати, що багато європейських мов очікує неухильне зменшення кількості їхніх носіїв». Це стосується й тих країн, де імплементується Хартія. Прикладом цього може бути Німеччина, де є, серед інших, дві міноритарні слов'янські мови: верхньолужицька і нижньолужицька. Усі носії цих мов володіють також німецькою мовою. При цьому, якщо є ще села, де більшість мешканців знає верхньолужицьку, то нижньолужицькою володіє лише меншість мешканців тих сіл, де нею взагалі говорять. Кількість носіїв цієї мови становить близько 5000, але більшість із них — це люди старшого покоління. Хоча різні організації намагаються оживити нижньолужицьку мову, немає свідчень про те, що після ратифікації Хартії люди в повсякденному житті, наприклад поза школою, стали говорити нею частіше, ніж раніше, або що вона передається від батьків до дітей як рідна мова. Останнє є найважливішою передумовою для виживання мови. Жодний закон, жодна хартія не можуть вплинути на рішення батьків.

Західноєвропейський досвід показує, що з прийняттям Хартії проблеми регіональних або міноритарних мов не зникли. Хартія допомагає зберегти ці мови, але не дає жодних гарантій. Іноді вона просто продовжує процес умирання. До того ж у деяких випадках суперечки між меншиною й державою чи між самими меншинами стали агресивнішими, порівняно з минулим. Крім того, майже всюди виникає потреба визначити й права мажоритарної мови, насамперед щодо англійської. Ця дискусія, напевно, закінчиться ще не скоро.

(Фрайбург, Німеччина)

YU. BESTERS-DILGER

STRENGTHS AND WEAKNESSES OF THE EUROPEAN CHARTER : THE WESTERN EUROPEAN EXPERIENCE

The European Charter for Regional or Minority languages is the first legal instrument devoted to the protection and promotion of languages. The monitoring process supports implementation. To the strengths of the Charter belong: a better position of the minorities in the negotiations with the government, more cultural activities of the minorities, more research, more contact between minorities, etc. Weaknesses are, among others, the different interpretations in different countries, a lack of information and financial support, not enough servants able to use minority languages, growing tensions between minorities.

Key words: regional or minority languages, national minorities, language status, language policy.

Кононенко І., Співак О.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ СЛОВНИК МІЖМОВНИХ
ОМОНІМІВ І ПАРОНІМІВ

К. : Вища шк., 2008.— 343 с.

Активізація міждержавних економічних, культурних, наукових та освітніх зв'язків між Україною і Польщею, як зазначено в передньому слові до рецензованого словника, сприяла посиленню уваги до вивчення українцями польської, поляками — української мови. Уживання двох споріднених мов, з одного боку, полегшує розуміння кожної з них, з другого — спричиняє ряд труднощів, пов'язаних насамперед із так званою інтерференцією, тобто зі змішуванням явищ двох мовних систем. Одним із таких інтерференційних чинників є міжмовна омонімія та паронімія, тобто близькі за звучанням і різні за значенням слова і вирази (їх ще називають фальшивими друзями перекладача). Допомогти в подоланні інтерференційних помилок у мовленні білінгвальних носіїв української і польської мов — головна мета цього типу словників.

До реєстру рецензованого словника включено близькі за звучанням слова, які 1) повністю відмінні за своєю семантикою, 2) різняться лише окремими лексичними значеннями, 3) мають однакове денотативне чи сигніфікативне значення, але відмінні за стилістичними характеристиками, сполучуваністю і частотністю вживання і 4) близькі за звучанням фразеологізми, відмінність у семантиці яких зумовлена не значенням окремих компонентів, а їхнім загальним змістом. Не всі включені до реєстру пари слів за формою є омонімічними і паронімічними у звичному розумінні. Сюди ввійшли семантично нееквівалентні слова, розбіжність у формі яких пов'язана із закономірними фонетичними (*wiz* — *wóz*, *wuj* — *wąż*, *zajazd* — *zajazd*, *borodawka* — *brodawka*) і морфемно-

словотвірними відповідниками (*wiznanie* — *wyznanie*, *wodnik* — *wodnik*, *golubok* — *go-lqbek*, *wariowati* — *wariowac*), а також лексико-граматичні (іменник *lich* «біда» — прислівник *lich* «погано», прислівник *niż* — іменник *niż* «низовина») міжмовні омоніми. Такий підхід до формування реєстру словника виправданий, бо для українсько-польських білінгвів між такими словами наявні стійкі асоціативні зв'язки.

Словник укладено на солідній джерельній базі: використано сучасні тлумачні словники української і польської мов, перекладні українсько-польські й польсько-українські словники, фразеологічні словники, словники іншомовних слів, зібрані авторами факти сучасного живого мовлення, відображені в публіцистичних текстах, теле- і радіопередачах, записи розмовного мовлення, матеріали Інтернету. Це дало змогу включити до словника не лише здавна вживані, а й найновіші слова. Словник містить понад 1400 словникових статей, окремо 117 статей присвячено часто вживаним міжмовним омонімам-фразеологізмам.

Кожна стаття в заголовку наводить омонімічну пару слів і складається з двох частин — української і польської. У першій частині наводиться українське заголовне слово, дається його граматична і експресивно-стилістична характеристика, тлумачення значень і їх польські відповідники (правда, непослідовно) та контексти-ілюстрації. Подібну структуру має і польська частина статті: польське заголовне слово, його граматична і експресивно-стилістична характеристика, тлумачення значень, контексти-ілюстрації. Як ідеальний зразок наведемо тут дві словникові статті.

«БЕСІДА — BIESIADA

БЕСІДА, -и, ж. 1. Розмова з кимось, обговорення чогось; *пол.* rozmowa. *Цікава, жвава, довга бесіда. Вести бесіду з кимось.* 2. Діалогічна форма викладу і вивчення нового матеріалу; *пол.* konwersatorium. *Бесіда з культури української мови.* 3. Доповідь, повідомлення на будь-яку тему з подальшим обміном думками; *пол.* pogadanka, prelekcja. *У школі поліцейський провів бесіду на тему наркотиків.*

BIESIADA, -у, ж., книжн. Бучне гуляння з частуванням; бенкет. *Wielna biesiada.* *Wesoła biesiada skończyła się grubo po północy.*

ДЕННИЙ — DENNY

ДЕННИЙ, -а, -е. 1. Прикм. до *день* — частина доби від ранку до вечора; *пол.* dzienny. *Денна пора.* 2. Який буває вдень; протилежне *нічний*; *пол.* dzienny. *Денний поїзд. Денне світло.* 3. Який відбувається протягом дня, припадає на один день; *пол.* dzienny. *Денна норма праці. Денний раціон людини.*

DENNY, -а, -е. 1. Такий, що водиться, росте на дні. *Flora denną.* 2. *перен.*, *розм.* Дуже поганий, нікудишній. *Denny film. Denny polityk.*

Позитивно оцінюючи рецензовану працю як виконану на належному науковому рівні, вкрай необхідну і корисну, хотілося б поділитися деякими міркуваннями, якими автори могли б скористатися при перевиданні словника (зазначимо, що словник вийшов малим накладом — усього 500 примірників, що не може задовольнити всіх, хто хотів би користатися ним, тому потреба в його перевиданні є нагальною).

У передньому слові правильно зазначено, що обсяг словника не дав можливості ввести до його реєстру всі міжмовні омонімічні пари. Головними критеріями, якими керувалися укладачі при включенні омонімічних пар до словника, абсолютно виправдано стала їх висока частота вживаності та нормативний характер. Однак послідовно витримати цей принцип не завжди вдається. Тому незаперечну рацію мають укладачі словника, коли включають до нього і такі пари слів, одне з яких в одній із мов належить до високочастотних літературних, а в іншій має стилістичне забарвлення (розмовне, просторічне, книжне тощо) або не характеризується високою частотою вживаності. Зрозуміло, що в такому випадку важко уникнути суб'єктивізму щодо добору словникового реєстру. Очевидно, цим пояснюється те, що до словника не ввійшли такі омонімічні пари, як *блуд* — *bląd* «помилка», *нагліти* — *nałożyć* «квапити, підганяти», *опушка* — *opuszka* «пучка, кінчик пальця», *огульний* —

ogólny «валовий», *обронити* — *obronić* «захистити», *п'янка* — *piątka* «пінка», *пушка* — *puszka* «банка», *присвоїти* — *przyswoić* «засвоїти», *признати* — *przyznać* «присудити щось комусь», «нагородити когось чимось», *престарілий* — *przestarzały* «застарілий (погляд, мода тощо)», *перепона* — *przeropna* «діафрагма», *посадка* — *posadka* «місце», *поповнити* — *popęlnić* «зробити щось», *покій* — *pokój* «мир», *повістка* — *powiastka* «оповідання, притча», *повадитися* — *powadzić się* «посваритися», *плечі* — *plecy* «спина», *печення* — *pieczenie* «згата», *перепиc* — *przepis* «рецепт», *переводити* — *przewodzić* «керувати кимсь, чимось, очолювати щось», *рихлий* — *rychły* «скорий», «ранній», *родовитий* — *rodowity* «корінний», *родич* — *rodzic* «батько», *смісл* — *zmysł* «чуття, відчуття», «здатність до чогось», «свідомість, розум», *смысловий* — *zmysłowy* «чуттєвий», *здобний* — *zdobny* «прикрашений, оздоблений», *спасати* «рятувати» — *spasać* «згодовувати», *список* — *spiszek* «змова», *зрив* — *zryw* «піднесення, порив», *сумка* — *sumka* «невелика сума (грошей)», *мішуватися* — *cieszyć się* «користуватися чимось», «радіти чомусь», *точити* — *toszyć* «котити», *угодити* — *ugodzić* «ударити, попасти в кого-небудь», «найняти когось, щось», *управа* — *uprawa* «сільськогосподарська культура (зернова, технічна тощо)», *утроба* — *wątroba* «печінка», *хоронити* «ховати (померлого)» — *chronić* «оберігати», *чорнило* — *czernidło* «чорна фарба; вакса», *цуплий* — *szczerpy* «мізерний, обмежений, нечисленний», *пука-ти* — *pukać* «стукати», *спілкуватися* — *spółkować się* «здійснювати ставейний акт». Можливо, не всі наведені тут пари міжмовних омонімів обов'язково потрібно ввести до словника, але незаперечним фактом є те, що більшість із них (деякі належать навіть до часто вживаних) призводить до міжмовних інтерференційних помилок. Наприклад, останні дві наведені тут пари міжмовних омонімів нерідко спричиняють одіозні мовленнєві девіаційні ситуації. Українців буквально шокує, коли поляки (а під впливом польської мови і деякі мовці Західної України) *покупають у двері і вікна*, а поляки знічуются, коли чують не те що польське *spółkować się*, а навіть українське слово *спілкуватися*¹.

Як уже зазначалося, до значень українського слова зрідка наводяться польські лексичні відповідники. Нам здається, що такий

¹ Див.: *Кравчук А.* Комунікативні невдачі в польськомовному дискурсі українців з поляками // *Матеріал до гри слова : Філологічні дослідження, присвячені 60-річчю професора Флорія Сергійовича Бачевича.* — Л., 2009. — С. 209–217.

принцип слід було б витримати послідовно, особливо це стосується багатозначних слів. Так, наприклад, при тлумаченні укр. *уклад* до значення «порядок» варто було б навести польські відповідники *porządek, zwyczaj, tryb, system*, а до значення «тип, форма господарства певної суспільно-економічної форми» — *ustrój, system*. До значення «навчальне заняття у школі» слова *урок* слід було дати перекладний еквівалент *lekcja*, до значення «домашнє завдання, яке дається учневі» — *zadanie, materiał*, а до значення «те, з чого можна зробити певний висновок» — *nauczka*. До значення «крамниця» слова *магазин* не зайвим було б навести польський відповідник *sklep*, а до значення «частина зброї, куди вкладають патрони» — *magazynek*. Цього явно бракує переважній більшості словникових статей. Наведення перекладних еквівалентів до кожного значення українського слова, по-перше, було б великою підмогою для перекладача. По-друге, перекладний еквівалент сприяє точному окресленню значення слова. А головне (це служило б найвагомішим доказом), що певне значення є омонімічним. Так, наприклад, з поданого у словнику тлумачення українського слова *синиця* як «маленька співоча пташка ряду горобцеподібних з різнобарвним (перев. жовтим і синім) оперенням» польському читачеві важко зрозуміти, про яку пташку йдеться. Усе стало б на своє місце, якби був наведений польський відповідник *sikora*.

Оскільки до переважної більшості значень українських слів не даються польські відповідники і як українське, так і польське слово тлумачиться українською мовою, рецензований словник краще було б назвати не «Українсько-польський словник міжмовної омонімії і паронімії», а «Словник українсько-польської омонімії і паронімії». Так, наприклад, названо словники: Szalek M. Słownik homonimów rosyjsko-polskich (Poznań, 2004), Šipka D. Rečnik srpsko-poljskih homonima i paronima (Poznań, 1999), Vlček J. Słownik rusko-české homonymie a paronymie (Praha, 1966). Зовсім по-іншому укладений «Rosyjsko-polski słownik homonimów międzyjęzykowych» К. Кусаля, що вийшов у Вроцлаві в 2002 році. Тут до кожного значення російського слова дається польський лексичний еквівалент, а до значення польського слова — російський. Усі контексти-ілюстрації в обох частинах словникової статті перекладені на іншу мову:

ФЛЯГА — FLAGA

фляга *ж* 1. manierka; bidon: Походная фляга. Manierka turystyczna (podróżna) *а*. żołnierska. 2. bańka: Молочная фляга. Bańka do mleka.

flaga ж. Флаг: Flaga państwa. Государственный флаг. Zatknać flagę. Водрузить флаг.

Так опрацьований М. Кусалем словник повністю відповідає своїй назві.

У рецензованому словнику трапляються випадки інтерпретації міжмовних пар слів як омонімів, коли для цього немає достатніх підстав. Так, зокрема, як міжмовні омоніми розглядається така пара слів, як *мудрий* і *mądry* на підставі того, що нібито польське слово не має значення «наділений, обдарований великим розумом; який має великий життєвий досвід; розумний, досвідчений», а українське не має значення «здатний добре й швидко міркувати; кмітливий, тямущий; спритний». Насправді ці значення мають обидва слова. Омонімічним є хіба що розмовне значення «дуже добрий, смачний» в українському слові (*мудрий борщ, мудра сивуха*), однак у словниковій статті воно не згадується. Як міжмовні омоніми у словнику даються *аспект* — *aspekt* на основі нібито того, що в українській лексемі відсутнє значення «дієслівна категорія виду» (насправді укр. *аспект* має таке значення). У парі слів *погода* і *pogoda* як омонімічне кваліфікується значення «гарна погода, сонячна пора, без опадів», якого нібито немає в українському слові. Проте таке значення є звичайним для українського *погода* (див.: *У сльоту чи погоду маленькою лажу було за гусьми...* — І. Франко; *Кілька днів стояла погода..., а це піднялося таке, що й світу не видно.* — В. Речмедін). Не є омонімічним значення «па в танцях — удар підбором об підбор з одночасним підстрибуванням» польського слова *holubiec*, оскільки воно є звичайним і для українського *голубець*. Не є також повними міжмовними омонімами *гостинець* — *hościniec*, оскільки українське слово також має значення «битий плях» (див. у І. Франка: «...Твердий змуруємо *гостинець*...»), хоча воно трактується як діалектне. Очевидно, також не слід кваліфікувати як омонімічне значення «непорядок, безладдя, хаос» у польському *balagan*, оскільки таке саме значення має й український відповідник *балаган* (див. досить поширену фразу *Притиніть цей балаган!*).

Значення слів у словникових статтях даються в такому порядку, як вони наведені в тлумачних словниках. Така подача значень у словнику диференційного типу є дещо незручною для користувача, бо омонімічні значення багатозначних слів губляться серед інших значень і їх важко відшукати. Нам здається, що краще було б спочатку подавати у словниковій статті повні омоніми, потім часткові і, нарешті, значення, що збігаються. Однак застосований у словнику порядок подачі значень має і деякі плюси, оскільки він

визначає місце (головне чи периферійне) омонімічного значення в семантичній структурі слова.

Дозволимо собі висловити деякі міркування з приводу ілюстративного матеріалу. Абсолютно правильно сказано в передньому слові, що найкращим способом розкриття значення слова є наведення його сполучуваності. Переважну більшість ілюстрацій становлять саме словосполучення, які, як правило, сприяють розкриттю того чи іншого значення. Трапляються лише поодинокі випадки, коли словосполучення є недостатніми для виявлення значення. Так, діалектне значення «вареник» слова *пиріг* ілюструється словосполученням *Пирого з вишнями, чорницями, сиром*, яке з таким же успіхом може бути використане і для ілюстрації значення «великий печений виріб із тіста з начинкою». Достатнім у цьому випадку було б словосполучення *варені пироги* чи *наварити пирогів*. Не допомагають семантизації, у цьому випадку — розрізненню значень, слів *кулик* / *kulik* контексти *Limaś, ходить, свистить кулик* і *Kulik siedzi na drzewie*. Не зрозуміє користувач словника про який шлід ідеться (абрикос чи вишню) з контексту *Żółta morela. Zjeść morelę*. Не диференціюють значення слів *бідон* «металева посудина циліндричної форми з герметичною кришкою для зберігання рідини» і *bidon* «посудина для зберігання та перевезення напоїв, яку використовують переважно велосипедисти під час їзди»: *Бідон для молока, сметани* і *Kolarz nalał wody do bidonu*. Як показує останній приклад, у багатьох випадках автори як ілюстрації наводять

сконструйовані ними речення: *Міліціонери знімали вбодівальників на камеру* (с. 123), *Він добув до кінця визначеного в контракті терміну і влаштувався на іншу роботу* (с. 80), *Смажену ковбасу їдять здебільшого з гірчицею або кетчупом* (с. 63), *Він подарував їй гарнітур, що складався з кольє і сережок* (с. 61), *Zakłopotany zaisnialą sytuacją, przeprosił wszystkich obecnych i czmychnął do drzwi* (с. 99), *Oprócz siebie i żony miał jeszcze pięć gąb do wyżywienia* (с. 71). Очевидно, було б краще, якби ілюстрації вибиралися з творів класиків української і польської літератур. Це позитивно позначилося б на достовірності тлумачень значень.

Висловлені тут міркування в жодному разі не применшують значення рецензованого словника. З'явилася дуже потрібна праця, на яку давно чекали всі, хто причетний до української і польської мов. Зрозуміло, що цінність цієї праці насамперед полягає в її практичному застосуванні в навчанні цих мов. Водночас словник — неоціненне джерело для теоретичних досліджень з контрастивної лексичної семантики української і польської мов. Відображені у словнику семантичні відмінності зовні подібних слів, особливо тих, що мають спільний корінь, засвідчують національну самобутність зіставлюваних мов, зокрема показують, що такі слова в кожній з мов своєрідно формували свою семантичну структуру, набували власних стилістичних і конотативних нашарувань, відмінностей у сполучуваності і фразеологізації.

М. КОЧЕРГАН

Яхонтова Т. В.

ЛІНГВІСТИЧНА ГЕНОЛОГІЯ НАУКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009.— 420 с.

Дослідження, присвячені комунікативно-прагматичним аспектам мови та мовно-текстовим утворенням, останнім часом набули пріоритетного значення. Це спричинено поглибленням інтересу до суспільної сутності мови, антропоцентричної парадигми мовознавства. Увагу дослідників дедалі більше привертають жанри з різних комунікативних сфер. Праці останніх років¹ свідчать про розширення жанрознавчої проблематики, прагнення дослідити типові характеристики та мовностильові властивості жанрів, різнорівневі ознаки їх текстових імплементацій. Особливого змісту набуває вивчення жанрів сучасної науки — потужного чинника розвитку високотехнологічного глобалізованого суспільства. У цьому контексті недавно опублікована монографія Т. Яхонтової «Лінгвістична генологія наукової комунікації» цілком відповідає сучасним вимогам. Запропоновані автором принципи викладеного в ній дослідження мотивовані реконцептуалізацією сутності наукових жанрів у світлі новітніх вимог. Застосування нових методик жанрового аналізу дало змогу всебічно вивчити й описати провідні жанри сучасного наукового спілкування, а також розробити жанрову лінгводидактичну модель викладання англійської мови для науково-академічних цілей.

Основний зміст монографії сформульовано в передмові, де висвітлено головні етапи розвитку науки про жанри — генології, та п'яти розділах.

Перший розділ «Концепція жанру в сучасних філологічних науках» присвячено аналітико-критичному огляду жанрових концепцій у провідних гуманітарно-мово-

знавчих галузях ХХ–ХХІ ст. Зокрема, дається аналіз теорії мовленнєвих жанрів М. Бахтіна. Запропоновані цим ученим засади помітно вплинули на формування сучасних уявлень про вербальні жанри як про лінгво-соціальні феномени. Загальноприйнятим, наприклад, стало твердження Бахтіна про те, що жанри породжені певними функціями і певними, специфічними для кожної сфери, умовами мовленнєвого спілкування².

Дослідницею висвітлено й основні моменти концепції жанру американської нової риторики. Її представники зробили суттєвий теоретичний внесок передусім у бачення жанру як соціориторичної категорії. Згідно з їхніми поглядами, виникнення та розвиток жанрів є результатом повторюваних соціориторичних ситуацій, а самі жанри — єдності формальних ознак, змісту та контекстуальних чинників — невід'ємні від цих ситуацій та різноманітних контекстів свого функціонування. Проаналізовано й особливості різних методологічних підходів до трактування й дослідження наукових жанрів у таких філологічних науках, як функціональна лінгвістика, текстолінгвістика, когнітивна лінгвістика та прикладне мовознавство.

У другому розділі — «Наукові жанри у теоретичному ракурсі» запропоновано концептуальне переосмислення сутності жанрів наукової комунікації з урахуванням сучасної епістемічної парадигми, змін, що відбулися в гуманітарних контекстах на рубежі ХХ–ХХІ ст. На переконання автора монографії, наукові жанри є триєдиними феноменами, що органічно поєднують у собі соціокомунікативні, соціокогнітивні та власне мовні аспекти. Важливо, що у праці насамперед наголошується на дуалізмі жанрів, які водночас є процесами та продуктами комунікації, динамічними та статичними сутностями, адже кожний жанр неминуче модифікується під час породження нового тексту й водночас слугує своєрідним прикладом для побудови інших текстів — реалізацій цього жанру — завдяки власній нормативності (с. 85). Чільне місце в розділі посідає і питання варіативності та інтертекстуальності як інгредієнтів властивостей жанрів. Розділ завершується описом ретельно розробленої про-

¹ *Бацевич Ф. С.* Нариси з комунікативної лінгвістики.— Л., 2003.— 281 с.; *Бацевич Ф. С.* Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи.— Л., 2005.— 264 с.; *Бацевич Ф. С.* Вступ до лінгвістичної генології : Навч. посібник.— К., 2006.— 248 с.; *Дементьев В. В.* Фактические речевые жанры // *Вопр. языкознания.*— М., 1999.— № 1.— С. 37–55; *Саломовский В. А.* Речевые жанры научного эмпирического текста (статья вторая) // *Стереотипность и творчество в тексте : Межвуз. сб. науч. тр.*— Пермь, 1999.— С. 11–19; *Серджин К. С.* Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору (методологічний, прагматико-семантичний і жанрово-лінгвістичний аспекти: на матеріалі політичного різновиду українського масово-інформаційного дискурсу) : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук.— К., 2003.— 23 с.

² *Бахтин М. М.* Проблема речевых жанров // *Эстетика словесного творчества.*— М., 1979.— С. 237–280.

цедури жанрового аналізу, в якій ураховано всі основні моменти організації жанрів: контекстуальні чинники, формально-композиційна та функціонально-сміслова структура, стереотипні моделі текстуалізації жанрового змісту та мовні особливості.

Жанровий аналіз застосовано у третьому розділі — «Наукова стаття — провідний жанр сучасного англомовного наукового дискурсу». Головну увагу тут зосереджено на описі жанрових ознак наукової статті та її анотації. Прикладом слугував корпус текстів з двох методологічно різних дисциплін — прикладної лінгвістики та прикладної математики. Вибір математичної галузі зумовлено важливістю ролі математики в різних науках та її недостатньою вивченістю з мовознавчої перспективи. У книзі переконливо проілюстровано, що чинник галузевої належності тексту впливає на деякі особливості жанрової реалізації, діє як підсилювач варіативності жанрів, однак виявляє себе лише в певній кількості ознак. Наприклад, статті з прикладної математики та прикладної лінгвістики тяжіють до однакової структурної композиції, хоча мають відмінності в деяких риторичних стратегіях і вживанні особових займенників (с. 277–278). До того ж, як зазначено в цьому розділі монографії, у субкорпусі з прикладної математики є статті та анотації, певні структурно-сміслові частини яких дуже близькі за своєю організацією до відповідних частин статей із прикладної лінгвістики. І навпаки — формальні та когнітивно-риторичні особливості деяких лінгвістичних статей повністю збігаються з характеристиками текстів із прикладної математики. Такі дані свідчать про конфігуративність різнорівневої організації жанрів, її адаптивність до різних прагматичних чинників.

У четвертому розділі — «Інші жанри сучасного англомовного наукового дискурсу» об'єктами дослідницької уваги автора стають жанри конференційного спілкування та електронної наукової комунікації з галузей прикладної лінгвістики і прикладної математики. Головним у такому аналізі є усвідомлення того, що ці жанри інгерентно діалектичні за своєю сутністю, у них органічно поєднуються універсальні та суто дисциплінарні особливості. Викладені спостереження дають підстави Т. Яхонтовій зробити два теоретично важливих висновки: 1) щодо *гіпержанрового* характеру відносин між окремими комунікативно близькими жанрами (наприклад, тези доповідей у чомусь похідні від усної доповіді, а в чомусь доповнюють її), що є важливим чинником еволюції, модифікацій, динамічності й адаптивності жанрів (с. 327); 2) щодо *жанрової дифузії*, тобто розхитування типових жанрових канонів, проникнення в них чужорідних жанро-

во-стильових елементів, що відбувається внаслідок впливу електронного каналу комунікації (с. 328).

Монографію завершує розділ «Наукові жанри у лінгводидактичному аспекті», який присвячено прикладним аспектам концепції жанру. Його появу у праці зумовлено необхідністю розроблення підходів до навчання англомовної наукової комунікації, адекватних нагальним потребам сучасної української освіти. Автор пропонує лінгводидактичну жанрову модель навчання англомовної наукової комунікації, яку можна ефективно застосувати у викладанні англійської мови з науковою метою, передусім студентам магістерських програм та аспірантам різних галузей. У післямові, написаній у децю рефлексивному стилі, Т. Яхонтова розмірковує про майбутнє жанрів науки та аналізує соціокогнітивні, соціоекономічні, ідеологічні та технологічні чинники їхньої віртуальної мінливості. Говорячи про складність, неоднозначність процесів жанрової еволюції, автор водночас обстоює ідею «вічності» жанрів, їхньої визначальної ролі у здійсненні мовного спілкування.

Слід зазначити, що спостереження, узагальнення і висновки, представлені у монографії, ґрунтуються на надзвичайно ретельному (іноді занадто деталізованому!) риторико-стилістичному аналізі наукових текстів. Проте, можливо, завдяки цьому авторові вдалося проілюструвати взаємодію стилістики й риторики такого складного явища, як дискурс сучасної прикладної математики.

Отже, монографія Т. Яхонтової є фундаментальним дослідженням жанрів сучасної англомовної наукової комунікації, оригінальною як за висуненням головної проблеми — реконцептуалізації сутності жанрів у парадигмі сучасного гуманітарного знання, так і за використанням теоретичних положень у конкретному лінгвотекстовому аналізі. Чітко сформульовані концептуальні засади й методики жанрового аналізу дають підстави стверджувати, що рецензована праця відкриває новий напрям в українському жанрознавстві — лінгвістичну генологію наукової і, ширше, фахової комунікації, об'єктом уваги якої слугуватимуть жанри з різних професійних сфер як із суто теоретичної, так і з прикладної перспектив. Принагідно відзначимо хороше поліграфічне оформлення, чітку структуру книги, а також наявність іменного та предметного покажчиків, що сприяють кращому ознайомленню з її змістом. Монографія буде цікавою не лише лінгвістам, а й педагогам, культурологам, філософам, тобто широкому колу науковців.

Р. ПОМІРКО
(Львів)

Цимбалою Ю. В.

**АНГЛО-ЛАТИНСЬКО-УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ
СЛОВНИК АФОРИЗМІВ**

К. : Грамота, 2009. — 408 с.

Укладання словників, зокрема міжмовних афоризмів, — складне завдання, яке вимагає надзвичайно копіткої праці. З погляду концептуальної розробки та змістового наповнення воно може бути окремою частиною роботи цілих наукових інститутів за солідної підтримки держави. Особливо актуальним воно стає для української науки з досить-таки нерозвинутою системою словників, передусім у сфері гуманітарних наук. Зрештою, «розвинутість» чи «нерозвинутість» у багатьох випадках стосується питання загальної рецепції тієї чи іншої культурної спільноти, у тому числі української.

Однією з передумов розширення української теми взагалі є національний фольклор. Для кожного вченого, хто ставить перед собою мету досліджувати його окремі форми (прислів'я, приказки і таке інше), надто в порівняльно-історичному плані, хороші можливості дає нова праця Ю. Цимбалюка «Англо-латинсько-українсько-російський словник афоризмів», яка є чи не першою спробою загальноукраїнського порівняльного словника народної мудрості чотирма мовами. Словник афоризмів і деякі інші праці Ю. Цимбалюка («Латинські прислів'я і приказки» — 1990, «Біблійна мудрість у латинських афоризмах українською та англійською мовами» — 2003, перша вийшла у «Вищій школі») необхідно розглядати в загальному контексті української пареміографії як значне явище.

Тривалий час опрацювання паремій у рамках вітчизняної науки зосереджувалося на їх збиранні і публікації. А тут на широкому порівняльному матеріалі автор розгортає концепцію, яка, безперечно, характеризується новизною (власне кажучи, низка афоризмів у словнику подається й документується вперше, претендує на новизну і його назва). Словник побудований на проведенні конкретних аналогій у різних (популярних і таких, що їх вивчають у багатьох закладах освіти України) мовах з окресленням складного переплетіння нашої рідної народно-розмовної стихії на тлі міжнародних культурних надбань. Розглянувши 2619 фразеологізмів, у тому числі тих, що раніше залишалися поза увагою, автор словника виявив потужний пласт цитат, ремінісценцій

і відсилань, які набули неабиякого значення в нових часових контекстах.

Рецензовану працю відкриває передмова, де коротко висвітлюється значення паремій як універсальних мовно-естетичних знаків, роль латинської та її актуальність у міжнародному культурному і науковому розвитку, стан справ і перспективи сучасної української пареміографії та пареміології. Далі подається інструкція з користування словником. Біля вислову англійською мовою наводиться латинський еквівалент з українським перекладом. Після нього римською цифрою I позначено відповідники українською мовою, а цифрою II — російською. Нерідко вказуються англійські синонімічні відповідники, латинські варіанти в цьому словнику відсутні.

При поданні афоризмів автор послугується чи не найуживанішим, хоча й досить суперечливим і таким, що дотепер не має однозначного вирішення, принципом укладання паремій — за алфавітом. Англійський та латинський алфавіти також наводяться; останній — із детальною характеристикою особливостей вимови голосних, приголосних і буквосполучень, що є виявом своєрідної поваги автора до користувача. Наприкінці словника вміщено алфавітні покажчики латинських і латиномовних паремій, а також переклад їх українською. Завдяки нумеруванню пошук потрібного афоризму не вимагає додаткових зусиль.

Хороше враження справляє поліграфічне оформлення, грамотність викладу. Гірше те, що підкреслити значущість народних паремій автор намагається через цитування більшою мірою російських літераторів і науковців як головних репрезентантів задуму книжки. Роль українських авторів є немовби вторинною і доволі типовою з огляду на єдиний, українсько-російський, культурний простір, у якому цінність творів — може не так самих творів, як «канонічності» І. Франка, М. Рильського, О. Гончара, — вбачається далеко не в основному змісті й осягненні національного (хоча тут ці імена звучать і в нерадянському контексті). На жаль, в оцінці паремій з усією їх багатогранністю і гамою загальнолюдських почуттів не знайшлося місця західноєвропейським авторам.

У вступній частині, продумуючи концепцію і форму її вияву, Ю. Цимбалюк, можливо, необачно висловився, зарахувавши російських авторів до незарубіжних (с. 8), що в праці є серйозним недоліком. Версія «українське, російське і зарубіжне» не лише повторює *pars pro toto* тенденцію, яка зорієнтовує читача на бачення двох мов поряд, у їх «братерстві», а й з'являється у фразеологічному контексті, розширюючись до масштабного проекту (створення Словника). Навіть якщо Ю. Цимбалюку пощастило відшукати матеріали за різними, у тому числі іншомовними джерелами, все ж список використаної літератури рясніє публікаціями, які були видані і мали значення в радянський час, коли саме російські зразки бралися як ілюстрації для порівнянь. З іншого боку, звернутися до них як до вагомого складника осмислення матеріалу і повчитися мудрого, безперечно, корисно: така порада звучить через Плавта і є епіграфом до рецензованого видання. Але коефіцієнт їх корисності зменшується з огляду на те, що багато вміщених у словнику українських висловів має сумнівну фактологічну вартість. У будь-якому випадку, не виправданим є їх органічне підгрунття. Нарешті, сам афоризм — річ набагато складніша і невловиміша, ніж його кон'юнктурне використання. І хоча майже всі вони пізнаються в типологічній подібності (що вже й казати про загальні тематичні чи суспільні категорії), тут важливіше інше.

Так, коли Ю. Цимбалюк стверджує змістову близькість міжнародних паремій, кажучи услід за І. Франком, що «майже всі вони є спільними для всіх культурних народів і не мають нічого характерного для певного народу» (с. 5), отже, узагальнено й без претензій на національне, то думка його відхиляється від завдання цієї книжки — подати відповідники з урахуванням їх національних та мовних, тобто семантично-функціональних, особливостей. Якщо брати до уваги саме ці особливості, зокрема в площині усної поезії, в якій мовно-культурна цінність звучить піднесено і з особливою силою (силою народної мудрості), то закономірно, що вони є національно різними, а в традиції українсько-російських відносин — далекими одна від одної. Очевидно, це впливає з історичної відмінності формування двох народів.

Читачеві, що має нагоду порівняти латинський вислів з буквальним перекладом «Осел при лірі» (№ 1101) і єдиний український відповідник *Розуміється, як свиня на апельсинах*, одразу впаде в око більша «умовність» української версії. Звісно, така версія чи сам факт, що в такому вигляді афоризм почерпнуто з якогось довідника, забез-

печує вірогідність його появи тут. Однак чи не краще по-українськи — *... як вовк на звіздах*? Адже слово «апельсин», хоча й фіксує певний часовий зріз мовної свідомості українців, але для афоризму як фольклорного жанру його значення не актуалізоване. Інший вислів *Нехай допоможуть боги* (№ 884), що ним послуговувалися ще в античності, слухно і з огляду на ставлення до релігійних вірувань звучить українською *З Богом*, натомість у словнику його немає, зате є не менш поширений *Ні пуху, ні пера*. Однак слід відзначити, що його пафос закріпився в нас у тій традиції, в якій з ідеологічних причин тема Бога попросту відкидалася.

Отже, народні мініатюри, властиві цілим групам мов, не слід поверхнево узагальнювати. А з огляду на специфіку порівняльного матеріалу та студій словникового типу наведені одиниці добре було б супроводити відповідними позначками конкретних джерел (першоджерел), що їх використав автор.

Потребує додаткового коригування й класифікація таких одиниць, у структурі яких відбито риси діалектизмів, сленгу, історизмів, церковно-слов'янізмів та інші, які здатні зробити вислів малозрозумілим. Так, значення «погана [книжка]» набуло поширення на базі носіїв сленгу: *Мурá, а не книжка* (№ 296); лексема *жб́рна* (у поговорці *Жорна мохом не обростають*, № 2030) позначає побутову річ, що фактично вийшла з ужитку. Церковнослов'янізми, на які натрапляємо частіше, словник фіксує лише в описі цілих висловів, що чомусь подаються в транскрипції російською під цифрою П, тобто як російськомовні відповідники (див. №№ 2055, 2186).

Характер відповідних ремарок необхідний у записах інших одиниць. Це стосується передусім тих влучних висловів, лейтмотиви яких можна простежити тільки в тоні певних суджень, як-от у сентенції *Слова і звуки, і більш нічого* (№ 1382) з розвинутою семантикою порожнечі (український аналог *Пусті слова, правди в них нема*), хоч і з наявною гіпотезою в дусі Шевченкового звеличеного «Слова та голос, більш нічого». У приказці *Ворона сказала* (№ 1450) відчувається семантика втрати (порівняймо з уславленою байкою про Ворону, що її обхитрила Лисиця, де концепт розкритого дзюба рівнозначний утраті цінного продукту); у словнику цей афоризм має відповідники з іншою конотацією — прибутку: *Ворона на хвості принесла*, очевидно, за аналогією до популярного в нас *Сорока на хвості принесла* [звістку]. Побіч версії, що її віддзеркалює байкова оповідь, ми анітрохи не сумніваємося у правильності вказаної конотації (*прибутку*, «принесеності»). Але важлива ще одна деталь,

якої не можна оминати. Власне кажучи, коли з *сорокою* пов'язуються уявлення про провісництво як таке, а передусім у значенні грядущої події доброї волі, «мирового» характеру, то *ворона* (*вброн*, *вороння*) в народній уяві викликає асоціації з відтінком протилежного значення: біди, лихої напасти (яка підстерігає людину в її особливих життєвих ситуаціях, таких як участь у військових походах тощо; пор., наприклад, із британськими рицарськими казками чи найвидатнішим художнім твором давньої української літератури — «Словом о полку Ігоревім», в сюжетах яких подібні описи саме в такому когнітивному вимірі відіграють роль кульмінації).

Отже, реєстрове *Ворона сказала* має своєю основою не те саме, що «на хвості у сороки». Правдоподібно, його значеннєвий параметр адекватніше передає українська приказка *Ворона накаркала*, тобто «навіщувала небезпеку». Щодо слова-виразу *на хвості* (у *сороки*), то його внутрішньоформне значення заслуговує на окремий аналіз, зокрема й завдяки позиції звукового збігу *хвіст* — *вість* і системі співвідношень знаків: розміру (хвоста), площини його профілю й фізіологічної функціональності.

Мало звертає увагу автор словника на способи вживання афоризмів у мовленні. У цьому плані унікальними могли б стати ілюстрації з фольклору, в якому сфера застосувань паремій незрівнянно багатша, та й підручного матеріалу не бракує; на жаль, він не потрапив у поле зору дослідника.

Утім, контекст багатьох висловів розкривається на прикладах літературно-художніх ремінісценцій, які є важливим складником словника. Так, усі тексти античності подаються, зрозуміло, в українському перекладі, чимало поетичних мініатюр — у перекладі Андрія Содомори. А фрагменти творів зарубіжних (неантичних) авторів потрапили до словника або мовою оригіналу, або тією мовою, що нею, на думку перекладача і професора Ю. В. Цимбалюка, забезпечується «найповніша відповідність латинським пареміям» (с. 9). Відзначимо, що всі іншомовні оригінали наводяться з українським перекладом, і лише російськомовні у словнику (й напевно, у свідомості його автора) становлять виняток, хоча й вони, безперечно, повинні б також перекладатися. Більше того, російська мова, пропонована тут як допоміжна (мовляв, завдяки їй в основному відкривається доступ до світової культурної спадщини), начебто зараджує напій перекладацькій справі як проблемній у забезпеченні «відповідників». По суті, якість українського перекладу (з російської) тут мало спрацьовує, виділяється вона лише в кількох випадках, як, наприклад, під текстом при-

слів'я № 1392, де цитата російського поета вписується українською, мабуть, з необхідності (повніше відповідати латинській паремії).

Цікаві коментарі й авторські роз'яснення з'являються й у плані етимології. Прикметно, що майже всі вони виходять із добрих знань чи й безпосереднього знайомства автора з народними звичаями, віруваннями, деталями побуту. Так, приємно читати, зокрема, тлумачення витонченого дотепу *Аттична сіль* (№ 136). Сюди Ю. Цимбалюк вносить спостереження з власного досвіду виварювання солі в рідних Умторопах — колись першому на Гуцульщині містечку, яке ще 1524 р. отримало магдебурзьке право; жителі його, як і давніші жителі грецької Аттики, прославилися (а в скрутний час уціліли) завдяки умінню (мистецтву?) виготовлення солі.

Часто вказується ймовірне походження чи напрям впливу конкретного вислову, хоча підтвердження на те читач словника не завжди знаходить. Це стосується, наприклад, фразеологізму *Легідна овечка два соски ссе* (№ 689) з подальшою інформацією про начебто запозичення його римлянами в греків. Інформація подається як аксіома та й без будь-яких даних; не додає певності до такого розуміння й нагадування автора, що давніші європейські прислів'я походять із Давньої Греції (с. 3).

Іноді за поданням окремих афоризмів ідуть примітки, які допомагають орієнтуватися в матеріалі, проте вони розставлені нерівномірно. Наприклад, у вислові № 173 ім'я *Харон* тлумачиться, а ім'я *Мінерва* (№ 433) — ні. За латинським *Не всі, хто має кіфару, — кіфаристи* (№ 34) пояснення слова «кіфара» відсутнє, лише з наведених відповідників зразковий учень (формально окреслений адресат книжки) може збагнути, що йдеться про музичний інструмент, і за бажанням — ще підживити свій розум, але вже з допомогою інших джерел.

Окремі реєстрові одиниці викликають зауваження щодо повноти й точності розкриття змісту. Наприклад: *Дух, що рухає* (активно-творчий стан узагалі. — С. К.) в українському відповіднику — *Душа товариства* (№ 1404); *Дорога — це життя* має аналог *Безпека руху — дорога життя* (№ 2042).

Якщо багато відповідників збігаються формою і змістом із латинськими пареміями в цілому, то деякі пізнаються частково. Пор. латинський варіант *Лисиця знає багато хитрощів, а їжак — одну велику хитрість* (№ 1816) і його український еквівалент у словнику, де звучить тільки перша частина (про хитрість лисиці). Так само в афоризмі

№ 1649 текст українського еквівалента має вужчу основу.

Іноді базове значення реєстрових одиниць передається неточно. Наприклад, латинський афоризм *Чим більша честь, тим більший тягар* у словнику не виправдано переходить у *Більше пошани — більше й клопоту* (№ 1642). Тут поняттю «честь», яке слугує для творення піднесеного образу індивіда, надається значення пошани, тобто того значення, що ним забезпечується деіндивідуалізація особи, обмеження її сутності колективними нормами етикету.

Викликає сумнів і те, чи варто подавати по кілька майже ідентичних паремій в одному ряді, якщо між собою вони різняться одним-двома компонентами, не втрачаючи семантичного ядра. Так, приповідка *Немає диму без вогню* (№ 1736) містить у словнику такі відповідники: *Немає диму без вогню. Диму без вогню не буває. Де дим, там і вогонь* тощо; у подібних випадках реєстр російською мовою накладається без змін і приблизно в тій самій пропорції. Цілковито доречно, на нашу думку, замінити український відповідник *Підлити масла в вогонь* (що його за № 11 фіксує словник як пряму кальку з російської) іншим з тією ж мотивацією — *долити оливи до вогню або підкласти дров, підкинути хмизу* тощо. Не завжди можна з цілковитою беззастережністю зарахувати до афоризмів одиниці типу *Справжня дурниця* (пор. латинський вислів *Бите скло* (№ 1387)

з російським відповідником *Суцце пустяки* й тим паче — середовищем і природою його побутування.)

Є зауваження й до окремих формулювань українських відповідників. Так, латинський вислів № 2608 передано як *Не розбивши крашанки, не спечеш яєчні*; утім, як відомо, з писаних або фарбованих яєць, що є атрибутом Великодніх свят, таку страву не готують. А в наведеному відповіднику *Не кожний рік Великдень* (№ 398) огріх (описка?) більш ніж очевидний. Стилістично поправити слід і переклад з латинської *Погасивши світильник, між жінками немає ніякої різниці* (№ 692).

Якихось серйозніших помилок у словнику Ю. Цимбалюка немає. Він зроблений з належною сумлінністю, і його навіть не можна порівняти з тією друкованою продукцією, яка до ринкового обігу потрапляє часто-густо без будь-якого контролю над якістю. Звичайно, деякі моменти можна переглянути під час підготовки наступного видання словника (а до цього спонукає і його скромний наклад — 1000 примірників).

Рецензований словник має всі переваги, щоб стати настільною книгою для тих, хто збагачує свої знання золотом скарбниці культури, а також для майбутніх наукових розробок у пареміології та споріднених із нею галузях.

С. КУТ
(Івано-Франківськ)

LINGUISTIC BIBLIOGRAPHY FOR THE YEAR 2002 AND SUPPLEMENT FOR PREVIOUS YEARS / Ed. by S. Tol and H. Olbertz with the assistance of P. van Beest and Th. Horstman.— Dordrecht, Springer, 2006.— CVIII, 1445 p.— (Permanent International Committee of Linguists)

LINGUISTIC BIBLIOGRAPHY FOR THE YEAR 2003 AND SUPPLEMENT FOR PREVIOUS YEARS / Ed. by S. Tol and H. Olbertz with the assistance of D. Glandorf and Th. Horstman.— Dordrecht, Springer, 2007.— CVI, 1161 p.— (Permanent International Committee of Linguists)

З 1949 р. Постійний міжнародний комітет мовознавців під егідою Міжнародної ради з філософії та гуманітарних наук ЮНЕСКО щорічно видає зведену бібліографію європейської мовознавчої літератури — «Linguistic Bibliography». 2006 р. опубліковано 55-й щорічник (за 2002 р.), а 2007 р. — 56-й щорічник (за 2003 р.).

Щороку «Бібліографія» реєструє до 20 тис. позицій, 19107 записів за 2002 р. та 14792 записи за 2003 р. Щорічник містить також доповнення за попередні роки. Перший том готувався на базі Національної бібліотеки Нідерландів, другий — в Інституті нідерландської лексикології.

Приємно відзначити, що на сторінках цього поважного видання українську мову представлено досить розлого. Головним інформатором «Бібліографії» щодо української частини й, очевидно, її автором є Л. Непоп. У книзі не зазначено, чи вона представляє офіційну установу України, однак без поважної книгозбірні виконати таке завдання вкрай складно. Якщо порівняти дані «Філологічних наук в Україні. 1995» (Тернопіль, 2002 — на жаль, останній покажчик з опублікованих) та два випуски «Бібліографії», то виявиться, що в українському виданні мовознавчий розділ містить 660 назв та 43 загальні збірники, а у виданні ЮНЕСКО зареєстровано 743 позиції за 2002 р. і 120 позицій за 2003 р. Це — стосовно номерних позицій, бо є ще перехресні посилання в інших розділах, а саме в загальній частині — рубрики «Описи періодичних видань» (2002, 51, 70)¹, «Матеріали конференцій» (2002, 248, 323–325; 2003, 346, 408), «Хроніки» (2002, 592, 616) «Збірники на пошану» (2002, 635, 769, 779), «Інші мовознавчі збірники» (2002, 801–804, 807–809), «Загальне мовознавство» (2002, 845), «Історія мовознавства» (2002, 971, 999, 1033–1035, 1051, 1055, 1056, 1092, 1093, 1126, 1165, 1192, 1226, 1242; 2003, 755, 781), «Біографії» (2002, 1389, 1517, 1598,

1601, 1611, 1624–1627, 1665, 1666, 1680, 1699; 2003, 1131–1133). Зокрема, у «Біографії» вміщено ювілейний збірник М. Лесіва (2003, 1132), некрологи Ю. Шевельова (2002, 1623–1627), статті про М. Трохименка (2002, 1665, 1666), В. Ващенко (2002, 1680), А. Білецького (2002, 1389) тощо. В описах не подано додаткової інформації, наприклад, зазначено статтю М. Нагірного «Славистична спадщина Терези фон Якоб (Тальві)» (2002, 1611) — і жодного ключового слова до пізнання постаті цієї існуючої американської письменниці, літературознавця, перекладачки зі слов'янських мов; про німецьке походження свідчить лише розшифрування повного імені письменниці — Therese Albertine Luise Robinson geb. von Jacob.

Заради економії місця періодичні видання в бібліографічному описі скорочено до абревіатур, розшифрування яких подано окремим списком «Періодичні видання». Загальна кількість таких видань — 2778 позицій за 2002 р. та 2726 за 2003 р. Українських назв у ньому — 48, з них існуючих видань — 45 (дві подвійні назви — «Українська мова і література в школі» (тепер «Дивослово»), вісник Сімферопольського (тепер Таврійського) університету; одне видання припинило виходити — «Теорія і практика перекладу»). Список періодичних джерел не відображає повністю теперішнього стану мовознавчих журналів, але містить інколи додаткову інформацію (крім підзаголовка та місця видання). Зокрема, до позиції «Дивослово» додано, що це видання є продовженням журналу «Українська мова і література в школі». Відповідно, до назви «Українська мова і література в школі» долучено примітку, що видання продовжується як «Дивослово». Але зміна назви відбулася ще 1994 р., тож навіть вказувати цю деталь, якщо ніде немає посилання на «УМЛШ» (принаймні не вдалося зафіксувати жодної іншої згадки)? Аналогічна ситуація з виданням збірника «Теория и практика перевода» (Київ), який, по-перше, не виходить з 1994 р., а по-друге, початково називався «Теория і практика пе-

¹ Цифра ліворуч від двокрапки позначає рік, який описує бібліографія, а цифра праворуч — номер позиції.

рекладу» (єдина назва — 1979–1981 і 1994, 7 випусків), і лише частина випусків мала російськомовну назву (другу — 1989–1993, 4 випуски; єдину — 1982–1988, 6 випусків).

Періодичні видання охоплюють широкий спектр мовознавчих питань, передусім зосереджуючись на вивченні української мови, славістики та романо-германської філології, «Актуальні проблеми сучасної філології, мовознавчі студії» (Рівне), «Болгарський щорічник» (Київ), «Дивослово» (Київ), «Іноземна філологія» (Львів), «Іноземні мови» (Київ), «Культура народів Причорномор'я» (Сімферополь), «Мови і культура народів Приазов'я» (Бердянськ), «Мовознавство» (Київ), «Мова» (Одеса), «Мова та історія» (Київ), «Проблеми слов'янознавства» (Львів), «Проблеми славістики» (Луцьк), «Русская филология» (Харків), «Русское языкознание» (Київ), «Slavica Tarnopolensia» (Тернопіль), «Слов'янський збірник» (Одеса), «Славистичні записки» (Тернопіль), «Слов'янський вісник» (Рівне), «Українське мовознавство» (Київ). Як бачимо, сходознавство представляють збірники «Мови і культура народів Приазов'я» та «Культура народів Причорномор'я», частково журнал «Мовознавство», натомість інші давні й сучасні азіатські, африканські, американські та австралійські мови відсутні повністю.

Університетські періодичні видання доповнюють картину мовознавчих досліджень і дають можливість краще усвідомити географічну представленість українських науковців у «Бібліографії». Отже, репрезентовано 26 вісників університетів — Волинського ім. Лесі Українки (дві серії — «Філологічні науки» і «Романо-германська філологія»), Дніпропетровського, Донецького (ДонДУ) і Донецького університету економіки і торгівлі (ДонНУЕТ ім. М. Туган-Барановського), Запорізького, Київського ім. Тараса Шевченка (вісім серій, що охоплюють загальне мовознавство, українознавство, східні мови, романо-германську філологію), Київського лінгвістичного, Київського інституту «Слов'янський університет», Львівського (дві серії — «Філологічна» та «Іноземні мови»), Одеського, Прикарпатського, Таврійського (Сімферопольського), Ужгородського (дві серії — «Філологія» і «Романо-германська філологія»), Харківського, Черкаського, Чернівецького. Цей перелік засвідчує рівне представлення різних лінгвістичних шкіл України.

Окремо варто наголосити на спеціалізованих українознавчих зарубіжних виданнях. За матеріалами «Бібліографії» (можливо, не всі періодичні видання зазначено в списку, а деякі трактовано як неперіодичні, чи з іншої причини не включено), їх нараховується вісім, три в Польщі — «Warszawskie Zeszyty Ukrai-

poznawcze — Варшавські українознавчі зошити», «Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze — Краківські українознавчі зошити», «Acta Polono-Ruthenica» (Ольштин); один у Словаччині — «Дукля» (Пряшів); один в Угорщині — це сумнозвісні «Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyhaziensia» (Ніредьгаза); один у США — «Harvard Ukrainian Studies» (Кембридж, Массачусетс); один у Канаді — «Journal of Ukrainian Studies — Журнал українознавчих студій» (Едмонтон, Альберта). Чеський часопис «Rossica» (Прага) у підзаголовку визначає свою спрямованість на дослідження русистики, україністики та білорусистики.

Бібліографія допомагає з'ясувати внесок зарубіжних учених у вивчення україністики (наприклад, 2002, 31, 65, 67, 526, 1025, 1623, 1624; 2003, 32, 175, 346, 352, 392, 8824), що свідчить про їхню зацікавленість українською проблематикою, розкриває широту й глибину досліджуваних тем. Відповідно статті українських дослідників, які зазначені в загальних частинах (2002, 3137, 4130, 4148, 4369, 9929 та ін.), органічно представляють українське мовознавство у світовому контексті. Сподіваємося, що зацікавлений читач без особливих труднощів розшукає потрібні першодруки.

За розробленою системою, матеріали про українську мову класифіковано в 14 розділах: 0) бібліографія та загальні праці; 1) фонетика й фонологія; 2) граматики (у бібліографії за 2002 р. цей розділ має підрозділи «Морфологія», «Синтаксис» і «Лінгвістика тексту. Дискурсна граматики»); 3) лексика (лексикологія й лексикографія); 4) семантика й прагматика; 5) стилістика; 6) метрика, віршування (пропущений в обох книгах); 7) переклад; 8) письмо, орфографія; 9) психолінгвістика; 10) соціолінгвістика та діалектологія; 11) історичне й порівняльне мовознавство; 12) математична й комп'ютерна лінгвістика (пропущений у бібліографії за 2003 р.); 13) ономастика (пропущений в обох книгах). Українську мову описано повно та докладно на матеріалах 2002 р., тоді як на матеріалах 2003 р., на жаль, недостатньо.

Зрозуміло, що в описі такої кількості мов не обходиться без спірних моментів. І в таких випадках бібліографія покликана підсумовувати поточні дискусії. Однак вона стає також і правосильним, вирішальним чинником долі окремих мов чи діалектів, які теоретично мали б визначати спеціальні мовознавчі комісії. Ідеться про невизнані мови, статус яких встановлюється на рівні Академії наук, але авторитет «Бібліографії ЮНЕСКО» також може використовуватися в політичних маніпуляціях. Наприклад, до слов'янських мов додали ще дві — кашубську і русинську. Тут «забули» включити ще

моравську мову, яку дехто вважає окремою від чеської. Як єдиний живий пагін мертвої поморанської мови, кашубський діалект польської мови дає невеликі підстави вважати його за самостійну мову, хоч її тепер навіть викладають у польських державних школах. Проте русинська мова не має відмінних синтаксичних та морфологічних рис, які не походили б з українського мовного субстрату. Які ж публікації наводить «Бібліографія» як докази на користь окремішності русинської мови? Частина з них — суто діалектологічні або історичні праці, «Лемківське розуміння “свого світу”, його образ, втрата і пошук» (2002, 15548), «Лейтанська міня» (2002, 15549; 2003, 11202, 11203), «Лемківське “Зерцadlo” Іоана Прислопського 1732 р.» (2003, 11206), «Русинський (рутенський) переклад чеськомовної “Пісні над піснями” XV сторіччя» (2003, 11209), «Мова словацьких русинів» (2002, 15552) тощо. Викликає сумнів, чи всі автори статей погодяться, що вони писали про окрему мову (тут ще слід зауважити про перехресні посилення з діалектними розділами інших мов). Лише деякі матеріали справді мають пропагандистський заголовок, «Карпато-русинські студії, анотована бібліографія» П. Р. Магочі (2003, 11197), «Русинська мова — жива мова карпатських русинів» І. Бошків (2003, 11200), «Русинство, культурологічний та соціолінгвістичний аспекти» М. Штегера (2003, 11207). Автори переважної більшості публікацій — угорці та словаки. Отже, русинську мову фактично безпідставно підтримують угорські та словацькі бібліографи.

Не позбавлена «Бібліографія», як і кожна інша об’ємна праця, термінологічних суперечностей. Так, поняття «Old Russian», безсумнівно, насамперед зрозуміють як частину історії сучасної російської мови, а не київської редакції старослов’янської мови (the Kyivan recension of Church Slavonic) чи давньоруської мови (the Old Rus’ language).

До речі, «Бібліографія» є ще одним вагомим аргументом на користь того, щоб термін

«галицький» не перекладали як «Galician», адже цей англійський термін позначає одну з мов Піренейського півострова. Колись навіть існувала «Old Galician-Portuguese», з якої згодом розвинулися португальська та галісійська мови.

Бібліографічний опис статей подано за правилами міжнародного стандарту Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій. Усі українські назви транслітеровано латинською абеткою, хоча, враховуючи розвиток комп’ютерних технологій, можна було б подавати їх кирилицею, яку для старослов’янських написів все таки залишили (2002, 667, 740). Оригінальну графіку зберігають лише грецькомовні позиції. Варто, на наш погляд, також перекладати всі назви англійською мовою, якими можна було б починати бібліографічний опис.

Українське мовознавство досить повно представлене в бібліографії за 2002 р., майже на рівні опису всієї мовознавчої літератури, і далеко не повно відображений розвиток мовознавства в Україні за 2003 р.

Важливо, що здобутки українських мовознавців вписано у світовий контекст сучасного мовознавства й унаочнено зацікавлення зарубіжних науковців українською тематикою.

Належить на рівні спеціальної комісії Національної академії наук України дати, на решті, чітке роз’яснення щодо так званої русинської мови. Наявні ж публікації в «Бібліографії» варто подавати або в розділі української мови або в якомусь іншому, але не окремо. Очевидно, лише авторитет Академії може вплинути на редколегію «Бібліографії». Це також стосується і непорозуміння із давньоруською мовою.

Позитивним є те, що україністиці відведено значне місце в «Бібліографії», де структури більш досліджуваних мов можуть служити орієнтирами для подальшої праці та розширення наукової проблематики.

Т. ШМІГЕР

(Львів)